Про славних жінок

Присвята

Джованні Боккаччо з Чертальдо[1] Славній жінці Андреї Аціароліс[2] із Флоренції, графині Алтавільській

Зовсім недавно, чудесна пані, відсторонивши від себе інертний натовп та позбавившись всіляких інших турбот, я написав книжечку на похвалу всьому жіноцтву – радше на втіху друзям, аніж задля розваги широкого загалу. Згодом, розважаючи над тим, кому першому маю подати цю книжечку, аби не залишилася у мене без діла і щоб вона, спонукувана чиєюсь доброю волею, певніше йшла до народу, вирішив, що краще буде присвятити її не якомусь відомому чоловікові, а визначній жінці, оскільки в ній мовиться саме про жінок. Шукаючи достойнішу, спала мені на думку окраса Італії – блиск і слава не лише жіноцтва, але й видатна особа серед правителів: Йоанна, славетна королева Єрусалима і Сицилії.

Зваживши славу її роду та знаменитість предків, а також нещодавні заслуги, здобуті власним хоробрим духом, я перейнявся прагненням покласти цю смиренну та набожну працю перед престолом Її Величності. Але оскільки блиск її королівської слави величезний, а малесеньке полум'я моєї книжечки ледве жевріє, то, боячись, аби в сильному світлі воно зовсім не зблідло, я поволі змінив свій план і, відновивши мої дослідження, врешті повністю перевів своє прагнення від славної королеви на тебе – і цілком справедливо. Адже зважаючи на твій м'який та благородний характер, на твою виняткову чесність, яка є найбільшою окрасою жіноцтва, подумки згадую вишуканість мови, а також і щирість твоєї душі та силу розуму, яким ти значно перевершуєш все жіноцтво, я бачу, що те, чим природа обділила слабшу стать, тим Бог щедро наділив твоє серце та доповнив чудесними чеснотами, прагнучи підкреслити те, що позначає твоє ім'я, – адже "andres"

грецькою те саме, що латинською "муж",[3] – і я вважаю, що ти достойна порівнюватися з найвизначнішими жінками.

Саме тому, оскільки для нашого часу ти є блискучим взірцем колишньої слави, про що свідчать багато чудових вчинків, прагну долучитися до побільшення твоєї правдиво заслуженої слави тим, що присвячу цю книжечку тобі, вважаючи, що вона додасть твоєму імені не менше слави у прийдешніх поколіннях, аніж доля зробила тебе славною завдяки графу Монтеодорізійському, твоєму колишньому, і графу Алтавільському, твоєму теперішньому чоловікові.[4]

Отож тобі посилаю і твоєму імені присвячую все те, що досі я написав про славних жінок. Святим іменем скромності, яким ти високо возносишся над смертними, благаю тебе, велична жінко: щирою душею прийми цей невеличкий дарунок мужа-науковця. І якщо приймеш мою пораду, то почитай цю книжечку якось при нагоді: вона скрасить твоє дозвілля своїми порадами, і ти насолоджуватимешся жіночою чеснотністю та чарівністю оповідей. Адже вважаю: якщо вчинки жінок з минулого спонукатимуть твій величний дух до наслідування кращого, то недаремно про це так багато мовитиметься.

Часом помічатимеш, що нечестиве змішую з праведним, – роблю так через належну послідовність викладу, – тож не пропускай та не жахайся цього. Адже через це проходиш так, наче, увійшовши в квітник, простягаєш свою руку кольору слонової кості попри колючки терну до квіток: так, відмежувавши нечестиве, збирай похвальне. І навіть сповідуючи християнське вчення, коли читаєш про щось гідне поваги у поганських жінок, чого не знаходиш у себе, то червонієш та дорікаєш собі за те, що хоча й ощасливлена Христовим хрещенням, все ж хтось інший перевершив тебе у чесності, невинності чи мужності. Тож, мобілізуючи сили своєї доволі міцної вдачі, не лише не дозволяєш комусь тебе перевершувати, але й намагаєшся перевершити чеснотою усіх видатних жінок. Як ти вирізняєшся чудесною молодістю та квітучою привабливістю, так і всіх інших, і не лише твоїх однолітків, але й тих, що жили раніше, маєш випереджувати вивищеністю духу. Пам'ятай: не

фарбами, як робить більшість жінок, повинна оздоблюватися краса, а підкреслювати її потрібно чесністю, побожністю та добрими вчинками. Так ти вмилостивиш того, хто надав тобі ці чесноти, і будеш вирізнятися з-поміж знаменитостей не лише у цьому скоро минущому житті, але й, закінчивши свій людський вік, перейдеш у вічну славу Подателя всіх чеснот.

Тому, найвизначніша з жінок, якщо ти вважаєш цю книжечку достойною, надай відвагу їй увійти поміж людей. Сподіваюся, що з твоїм благословенням її шлях буде вільний від недоброзичливих нападів, а твоє ім'я разом з іменами інших визначних жінок вона зробить відомим на устах у всіх людей. Оскільки ти разом зі своїми заслугами не можеш бути присутньою всюди, ця книжечка зробить тебе відомою для тих, хто живе нині, а також назавжди збереже про тебе пам'ять для нащадків. Прощавай.

Передмова

Цим Джованні Боккаччо з Чертальдо розпочинає книгу "Про славних жінок", присвячену Андреї Аціароліс із Флоренції, дружині Алтевілла

Деякі давні автори колись укладали біографії відомих мужів у формі довідників. У наш час написав такий твір знаний чоловік та видатний поет Франческо Петрарка,[5] наш наставник, до того ж у більшому обсязі та в доступнішому стилі – і справедливо. Адже ті, хто доклав усіх зусиль, аби перевершити інших славними вчинками, втратили здоров'я, пролили кров чи навіть поклали життя, якщо цього вимагали обставини, справді заслужили, аби їхні імена назавжди залишилися у пам'яті нащадків. Однак мене сильно дивує, як мало уваги таких письменників заслужили жінки, котрі не удостоїлися жодної згадки у подібних працях, незважаючи на те, що з безлічі досліджень чітко видно, як відважно та рішуче діяли багато з них.

І якщо прославляємо чоловіків, яким велика сила дозволяє здійснювати визначні вчинки, то чи не слід ще більше вихваляти жінок, які, хоча від природи майже всі наділені м'якшою вдачею, слабшим тілом і повільнішим розумом, коли треба, приймають чоловічий дух, виявляють блискучий розум та неабияку мужність, зважуючись на вчинки, складні навіть для чоловіків?

Тому, аби незаслужено не наговорювали на них, спало мені на думку в одному творі описати величність слави тих жінок, пам'ять про яких ще свіжа. До цього також я долучив життєписи вибраних жінок, які прославилися чи своєю хоробрістю, чи силою розуму і наполегливістю, чи своїми природними задатками, чи прихильністю або несправедливістю долі. Також долучив життєписи деяких з тих, які, хоча й нічого гідного згадки не зробили, все ж були причинами великих діянь.

Не хотів би я, щоб читачеві видавалося дивним, що разом із Пенелопою, Лукрецією та Сульпіцією, непорочними матронами, я помістив Медею, Флору, Семпронію чи подібних, у яких була міцна, однак, як виявилося, жорстока вдача. Адже я не вважаю, що термін "славний" слід сприймати у настільки вузькому значенні, щоб він завжди відповідав лише термінові "чеснотний". З ласкавого дозволу мого читача я хотів би під "славними" розуміти й тих, про яких іде поголос в народі за будь-які вчинки.[6] Адже пригадую, що, читаючи про видатних мужів Леоніда, Сципіона, Катона чи Фабриціїв, там же читав про бунтівливих Гракхів, підступного Ганнібала, зрадливого Югурту, спраглих громадської крові Суллу та Марія, багатого і такого ж пожадливого Красса та про інших подібних.

Справді, вихваляння добрих діянь, гідних згадки, та різке засудження ниць вчинків дуже часто не тільки спонукають чеснотних до славних дій, але й часом відлякують нечестивих від недобрих справ. Також думаю, що ця книжечка відновить зганьблену привабливість деяких персонажів. Тож я вирішив різні історії доповнювати переконливими заохоченнями до чесноти, а також подавати причини

уникання та засудження негідних вчинків. Таким чином, свята користь, пересипана насолодою оповіді, виповнить розум читачів.

А щоб уникнути давньої традиції зупинятися на подіях лише поверхово, вважаю, що по можливості у дослідженні буде доречно й цікаво покладатися на достовірні докладніші джерела.[7] Маю переконання, що розповіді про діяння жінок сподобаються жіноцтву не менше, аніж чоловічій половині; до того ж, оскільки жінки менше обізнані з історією, вони потребуватимуть докладнішого викладу, який буде для них цікавіший.

Аби не забути, потрібно заздалегідь зазначити, що майже всі жінки, за винятком першої матері, є поганами; їх не слід змішувати з гебрейськими та християнськими жінками: ці групи не зовсім добре пасують одна до одної, тому й оповідь вестиметься по-різному.

Останні, наслідуючи заповіді та настанови свого святого Вчителя, готували себе до страждань за вічну та істинну славу – часто супроти загальної думки; натомість перші чи то завдяки природному дару, чи інстинктивно, чи, що виглядає правдоподібніше, завдяки сильному прагненню скороминущої слави доходили до своєї мети, хоча й не без великої сили волі; чи, зазнавши ударів долі, часто переносили щось неймовірно жахливе.

До того ж останні, сяючи істинним та самодостатнім світлом, не лише прославлено живуть у заслуженій вічності, але й, як ми знаємо, що їхню невинність, чистоту, святість, мужність, а також непереможну стійкість як до тілесних прагнень, так і до тортур тиранів відповідно до їхніх заслуг описували у своїх творах побожні люди, відомі своєю обізнаністю у Святому Письмі та шановані за достойність. Заслуги перших ніколи не були видані окремою працею, як уже мовилося, і ніхто на них не звертав уваги. Задля того, щоб повернути належну їм винагороду, я намірився написати цю працю.

Тож нехай Бог, Отець всього сущого, допомагає мені у цій побожній праці; і як покровитель цього твору нехай надасть свою ласку написати це на Його істинну хвалу.

1. Єва, наша перша мати

Наміривши описувати дійства, якими прославилися відомі жінки, видається мені догідним почати від нашої праматері: вона, найдавніша мати, оскільки є найпершою, наділена окремими визначними чеснотами. Адже народжена не у цій нещасній долині страждань, у якій народжуємося ми, усі смертні, для праці; виготовлена вона була не тим же молотом чи ковадлом, при народженні, безсила, не кричала, оплакуючи первородний гріх, як усі інші, а навпаки, і ніхто не чув, щоб ще з кимось колись так траплялося – коли бездоганний Творець усіх речей власноруч виліпив з глини землі Адама і потім забрав його з місця, що згодом назвали Дамаск, помістивши у сад насолод, наславши згодом на нього солодкий сон. Мистецтвом, відомим лише йому одному, Бог створив її з боку дрімаючого Адама. Свідома, готова до одруження, щаслива, у прекрасному місці, на очах у свого Творця була вона безсмертною володаркою природи та союзницею свого, вже не сплячого мужа, який і назвав її Євою.

Що ж більше чи прекрасніше може трапитися для когось при народженні? До того ж, лиш уявімо собі дивовижну красу її тіла. Бо що є створене перстом Божим і не перевершує красою всього іншого? Адже краса блякне з роками, або й навіть посеред квітучого віку може зів'янути через напад хвороби; тож хоча жінки й зараховують красу до своїх особливих дарів, завдяки їй здобуваючи великої слави через поверхові судження смертних, все ж не буде надмірним зараховувати красу до чеснот як особливу сторону жіночої слави – як тут, так і в подальшому.

Тож Єва, оселившись у Раю як за правом народження, так і за правом жителя, була огорнена світлом, невідомим для нас, допоки вона разом зі своїм чоловіком радо насолоджувалася благами. Однак ворог,

заздрісний до її щастя, вклав у її душу нечестиві переконання, що порушивши один-єдиний накладений Богом закон, вона зможе сягнути ще більшої слави. Єва більше, аніж годиться їй чи нам, з жіночою легкістю повірила йому, бездумно вважаючи, що підніметься до вищих висот. До того ж, улесливо переконуючи, схилила на свій бік податливого чоловіка. Переступивши закон, вони таки скуштували яблуко з Дерева Добра і Зла, вкинувши цим немудрим вчинком і себе, і всіх своїх нащадків з безтурботного вічного життя у важкий труд та жалюгідну смерть, з чудесного краю – у терни, багно і каміння.

Тож коли чудесне світло, яким вони були огорнуті, зникло, розгніваний Творець відкинув їх. Підв'язавшись поясами, викинуті з місця насолод, пішли вони на вигнання у землі Ґеброну. Там ця видатна жінка, що прославилася згаданим вчинком, у той час, коли її чоловік обробляв землю мотикою, винайшла прядіння, як багато хто вірить. Часто доводилося їй терпіти біль пологів, переносити важке горе від втрати дітей та онуків, що точило її душу. Мушу оминути інші її страждання – холод, спеку та решту незгод. Врешті, втомлена працею, Єва відійшла у старість, очікуючи смерті.

2. Семираміда, цариця ассирійців

Семираміда[8] була славною царицею ассирійців у давні часи. З плином часу загубилося, якого роду були її батьки, окрім хіба що легенди, яку вподобали собі древні, – начебто вона була донькою Нептуна; хибні вірування стверджували, що він був сином Сатурна і богом морів. Цей аргумент, хоча його й не можна вважати достовірним, все ж говорить, що вона походила від знатних батьків.

Побралася вона з Ніном, видатним царем Ассирії, і від нього народила Нінія, свого єдиного сина. Нін, підкоривши всю Азію, а згодом Бактрію, загинув, поранений стрілою, залишивши молоду дружину та сина, який був зовсім ще малий. Вважаючи непевним довіряти кермо новоствореної величезної імперії зовсім ще юному синові, жінка мала таку велику силу духу, що наважилася з умінням та розумом перебрати

керівництво над народами, які її чоловік підкорив й утримував силою зброї.

Наділена неабияким жіночим лукавством, вона вигадала превелику хитрість – насамперед перехитрила військо свого загиблого мужа. Адже зовсім не дивно, що Семираміда рисами обличчя була надзвичайно схожа зі своїм сином: обоє були без бороди, її жіночий голос не звучав інакше, аніж хлопчачий, ані поставою чи будовою тіла, ані ростом не дуже відрізнялася вона від сина – заледве була вища. Маючи такі переваги, аби якось ненароком не викрилася хитрість, голову завжди покривала тіарою, носила одяг, що покривав руки і ноги. Оскільки такий одяг на той час був незвичним для ассирійців, то щоб її вигляд не видавався співвітчизникам незвичним, видала декрет, щоб увесь народ одягався так само.

Тож колишня дружина Ніна, прибравши вигляд свого юного сина, з дивовижною наполегливістю взялася за царську владу. Так, вдаючи з себе чоловіка, зберігала порядок в царстві та у війську, здійснюючи багато величних справ, гідних навіть наймужніших чоловіків. Не боячись ніякої праці, не жахаючись жодних небезпек, переборола неймовірними вчинками всіляку заздрість. І лише тоді вона наважилася відкрити, хто вона насправді є і що вона могла вдавати завдяки жіночим хитрощам, – наче прагнучи показати, що не стать, а дух потрібен у владарюванні. Саме це побільшило подив тих, хто бачив її, та побільшило славу відомої жінки.

А тепер я хотів би дещо докладніше розповісти читачеві про її вчинки. Після того, як хитрість вдалася, Семираміда з чоловічим запалом взялася за зброю. До імперії, яку здобув і утримував її чоловік, вона додала Ефіопію, яку завоювала у важкій та напруженій війні; потім повернула свого меча на Індію, до якої ще не доходив ніхто, крім її чоловіка; окрім того, відновила Вавилон, давнє і свого часу славне місто, яке збудував Немброт на полях Сенаару, обнісши його цегляними стінами, скріпленими піском зі смолою та бітумом; ці мури славилися своєю висотою, товщиною та великою довжиною обігу.[9]

Але з-поміж багатьох справ потрібно окремо сказати про одну справу Семираміди, яка заслуговує окремої згадки. Очевидці з певністю стверджують, що одного спокійного дня вона насолоджувалася відпочинком на дозвіллі, розчісуючи своє волосся разом із жінками-служницями та заплітаючи його у коси за батьківським звичаєм. Коли ще не заплела навіть половину волосся, їй повідомили, що Вавилон зрадив пасинка. Цариця тоді так розсердилася, що, кинувши гребінь, одразу ж розгнівано покинула своє жіноче заняття і, вхопивши зброю, вивела військо на облогу величезного міста. І не стала займатися своїм невпорядкованим волоссям доти, поки не змусила здатися знесилене довгою облогою могутнє місто і силою навернула його під свою владу. Як свідчення цього відчайдушного вчинку у Вавилоні воздвигнули велику бронзову статую жінки, що мала з одного боку заплетене волосся, а з іншого – розпущене, і стояла вона там протягом довгого часу.

Окрім того, Семираміда заснувала багато нових міст, вчинила багато інших визначних справ, які поринули у вічність і забулися, окрім тих деяких знаменитих вчинків, про які я вже сказав.

Зрештою, всі ці дивовижні вчинки були б похвальними й зажили б вічної слави не те що для жінки, а навіть для сильного чоловіка, та однією брудною спокусою жінка зганьбила їх усі. Адже, як і решта жінок, почувалася нещасливою від постійного похітливого прагнення: говорять, що віддавалася багатьом коханцям. З-поміж її полюбовників, радше звірячий, аніж людський, був і Ніній, рідний син, юнак винятковой вроди. Наче помінявшись статтю з матір'ю, він ніжився на дозвіллі у спочивальні, а вона змагалася в битвах з ворогами.

Який же це був жахливий злочин! Чи в спокійний час, чи поміж клопітливих царських турбот, кривавих сутичок, а також сліз та вигнань, що жахливо до цього подібне, – незалежно ні від чого з'являється чума і поволі охоплює необережні уми та затягує їх у прірву, забруднюючи ганебною неславою будь-яку красу. Семираміда, заражена цією недугою, задумала хитрістю полегшити те, що зганьбила

розпустою: переказують, що вона видала знаменитий закон, який дозволяв підлеглим як завгодно займатися розпустою. Але боячись, щоб служниці не захопилися її сином задля насолод, вона, як дехто говорить, перша вигадала пояс цноти, який усі служниці повинні були носити замкненим. Кажуть, що в Єгипті та Африці цим користуються навіть досі.

Деякі автори пишуть, що Семираміда захопилася похіттю до свого сина і звабила його, коли він трохи подорослішав, та врешті й зазнала смерті від нього на тридцять другому році свого панування. Інші, навпаки, стверджують, що вона зазвичай поєднувала розпусту з жорстокістю: всіх тих, кого закликала вгамовувати свою жагу, наказувала вбивати одразу ж після злягання, щоб приховати свій вчинок. Коли ж траплялося, що вагітніла, як пишуть ще інші, і пологами викривався перелюб, то для вибачення таких вчинків і видала той славнозвісний закон, про який уже говорилося попередньо.

Незважаючи на те, що, як бачимо, Семираміда могла хоча б трохи приховувати свої негідні злочини, все ж вона не змогла уникнути гніву свого сина. У нападі люті він убив звабливу царицю – чи то вважаючи, що це є лише його кровозмішення і не терпів біля себе інших, чи то надмірна розпуста матері приносила йому неславу, чи, можливо, боявся народження наступника престолу імперії.

## 3. Опіс, дружина Сатурна

Опіс,[10] чи Опс, або ж Рея, якщо вірити древнім, променіла славою в квітучий та щасливий час. Адже була донькою Урана,[11] найсильнішого з-поміж неосвічених греків, та його дружини Вести.[12] Будучи водночас і сестрою, і дружиною царя Сатурна,[13] не прославилася жодним вчинком, що дійшов би до нас, окрім лиш того, що завдяки жіночим хитрощам врятувала своїх дітей – Юпітера, Нептуна і Плутона від смерті, яку замислили Сатурн і Титан, її брат.

Чи то через незнання, чи через безумство тогочасні люди зараховували Сатурна і Титана до числа богів.[14] Також вони хибно наділяли Опіс не лише царськими привілеями, але й вважали її видатною богинею та матір'ю богів: за всенародними декретами їй воздвигали храми, призначали жерців, приносили жертви. Ганебне вірування зросло настільки, що у небезпечній ситуації, яка склалася під час Другої Пунічної війни, римляни послали консулярів до Аттала, царя Пергаму, просячи передати їм зображення богині та молитовні ритуали для жертвоприношень. Тоді в місті Пезимунт, що в Азії, знайшли гарної форми камінь і обережно привезли до Рима, де його прийняли з усіма почестями; згодом, розмістивши камінь у великому храмі, римляни та жителі Італії різними церемоніями протягом багатьох сторіч віддавали йому почесті як найвищому божеству і захисникові республіки.

Це був справді дивовижний жарт долі чи людської сліпоти або, правдивіше мовлячи, диявольський підступ і омана, з волі чого жінку, що перетерпіла багато страждань і врешті померла у старечому віці, перетворившись на прах та потрапивши в пекло, весь народ вшановував як богиню всілякими божественними почестями впродовж такого тривалого часу.

4. Юнона, богиня царств

Юнону,[15] доньку Сатурна й Опіс, поганські звичаї та співи поетів прославили на весь світ і зробили найвідомішою з жінок, заплямованих брудом поганства. Вона була настільки відомою, що навіть безшумні зуби часу, які все перемелюють, не змогли подробити її славних діянь – ім'я богині долинуло аж до нашого часу. Тому радше можна говорити про велику славу Юнони взагалі, аніж виокремити якусь справу, гідну згадки.

Юнона і Юпітер, що з Криту, якого древні хибно вважали богом небес, були близнюками. Ще немовлям Юнона потрапила на Самос,[16] де її належно виховували аж до юності, а згодом побралася з братом Юпітером. Свідком цього впродовж уже багатьох століть є статуя в

храмі на цьому острові. Жителі Самоса вважали Юнону богинею і царицею небес і були переконані, що виховання та одруження богині в їхньому краю принесло славу їм і їхнім нащадкам. А щоб цей факт якомога довше не зітерся з пам'яті, збудували величезний храм, що прославився на цілий світ, вирізьбили статую богині з пароського мармуру, котра зображала дівчину в одязі нареченої, і встановили при вході до нього.

Юнона і сама зажила немалої слави, побравшись з великим царем, влада і слава якого побільшувалися з дня в день, несучи його ім'я вшир і вдовж по всій землі. Як тільки з тої, що була смертною царицею, вигадки поетів і нерозважливі домисли древніх зробили небесну царицю, їй доручили царство і добробут всього Олімпу, подружні права й опіку над породіллями, а також багато всього іншого, з чого можна сміятися, але аж ніяк не вірити.

Тож за навіюваннями Ворога людського роду Юноні воздвигнули багато храмів та вівтарів, їй були призначені жерці, ігри та жертвоприношення, встановлені давніми звичаями. Після жителів Самосу впродовж тривалого часу величними службами їй поклонялися народи Аргіву в Ахеї та карфагеняни, не говорячи вже про інших. Врешті її статую принесли до Рима з Вейїв і помістили у святилищі Юпітера Величного Найбільшого на Капітолії, аби поєднати із чоловіком. Римляни, повелителі світу, впродовж тривалого часу вшановували її різними церемоніями під іменем цариці Юнони – навіть після того, як на землі народився Бог Чоловік.

5. Церера, богиня врожайності та цариця Сицилії

Церера, як описують джерела, була найдавнішою царицею Сицилії. Говорять, що вона була надзвичайно розумною: додумавшись, як обробляти землю, Церера перша впокорила биків і привчила їх до ярма. Винайшовши плуг та леміш, вона орала ними землю і сипала в борозну насіння; коли ж воно зростало великим врожаєм, вона навчила людей, що живилися жолудями і дикими фруктами, як збирати колосся, терти

його кам'яними жорнами, готувати дріжджі та випікати з цього хліб. За такі заслуги, хоча вона й була смертною жінкою, її почали вшановувати як богиню врожайності, наділивши божественними привілеями, і вірили, що вона – донька Сатурна і Цебели. Церера мала єдину доньку, Прозерпіну, батьком якої був Юпітер, брат Церери. Переказують, що, на превеликий жаль матері, доньку викрав Орк, цар Молосіїв, і пошуки тривали надто довго: ця подія дає поживу для багатьох легенд.

Також була й інша Церера – в Елевсині, місті, що в провінції Аттікка, і вона славилася такими самими заслугами. Говорять, що в неї на службі був Триптолем. Оскільки древні наділяють обох Церер однаковими чеснотами, то видається, що буде достатньо подавати їх під одним заголовком.

Справді, я не знаю – чи слід вихваляти, чи засуджувати їхній талант. Хто ж засуджуватиме, що диких та кочівних людей завели з лісу до міста? Що тих, які жили за дикими звичаями, привели до кращих умов? Що жолуді замінилися на зерно і тіло зробилося красивішим, руки сильнішими, харчування людини почало відповідати її потребам? Що земля, хаотично вкрита мохом, чагарями та буйною зеленню, перетворилася в оброблену, плодючу та корисну для народу? Що брутальний час замінився на цивілізований? Що людський розум навернувся від бездіяльності до споглядання?[17] Що винайдення хліборобства пробудило людські сили, що дрімали в печерах, спрямовуючи їх до міської чи сільської праці, розбудовуючи міста чи засновуючи нові, розширюючи імперію, винаходячи і практикуючи багато нових звичаїв. Якщо це і все згадане є позитивним, то я гадаю, як, мабуть, і всі інші, що кожного, хто це засуджуватиме, вважатимуть немудрим.

Однак з іншого боку, хто вихвалятиме те, що делікатну і невідому їжу подали великому народові, котрий населяв ліси і звик до жолудів, некультивованих фруктів, молока диких звірів, квітучих трав та джерельної води? Не щеміло їхнє серце турботами, лише природним законом послуговувалися вони, були тверезі та скромні, не відали про

підступ, ворожість виявляли тільки до диких звірів і птахів. Не оманюючи самих себе, мусимо відзначити, що всі ці нововведення відкрили шлях прихованим вадам, які не наважувалися колись виявитися відкрито, а тепер мали достойний супровід.

І от поля, які досі були спільними, помежували ровами і парканами, почався розподіл праці, сільськогосподарські клопоти, стало набирати вагу "моє" й "твоє", слова, колись чужі для врівноваженого народу і кожного трудівника зокрема. Почалися бідність і рабство, ненависть, судові тяганини, жорстокі війни, палюча заздрість, що розквітала, як вогонь. Через це нещодавно зігнуті плуги для землеробства випростували у гострі мечі для кровопролиття.

Так люди почали борознити моря, так північні запізналися з південними, а південні – з північними; почалося розніжування тіла, набивання живота, прикрашання одягу; прийшли вишукані страви, розкішні бенкети, неробство і дозвілля; а також Венера розпалила те, що досі лежало холодне – на превеликий стид світові. А що ще гірше – коли ставалося так, що або через гнів небес, чи через війни ставався неврожай, то тут же бракувало харчів – навіть ще більше, аніж у первісні часи; тож голод, про який ніхто не знав у лісах, не лише входив у хатини бідняків, а й наводив страх на багатіїв. Так виникла ганебна і виснажена слабість, смертельна блідість, кволість з немічною ходою, хвороби та безліч інших причин передчасної смерті.

Зваживши все це, а також багато всілякого іншого, схиляюся повірити – і навіть вірю, – що цей золотий вік, хоча він був примітивний та неосвічений, значно вивищувався над нашим, хоча й витонченим, залізним віком.

6. Мінерва

Мінерва,[18] яку також називають Палладою, була настільки славною, що нерозумні люди вірили в її безсмертне походження.

Говорять, що вперше побачили її і впізнали в часи правління царя Огігія, поблизу озера Тритоній, що недалеко від затоки Малого Сирцію. З плином часу спостерігали багато таких діянь Мінерви, яких ніколи до того не бачили; і тому не лише примітивні афри, але й греки, котрі вже тоді перевершували всіх своєю мудрістю, вірили, що народилася вона не від матері, а просто з голови Юпітера і спустилася на землю з неба.[19]

Невідомість її походження побільшувало це сміху гідне вірування. Насамперед стверджують, що вона розцвітала у постійній дівочості, а щоб певніше в це вірилося, існувала легенда, мовби Мінерва довго боролася з Вулканом, богом вогню (уособленням пристрасті до тілесних утіх), якого, врешті, перемогла.

Мінерві приписують винайдення вовнопрядіння, невідомого до того часу мистецтва: вона показала, як слід очищати вовну, розм'якшувати її залізним гребенем, розкладати на прядці й висновувати нитку пальцями. Відтак Мінерва винайшла прядіння, навчивши людей, як потрібно сплітати нитки одну з одною, перевивати їх човником та стискати тягарцем. Легенда, вихваляючи вміння Мінерви, розповідає про славнозвісне змагання богині з Арахною, що з Колофона.[20]

До того ж, Мінерві приписують винайдення виробництва олії, про яке смертні тоді ще не чули: адже саме вона навчила афінян, як розтирати каменем оливки і як витискати олію чавилом. Очевидно, що винахід був дуже корисним, і це було причиною її перемоги над Нептуном, коли йшлося про її ім'я Афіна.[21]

Також говорять, що справою Мінерви є винахід колісниці, запряженої четвіркою коней, виготовлення залізної зброї та обладунків, що покривали тіло; вірять, що ця богиня навчила людей військового строю та правил бойової стратегії.

А також стверджують, що Мінерва винайшла числа і впорядкувала їх так, як маємо аж до сьогодні. І ще вірять, що вона з гомілкової кістки

якогось птаха чи, радше, з болотяної очеретини вперше зробила чи то флейту, чи то пастушу сопілку й викинула її з неба на землю, бо коли вона грала на ній, у неї боліло горло і роздувалися щоки.

Що ще скажемо? Завдяки цим новинкам щедра на божественні титули античність назвала Мінерву богинею мудрості. Саме тому Афіни назвалися її іменем, а оскільки місто виявилося здібним до тих самих наук, за які саму Мінерву вважали мудрою і розважливою, то вони прийняли її за свою покровительку, назвали її іменем свої мури, побудувавши величезний храм та присвятивши його своїй богині. У храмі встановили статую Мінерви – її погляд буквально пронизував, бо рідко можна дізнатися про справжні наміри мудрої людини; була вона у шоломі, що мало позначати захищеність і прихованість думок мудрих людей; мала на собі лати, оскільки мудрець завжди готовий до будь-яких ударів долі; озброєна довжелезним списом, аби нагадувати кожному, що мудрець може вражати в далеку ціль; для захисту мала кришталевий щит з головою Ґорґони[22] на ньому – це означало, що все приховане є очевидним для мудрого, що розумний завжди так озброєний зміїною мудрістю, аби необізнаний перетворився на скелю при його погляді; на сторожі разом з нею була сова – це стверджувало, що мудрець бачить як при світлі, так і в темряві.

Врешті слава цієї жінки та вшанування її як богині розповсюдилися по всіх усюдах; і сприяла цьому велика хиба древніх: майже по всьому світу зводили храми на її вшанування та приносили жертви. Дійшло аж до того, що їй воздвигнули святилище на Капітолії поблизу храму Юпітера Величного Найбільшого[23] і вшановували її разом з наймогутнішими римськими богами, і ця богиня вважалася рівною з царицею Юноною.

Деякі авторитетні джерела стверджують, що всі ці винаходи, про які згадувалося раніше, належать не одній лише Мінерві, а багатьом; і я радо з ними погоджуюся, аби побільшити кількість відомих жінок.

7. Венера, цариця Кіпру

Венера,[24] на думку деяких авторів, була кіпріоткою; однак щодо її батьків натрапляємо на різні свідчення. Одні вважають її донькою чоловіка на ім'я Кір та його дружини Сирії, інші – Кіра і кіпріотки Діоніс. Багато хто вважає її донькою Юпітера і Діони, але думаю, що це лише задля побільшення слави її краси. Та незалежно від того, ким були її батьки, зараховую її до славних жінок не за якісь вигадані чудні винаходи, а саме за красу.

Адже рисами свого лиця і привабливістю всього тіла Венера випромінювала таку красу, що в це заледве могли повірити навіть ті, хто її бачив. Деякі ж говорять, що вона була небесною зіркою, яку звемо Венерою; інші – що вона жила на небі й упала на землю з Юпітерового лона. Одним словом, оскільки всі автори були затьмарені оманливим туманом, хоча й знали, що вона народилася від смертної жінки, все ж вважали її безсмертною богинею. А ще заповзято стверджують, що Венера була матір'ю нещасливого бога кохання, якого називають Купідоном. Вона також дуже добре використовувала своє вміння – за допомогою різних жестів заволодівати розумами немудрих.

Сила цього вміння була такою, що чоловіки не могли опиратися звабливості жінки; деякі історії я описуватиму. Венеру з усіх богинь вшановували найбільше: адже не тільки у Пафосі, найстарішому місті кіпріотів, її вмилостивлювали ладаном, вважаючи, що навіть мертва грішна жінка має насолоджуватися тими ж пахощами, якими за життя насолоджувалася нечиста повія. Венеру вшановували багато різних народів, а римляни побудували їй храми, назвавши їх святилищами Венери-Праматері та Венери – Навертальниці Сердець.

Однак немає сенсу продовжувати говорити про це. Венера, як стверджують, мала двох чоловіків, однак достеменно невідомо, хто з них був перший. Деякі переказують, що насамперед вона побралася з Вулканом, царем Лемносу, який був сином Юпітера Критського; і це виглядає правдоподібнішим, аніж те, що першим її чоловіком був Адоніс. Чи то через вади свого характеру, чи через вплив місцевості, де, як ми знаємо, завжди процвітав жахливий перелюб, чи через зіпсутість самого

мислення сталося так, що після смерті Адоніса їй настільки забажалося розпусти, що в очах того, хто не був зачарований, блякла вся слава її краси через невгамовну розпусту. Коли в околицях рознеслася чутка про те, що Вулкан, її перший чоловік, застав її разом з воїном, це стало сприятливим підґрунтям для легенди про перелюб Венери з Марсом.[25]

Врешті, аби хоч трохи затерти стид на своєму безсоромному чолі та отримати для себе ще більшу свободу розпусти, Венера вигадала невимовну ганьбу: говорять, що вона перша додумалася до публічної розпусти і влаштувала борделі, закликаючи туди одружених жінок. Яскравим свідченням цього було те, що кіпріоти продовжували це ганебне заняття впродовж століть. Адже зберігся звичай посилати своїх юних дівчат на узбережжя, щоб вони злягалися з іноземцями: вважалося, що в такий спосіб вони виявляли шанування Венері своєю майбутньою цнотливістю та отримували посаг на одруження. Згодом цей ганебний звичай дійшов аж до Італії, адже можемо вичитати, що так робили локріанці.

8. Ізіда, цариця і богиня єгиптян

Ізіда, яку раніше називали Іо, була не тільки відомою царицею Єгипту, але й згодом святим та шанованим божеством. Видатні давні літописці розходяться і щодо визначення часу, коли вона жила, і щодо того, ким були її батьки.

Одні стверджують, що вона була донькою Інаха, першого царя Аргівів, та сестрою Форонея, які царювали за часів Якова, сина Ісаака; інші стверджують, що була вона донькою Прометея, коли Форбант царював над Аргами, тобто йдеться про пізніший час; ще інші стверджують, що вона жила в часи Цикропа, царя афінян, інші ж їм заперечують і кажуть, що розквіт її панування припадав на час Лінцея, царя аргів'ян. Однак суперечності, які зустрічаємо в переказах відомих істориків,[26] не применшують того факту, що вона була видатною жінкою свого часу, гідною згадки.

Зрештою, незважаючи на незгоди істориків, маю намір дотримуватися думки більшості, а саме, що вона була донькою царя Інаха. Давні поети вважають, що Ізіда, оскільки була дуже вродливою, настільки сподобалася Юпітерові, що він її звабив. Аби приховати злочин, її перетворили на корову,[27] і Юнона взяла її під свою охорону. Коли Арка, її сторожа, вбив Меркурій, Юнона наслала на корову ґедзя, і та помчала в Єгипет, де й прибрала свій колишній вигляд і почала називатися Ізідою, а не Іо. Цей переказ не розходиться з історією, оскільки деякі стверджують, що дівчину таки звабив Юпітер. Відтак, боячись батькового гніву за гріх, який вона вчинила, Ізіда і деякі з її близьких сіли в човен, на знамені якого була зображена корова; тож, маючи неабиякий розум і велику відвагу, спонукувана прагненням царської влади, вона із попутним вітром добралася до Єгипту і там осіла, відчувши, що край саме такий, як їй потрібно.

Однак невідомо, як вона здобула владу над Єгиптом, хоча з певністю розповідають, що застала вона там примітивний та лінивий народ, який зовсім не відав про людські заняття і жив не стільки за людськими, як за дикими звичаями. Тож вона не без великих зусиль і терпіння навчила їх обробляти землю, засівати зерно, врешті вчасно збирати врожай та випікати з нього хліб. Вона також навчила цих кочівників і майже диких людей жити разом і, уклавши для них закони, показала, як жити у спільноті. А що найдивовижніше для жінки – зосередивши сили свого розуму, вона винайшла знаки для писемності, що пасувала мові місцевих жителів, і навчила людей ними користуватися.

Все це, не говорячи про інше, настільки видавалося дивовижним для незвиклих до такого способу життя людей, що вони легко схилилися до думки, що Ізіда прийшла не з Греції, а спустилася з неба: через це вони надали їй всі божественні привілеї ще навіть за життя. Диявол вводить в оману невідаючих: уже після смерті Ізіди її культ почали вшановувати і прославляти її божественність. Навіть у Римі, в місті, що панувало над світом, для неї збудували величезний храм, у якому за єгипетським обрядом щорічно влаштовували врочисті жертвоприношення. Тому

немає жодного сумніву, що цей хибний культ поширився також і на західні варварські народності.

Згодом чоловіком цієї славної жінки став Апіс, якого давні літописці помилково вважали сином Юпітера і Ніоби, доньки Форонея. Говорять, що після того, як він віддав Ахейське царство своєму братові Егіалею, то царював над Аргами протягом тридцяти п'яти років, а згодом подався в Єгипет і правив там разом з Ізідою. Його також вшановують як бога, називаючи Осірісом, або Сарапісом.[28] Інші літописці стверджують, що чоловіком Ізіди був якийсь Телеґон, від якого вона народила сина Епафа. Згодом він почав правити Єгиптом. Жителі вважали його сином Юпітера.

9. Європа, цариця Криту

Європа, як вважають деякі джерела, була донькою Фенікса, однак багато хто дотримується думки, що її батьком був Аґенор, фінікійський цар. Була вона такою красунею, що Юпітер Критський закохався в неї, коли вона його навіть не бачила. Цей могутній чоловік вдався до хитрощів, аби викрасти Європу; і деякі джерела переконують, що легенда була результатом чиїхось улесливих оповідок. Дівчина, граючись і пасучи батькову отару, збігла з гір до узбережжя Фінікійського моря, де її раптово схопили, посадили на корабель, на знамені якого був зображений білий бик, і відвезли на Крит.[29]

Саме тому я зовсім не схвалюю того, щоб дівчатам надавати надто велику свободу вештатися і легко довіряти чиїмось словам; адже часто читав, що з тими, хто так чинить, стається велика ганьба, яка заплямовує їхню честь і яку потім не можуть затерти навіть славою зберігання вічної цноти.

Очевидно, саме з цих історій, що розповідають про Меркурія, який намовив дівчину йти з фінікійською отарою до узбережжя, та про

Юпітера, який обернувся биком і відвіз молоду Європу через море на Крит, і народився міф.

Однак історики не сходяться щодо часу, коли сталося це викрадення: ті, що датують подію найраніше, вважають, що вона сталася за Даная, царя Аргосу; інші стверджують, що за панування Акрізія, і найпізніші датування стосуються часів панування Пандіона в Афінах, і видається, що цей останній період найбільше узгоджується з часами Міноса, сина Європи. Згідно з деякими джерелами, після того, як Юпітер звабив Європу, вона побралася з критським царем Астером, від якого народила трьох синів – Міноса, Радаманта і Сарпедона. Багато хто вважає, що вони були синами Юпітера, а також багато хто ототожнює Астера з Юпітером.

Можна звертатися також до інших джерел, однак більшість із них стверджують, що славною зробило Європу одруження з великим богом. Інші стверджуються, що вона, окрім усього іншого, визначалася своїм походженням і що в свій час багатьма визначними здобутками зробила фінікійців відомішими, аніж їх прославила більшість знаменитих родів. Тож чи з огляду на пошану до неї як до дружини бога, чи з огляду на її синів, що мали царську владу, чи з огляду на її власну надзвичайну чесноту її іменем, Європа, назавжди назвали третину світу.

Тож я припускаю, що Європа була жінкою, що визначалася своїми чеснотами – і не лише тому, що частину світу назвали її іменем, але також і тому, що відомий філософ Піфагор присвятив їй чудесну бронзову статую в Таренті.

10. Лівія, цариця Лівії

Давні автори стверджують, що Лівія була донькою Епафія, царя Ефіопії, від його дружини Кассіопеї. Вона побралася з Нептуном, тобто з могутнім чоловіком з інших країв, чиє справжнє ім'я до нас, на жаль, не

дійшло. Від нього вона народила Бусирида, який згодом став жорстоким тираном Верхнього Єгипту.

Її величні діяння, як бачимо, канули у вічності, однак достатнім аргументом їх величності є повага, якою вона користувалася серед своїх краян. Адже ту частину Африки, якою вона правила, назвали її іменем – Лівія.

11 – 12. Марпезія і Лампедона, цариці амазонок

Марпезія, чи Мартезія, і Лампедона, дві сестри, були царицями амазонок.[30] Завдяки блискучій військовій славі вони називали себе доньками Марса. Оскільки перекази походять з інших земель, то нам варто розпочати оповідь з дещо ранішого періоду.

В цей час із Скіфії, дикого і майже недоступного для чужинців регіону, що простягається на північ від Чорного моря аж до океану, сильніша каста, як розповідають деякі джерела, вислала двох юнаків царського роду – Силісія і Сколопика. Об'єднавшись із частиною народу, вони дійшли до ріки Термодон, що в Каппадокії, і, захопивши землі Кирії, [31] оселилися там, грабуючи та вбиваючи місцевих жителів. Врешті протягом короткого часу вони віроломно винищили майже всіх чоловіків у цій місцевості. Розпач охопив жінок, які стали вдовами, та жадобою помсти загорілися вони і з небагатьма чоловіками, які ще залишилися, взялися до зброї. Під час першого ж нападу вони вибили ворога з його території, а відтак розпочали війну з іншими сусідами.

Жінки розуміли, що як тільки погодяться на стосунки з чужоземцями, то скоріше стануть їхніми служницями, а не дружинами; також вони відчували, що й самі, без чоловіків, можуть володіти зброєю і воювати. Тож аби боги не зробилися прихильними до решти чоловіків, жінки всією громадою прийняли неймовірне рішення – одночасно накинутися і повбивати всіх чоловіків, яких від іноземного меча врятувала доля. Відтак звернули свій гнів на ворогів, наче намагаючись

помститися за вбитих чоловіків, і ті настільки від них потерпали, що швидко почали просити миру.

Жінки погодилися на мир. Щоб закріпити збереження свого наступництва, вони почергово злягалися з іноземцями, а як тільки вагітніли, одразу поверталися додому. Якщо народжувалися хлопчики, то їх тут же вбивали, а дівчаток старанно виховували для військової служби. Молодим дівчатам прибирали праву грудь – чи вогнем, чи іншим способом, аби вона їм не перешкоджала стріляти з лука, коли вони будуть старшими; ліву залишали, аби вони могли вигодовувати своїх майбутніх дітей. Від цього звичаю й походить слово "амазонка".[32]

Тож у них були зовсім інші турботи під час виховання дівчаток, аніж у нас: вони забули про прядіння, шиття й інші жіночі заняття. Для загартування і здобування чоловічої мужності старші дівчата наполегливо займалися полюванням, перегонами, приборкуванням коней, частими вправляннями у зброї та стрільбі з лука й іншими подібними заняттями. Такими своїми вміннями амазонки тримали в покорі не лише землі Кирії, які колись захопили їхні попередники, а здобули у війнах навіть велику частину Європи, зайняли більшість Азії, наводячи жах на всіх інших.

Як тільки вони повбивали своїх чоловіків, то, аби їхні сили не були некерованими, амазонки призначили Марпезію і Лампедону своїми першими царицями. За їхнього керівництва вони здобули більшість своїх володінь, про що вже говорилося. Будучи досвідченими у військових мистецтвах, дві жінки розділили між собою обов'язки: в той час як одна очолювала охорону царства, друга з частиною війська виступала підкорювати сусідів та розширювати імперію. Так по черзі вони здобували велику здобич і побільшували свої володіння.

Одного разу, коли Лампедона повела військо на віддалені ворожі території, надто самовпевнена Марпезія загинула під час раптового нападу сусідніх варварських племен. Однак не пригадую, щоб я щось читав про долю Лампедони.

## 13. Тисба, дівчина з Вавилона

Тисба, вавилонська дівчина,[33] прославилася між людьми не так якимись особливими вчинками, як наслідками свого нещасливого кохання. Хоча від попередніх істориків не отримуємо жодних відомостей про її батьків, однак існує ймовірний переказ, що вона жила у Вавилоні, в будинку, що межував із будинком Пірама, юнака-однолітка. Оскільки молоді люди були сусідами, це посприяло тому, що вони проводили багато часу разом: так виникла прив'язаність юнака до дівчини. Коли вони виросли, обоє стали надзвичайно гарними, і несправедлива доля вогнем запалила їхні юні почуття. Стаючи дорослими, вони раз по раз відкривали свою душу одне перед одним.

Але як тільки Тисба зросла до заміжнього віку, батьки, плануючи майбутній шлюб, перестали випускати її з дому. Такий перебіг подій сильно засмутив обох молодих, і вони шукали хоча б найменшої нагоди перекинутися словом. У тихому місці спільної стіни будинків вони знайшли щілину, про яку ніхто не знав, і до неї часто потай приходили, аби трішки поговорити, як то було колись. Оскільки між ними була стіна, вже менше червоніли одне перед одним, тож почали щиріше виражати свої почуття, дали волю своїм зітханням, сльозам, палким почуттям та переживанням, часто навіть благали одне одного про втіху, обійми та поцілунки, про відданість, вірність та вічне кохання.

Врешті, коли їхні почуття виросли ще більше, почали думати про втечу: постановили, що наступної ночі, як тільки обдурять своїх рідних, втечуть з дому, і хто перший вибереться, піде до гаю, що поблизу містечка, і біля джерела, що коло могили царя Нінія, чекатиме на іншого. Тисба, що мала сильніші почуття, першою обдурила своїх і, накинувши на себе плаща, одна-однісінька, темної ночі втекла з батьківського дому й подалася, безстрашна, до гаю, а місяць показував шлях. І коли вона чекала біля джерела, тривожно слідкуючи за кожним шелестом, краєм ока побачила левицю, що наближалася. Тож Тисба кинулася до могили, у поспіхові забувши плаща. Левиця, оскільки була сита, прийшла на водопій; знайшовши плаща, витерла об нього свою

закривавлену морду, як роблять звірі, подерла його кігтями, кинула й пішла.

Аж тут Пірам, що пізніше залишив свій дім, нарешті прийшов до гаю. Шукаючи в тиші ночі дівчину, натрапив на закривавлений і подертий плащ Тисби і, подумавши, що її зжер дикий звір, наповнив гай сумним плачем, звинувачуючи себе, нещасного, у смерті своєї коханої. Зневажаючи все своє подальше життя, витягнув меча, якого носив при боці, встромив його собі просто в груди і впав помирати біля джерела.

Невдовзі, аби подивитися, чи пішла вже з водопою левиця, до джерела тихцем почала пробиратися Тисба – щоб коханий не подумав, наче вона його підманула, чи щоб не чекав надто довго. Підійшовши до джерела, побачила, що юнак весь тремтить; налякавшись, була би втекла, однак при світлі місяця все ж упізнала в лежачому свого Пірама. Поспішаючи обняти коханого, уздріла його лежачого в крові, що сочилася з рани, і вже майже бездиханного. Від жаху вона спочатку заціпеніла, потім великим слізним плачем намагалася допомогти йому, прагнучи поцілунками та обіймами затримати душу, однак даремно.

Тисба не змогла добитися ані слова від Пірама, тож зрозуміла, що він уже не відчуває поцілунків, яких так палко бажав ще напередодні. Бачила, що її коханий уже поспішає до смерті. Вважаючи, що він спричинив собі смерть через те, що не знайшов її, і пориваючись ділити з ним і любов, і біль, постановила зазнати такої ж нещасливої долі, як і її коханий. І вирвавши з рани меч, що увійшов по саме руків'я, голосно схлипуючи і плачучи, вигукнула ім'я Пірама, благаючи, щоб глянув на свою Тисбу, яка вже також помирає, і щоб чекав на її душу, що вилітає з тіла, аби разом вирушити до нової оселі.

Годі повірити, але ослаблий розум вмираючого почув ім'я коханої дівчини і, не відмовляючи їй в останньому бажанні, відкрив обтяжені смертю очі й поглянув на плачучу. Вона тут же впала на лоно свого коханого і на меч та, проливши кров, пішла за душею вже померлого. Тож тим двом нещасним, яким заздрісна доля перешкоджала

поєднуватися у щасливих обіймах, все ж не змогла перешкодити поєднатися кров'ю.

Хто ж не співчуватиме нещасним? Хто ж не проллє хоча б однієї слізки за такий нещасний кінець? Тільки той, у кого серце з каменю. Кохалися вони, ще як були дітьми, однак цим вони не заслужили такого кривавого нещастя. Не слід закохуватися у молодому віці, хоча це не є страшний злочин, бо кохання може перейти в одруження. Найбільший злочин скоїла Доля, а також згрішили нещасні батьки. Зрозуміло, що поривання юних потрібно стримувати, але не створюючи їм непереборні обставини, тим самим позбавляючи надії і штовхаючи їх у прірву. Силою кохання неможливо керувати: це чума юного віку і невірний вчинок, однак потрібно терпеливо до цього ставитися. Адже так вимагає природа, що прагнемо відтворення, коли ще молоді, адже інакше зовсім занепав би людський рід, якщо відкладати кохання на старість.

14. Гіпермнестра, цариця Аргівів та жриця Юнони

Гіпермнестра походила із славного роду – була донькою Даная, царя Аргівів, та його дружини Лінцеї. Як оповідають давні літописці, колись в Єгипті були два брати, сини старого Бела, добре знані завдяки добре відомій імперії, один звався Данай, інший – Єгипт. Доля неоднаково наділила їх дітьми, хоча й подарувала їм однакову кількість: Данай мав п'ятдесят дочок, а Єгипт – стільки ж синів.

Якось Данай довідався від оракула, що загине від руки свого племінника: налякавшись, таємно запалився гнівом, однак не знав, кого підозрювати з такої великої кількості. Як тільки всі діти стали дорослими, Єгипт прийшов просити Даная видати його дочок за своїх синів. Данай же, задумавши жорстокий злочин, швидко дав свою згоду. Заручивши доньок із племінниками та готуючи весільний обряд, усіх попередив: якщо вони хочуть залишитися живими, то повинні повбивати своїх чоловіків першої ж ночі, коли побачать, що їх, пересичених вином і стравами, зморив глибокий сон.

Тож усі вони потай принесли кинджали до своїх спочивалень і за наказом батька повбивали юнаків, зморених надмірним бенкетуванням, тільки одна Гіпермнестра стрималася. Адже припав дівчині до душі Ліній, чи Лінцій, її наречений. Як дівчата часто роблять, вона одразу покохала юнака і тому й відчула жаль до нього. З великою гідністю Гіпермнестра відмовилася від убивства і переконала юнака втікати, – це його й врятувало. Зранку жорстокий батько похвалив усіх дівчат за скоєний злочин і лише одну Гіпермнестру осудив і замкнув у карцері – там вона довго оплакувала свій гідний вчинок.

О нещасні смертні! З яким прагненням, з яким запалом намагаємося ми здобути щось плинне; не думаючи про падіння, вибираємося на висоти будь-якими мерзенними шляхами, всілякими злими вчинками утримуючи те, чого досягнули, наче вважаючи, що зможемо зміцнити свою хитку долю негідними ділами! А що ще смішніше – це злочини і брудні неподобства, якими намагаємося – не кажу продовжити, ба навіть зробити вічними – наші скороминущі дні, бачачи, що інші летом прямують до смерті!

Якими негідними вигадками, якими брудними вчинками гнівимо Божий суд! Не згадуймо про інших – нехай свідком буде підступний Данай. Намагаючись подовжити свої жалюгідні роки ціною великої крові своїх племінників, він позбавив себе цілої армії чудових і мужніх юнаків та здобув неславу у віках. Цей чоловік вирішив, що кілька холодних років його старості вартують квітучої молодості всіх його племінників. Хтось інший вважав би, що ці роки корисніше було б витратити на збереження честі; адже бажання продовжувати свою старість ранами юних синів свого брата справедливо можна зараховувати до нелюдських злочинів.

А те, що Данай дав зброю не своїм спільникам, а своїм донькам, додає ще більшої ганебності цьому вчинку, бо він не тільки вбив своїх племінників, але й очорнив цим убивством своїх доньок, які могли славитися чеснотами. І хоча й прагнув цим злочином зберегти своє

життя, все ж не зважав на те, який жахливий приклад зухвалості, омани та жахливої ненависті залишає у спадок цим нещасним жінкам.

Так зрадою він розтоптав подружню вірність. Турботливий батько мав би розпорядитися, щоб у дівочі спочивальні занесли священні світильники, а підступний батько наказав узяти кинджали; коли потрібно було закликати доньок до подружньої любові, він підбурив до ненависті та вбивства; оскільки Данай власноруч не міг розправитися з усіма племінниками, то підіслав своїх доньок до кожного зокрема; на що не зважився при світлі дня, те вчинив темної ночі; що не міг зробити на полі бою, те наказав здійснити у спальнях. Не зважив на те, що скільки років юної молодості він забрав у своїх племінників злочином і підступом, стільки ж століть пам'ятатимуть цей жахливий вчинок; і хоча міг законно мати п'ятдесят синів, натомість заслужено отримав одного смертельного ворога.

Віроломний старець не зміг уникнути його руки та справедливого Божого суду – пролилася і його ядуча кров, яку він купив такою великою кількістю крові своїх племінників. Згодом як утікач, вигнанець чи гість Данай подався до Греції, де спритністю і силою захопив царство Аргівів і утримував його в покорі. Деякі літописці стверджують, що злочин було вчинено саме там, однак, де б це не було, Ліній, пам'ятаючи жорстокість свого дядька, все ж його вбив і перебрав царювання над Аргівами. Визволивши Гіпермнестру з неволі, взяв її собі за дружину, і вона також брала участь у царюванні. Прославилася вона не тільки як цариця, але і як жриця Юнони Аргівської, і тому світло її слави пломеніє ще яскравіше завдяки цим двом чеснотам. Сестри її поринули в пітьму неслави, а вона до наших днів передала своє гідне похвали ім'я, що прославилося визначним вчинком.

## 15. Ніоба, цариця Фів

Ніоба була, мабуть, найвизначнішою з-поміж усіх відомих жінок. Була вона донькою дуже відомого Тантала, давнього царя фрігійців, та сестрою Пелопи. Побралася з Амфіоном, царем Фів,[34] який тоді дуже

славився своїм родоводом, що брав початок від Юпітера, а також даром красномовства. Від Амфіона в період розквіту його правління Ніоба народила сімох синів і стількох же доньок. Однак те, що розумний використає на свою користь, для погордливого стане погибеллю: Ніоба, загордившись і своїми дітьми, і славою своїх предків, наважилася виступити навіть супроти богів.

Якось одного дня фіванці за наказом Мантони, доньки віщуна Тіресія, давніми ідолопоклонними обрядами приносили жертви Латоні, матері Аполлона і Діани. Раптом увірвалася посеред них Ніоба, наче підбурювана фуріями – в царських одежах і в супроводі своїх дітей, вигукуючи: "Яке безумство спонукає вас, фіванці, приносити жертви Латоні, цій жінці-іноземці, доньці Цея, Титанового сина, яка породила тільки двох синів, зачатих перелюбом, вшановувати її, а не мене, вашу царицю, доньку царя Тантала, що має чотирнадцять дітей, яких ви бачите, і всіх породила у подружжі – мені, набагато достойнішій, слід присвячувати ці обряди!"

Але сталося так, що невдовзі після цього сама вона стала свідком смерті усіх своїх дітей – усіх до одного, квітучих чудесною молодістю, від смертельної хвороби. Афіон, який раптово із чотирнадцятидітного батька зробився зовсім бездітним, вражений болем, власноруч встромив собі меча в груди. Фіванці вважали, що ці нещастя були покаранням розгніваних богів за образу святості божества.

Ніоба, переживши стільки похоронів, залишилася на самоті вдовою і поринула в таку глибоку мовчанку, що стала схожою не на жінку, а радше на скелю. Саме через це поети згодом написали, що у Сипилі, де поховані всі її діти, Ніоба перетворилася на кам'яну статую.[35]

Погордливих людей дуже важко і неприємно навіть споглядати, не скажу вже терпіти, але жінки – найогидніші та найнестерпніші в погордливості. Природа здебільшого створює чоловіків огнистих духом, а жінок – м'яких і смиренних, і вони більше надаються до розкошування, аніж до владарювання. Саме тому й менше дивуємося, коли і гнів Божий

сходить швидше, і суд його суворіший щодо погордливих жінок: адже вони часто переходять межі своєї немічності, як зробила і нерозумна Ніоба. Оманлива доля підманула її: Ніоба не розуміла, що кількість дітей не є заслугою батьків, що їх народжують, а творінням природи, яка проливає на них благодіяння неба.

Тож слід було, та й навіть була вона зобов'язана дякувати Богові, а не вишукувати для себе якихось божественних почестей, наче народження стількох чудових дітей було її власною заслугою. Ніоба вчинила погордливо, не те щоб розважливо: вчинивши так, нещасна плакала все життя, так що навіть через багато століть її ім'я буде ненависне для нащадків.

16. Гіпсипіла, цариця Лемносу

Гіпсипіла, видатна жінка, прославилася відданістю своєму батькові, нещасливим вигнанням, смертю свого вихованця Архемора, а також допомогою своїх дітей, які віднайшлися у догідний час.

Була вона донькою Тоанта, царя Лемносу.[36] Під час його владарювання на острові у голови жінок увійшов якийсь сказ – надумали вони повністю скинути чоловіче ярмо із своїх неприборканих ший. Зневажаючи закон старого правителя, переманивши Гіпсипілу на свій бік, вони дійшли спільного рішення – наступної ночі простромити мечем кожного чоловіка; за словами не забарилася справа. Коли всі інші шаленіли від жорстокості, розважливе рішення спало Гіпсипілі на думку: вважаючи негуманним забруднюватися батьківською кров'ю, вона розповіла батькові про замисли інших жінок і посадила його на корабель, який відправлявся на Хіос, аби батько уникнув загального гніву. Потім розклала велике багаття, вдаючи, що віддає батькові останні почесті.[37] Всі інші у це повірили; Гіпсипіла зайняла батьківський трон і почала владарювати над нечестивими жінками замість самого царя.

Любов дітей до батьків є найсвятішою. Що є поряднішим, справедливішим, гіднішим похвали, аніж винагороджувати добротою і шануванням тих, чиєю працею ми отримували поживу, коли були безпомічними, хто турботливо доглядав за нами і з незгасаючою любов'ю допровадив до зрілого віку, навчивши звичаїв та давши освіту, збагативши чеснотами і вміннями, укріпивши розум та вдачу? Зрозуміло – ніщо! За все це Гіпсипіла належно відплатила батькові, за це цілком заслужено її зарахували до видатних жінок.

Чи то поривом вітру, чи то за власним бажанням в період її правління до берега пристав Ясон, прямуючи з аргонавтами в Колхіду, і хоча жінки були проти, цариця гостинно прийняла його й розділила з ним ложе. Після того, як він відплив, за певний час Гіпсипіла народила двох синів-близнюків, але за лемнійським законом була змушена їх вислати; тож, як деякі джерела переповідають, відіслала їх на Хіос до діда, щоб він їх виховував. Так жінки й довідалися, що Гіпсипіла всіх обдурила, зберігши батька, і почали її переслідувати. Втікаючи від загального гніву, вона заледве встигла сісти на корабель. Шукаючи свого батька і синів, потрапила в полон до піратів, а вони віддали Гіпсипілу в рабство. Після численних поневірянь її подарували Лікургові, немейському[38] цареві: там їй доручили піклуватися про єдиного Лікургового сина, хлопчика Офелта.

В той час, коли Гіпсипіла служила в Лікурга, через країну, потерпаючи від жахливої спраги, проходив разом із військом Адраст, цар Аргівів, направляючись походом на Фіви. Коли воїни запитали Гіпсипілу, чи є неподалік якесь джерело, вона залишила свого вихованця на лугу поміж квітів, аби показати їм дорогу до потічка Лангії. Принагідно Адраст почав розпитувати, хто вона така, і вже дорослі сини, Евной і Тоант, які служили у царевому війську, впізнали свою матір. Лише плекаючи надію на краще, Гіпсипіла пішла шукати свого вихованця, який забавлявся в траві, однак знайшла хлопчину мертвого: його вкусила гримуча змія. Своїм плачем вона розчулила все військо; сини забрали Гіпсипілу від Лікурга, який від горя збожеволів. Так Гіпсипіла врятувалася для подальшої долі та смерті, яка мені невідома.

## 17. Медея, цариця Колхіди

Медея, найжорстокіший взірець античної зради, донька Еєта, славного царя Колхіди,[39] та його дружини Персеї, була дуже гарною і вельми обізнаною у злодіяннях. Адже який би вчитель її не навчав, усе ж була такою обізнаною із властивостями трав, як жоден з них; докладно знала, яку заспівати пісню, аби сколихнути небо, викликати вітри з печери, підняти бурі, стримати ріки, приготувати отруту, зробити світильники для будь-якого підпалу і всяке подібне. А що найгірше – її дух був одноголосний із цими мистецтвами: адже коли їх було недостатньо, вона легко вдавалася до меча.

Вподобала вона собі фессалійця Ясона, гарного юнака, що на той час прославився мужністю. Пелій,[40] брат батька, готуючи підступ супроти хлопця, відправив його в Колхіду – під приводом звитяжної експедиції для здобуття золотого руна. Медея, зачарована красою Ясона, палко його покохала. Щоб здобути його прихильність, вона, використовуючи народне повстання, розпалила війну супроти свого батька, в такий спосіб надаючи Ясонові можливість досягнути мети.

Чи міг би якийсь розумний чоловік подумати, що наслідком лише одного погляду може бути повалення могутнього царства? Тож здійснивши такий злочин, Медея отримала обійми коханого. Разом з ним, прихопивши всі батькові статки, таємно втекла; однак не вдовольнившись навіть таким злим вчинком, рішалася на ще більший підступ.

Здогадувалася Медея, що Еєт переслідуватиме втікачів; аби спинити його, вигадала ось що. Знала, що батьків шлях пролягатиме через острів Томітанія, що на ріці Фазис. Під час втечі вона прихопила з собою Абсирція, чи Егіалея, свого брата. Тож наказала розчленити його, а всі частини тіла розкидати скрізь по полях, сподіваючись, що допоки згорьований батько збиратиме його рештки, оплакуватиме та хоронитиме сина, їм буде достатньо часу для втечі. Злий геній не зрадив і цього разу: саме так і трапилося.

Коли ж після багатьох поневірянь Медея і Ясон таки потрапили до Фессалії, то Езон, її свекор, так втішився, що син повернувся з перемогою, здобиччю та чудовою дружиною, що здавалося, наче він знову отримав свою квітучу молодість. Прагнучи, щоб Ясон отримав царство, Медея своїм умінням посіяла ворожнечу між дітьми і Пелієм, нацькувавши їх, на превеликий жаль, застосувати зброю проти батька.

З плином часу Ясон зненавидів Медею; замість неї припала йому до серця Кревза, донька Креонта, царя Коринфа. Медея не могла цього стерпіти, вигадуючи багато лютих підступів супроти Ясона. У нападі гніву вона знищила вогнем Креонтський палац, у якому згоріла й Кревза, на очах у Ясона вбила двох своїх синів, народжених від нього, і втекла в Афіни. Там вона побралася з царем Егеєм і від нього згодом народила сина Меда, якого назвала за своїм іменем. Безуспішно намагаючись отруїти Тесея, що повертався до міста, втекла, уже втретє, і знову повернулася до Ясона, здобувши його прихильність. Коли Егіалей, син Пелія, вигнав їх обох із Фессалії, вони подалися в Колхіду, на батьківщину Медеї, і вона повернула трон своєму старому батькові-вигнанцю. Що Медея робила після того, де і як завершила свої дні – не пам'ятаю, щоб читав чи чув щось про це.

Не хочу пропустити одного: не потрібно занадто довіряти своїм очам. Адже споглядаючи очима, бачимо тільки блиск, розпалюємо свою заздрість, збуджуємо хтивість; очі лише побільшують жадібність, вихваляють зовнішність, принизливо засуджують вбогість та бідність. Оскільки очі є нерозумними суддями і вірять лише зовнішнім прикметам, то часто надають перевагу ганебному над святим, надуманому над істинним, турботам над спокоєм. Очі часто вірять у те, що слід засуджувати, і в те, що швидко минає, тому часто ввергають душу в ганебний бруд. Через відсутність глибини пізнання очі часто потрапляють на гострі гачки привабливості – здебільшого нечестивої, похітливих вибриків, молодечої безсоромності, яка їх притягує, захоплює і міцно тримає. Через них, як через ворота душі, похітливість засилає посланців до розуму, через них стремління вливає подих і запалює

невидимі вогні, через них серце видає стогони і виказує свої спокусливі почуття.

Якщо хтось є розумний, то або закриває очі, або піднімає їх до неба, або втуплює в землю. Немає інших безпечних шляхів для очей, окрім цих: якщо хтось хоче ними послуговуватися, то мусить міцно їх тримати, аби не потрапили в блуд. Природа передбачила повіки, і не тільки для того, щоб закривати очі на сон, але й щоб не пускати в них негідне. Якби могутня Медея закрила свої очі або ж звернула їх на щось інше, перш ніж пристрасно прикипіти до Ясона, то влада її батька була б міцна і довготривала, життя брата і її власна дівоча краса не були б зламані; усе це загинуло через безсоромність її очей.

18. Арахна, жінка з Колофона

Арахна, азійська жінка з простолюду, була донькою Ідмонія, колофонського[41] фарбувальника вовни. Хоча вона й не була славна від народження, все ж її заслуги гідні похвали. Деякі давні літописці стверджують, що вона винайшла спосіб виготовлення полотна з льону, а також перша зробила сіті, щоб ловити чи птахів, чи риб – достеменно невідомо. Разом з нею прославився і її син, що звався Клостер, за винайдення веретена для вовнопрядіння. Багато хто вважав, що на той час Арахна була найвправнішою у своєму мистецтві, адже такий мала талант у ткацтві, що пальцями, нитками, човником та іншими інструментами таке створювала, як художник пензлем: ніхто не зневажатиме жінку, таку вправну в мистецтві.

Незабаром не тільки в Гіфеї, де жила ткаля, але й по всіх усюдах Арахна чула відгомін своєї гучної слави. Тож вона так загордилася, що зважилася розпочати змагання із самою Палладою,[42] винахідницею цього мистецтва; переможена Арахна не змогла спокійно перенести поразку і закінчила життя в петлі.

Це й дало поживу для створення міфу, адже павук як словом, так і своїм заняттям дуже подібний до Арахни – навіть висить на нитці, як вона висіла на мотузці. Тож говорять, що боги змилостивилися й обернули Арахну на павука, що старанно і неустанно займається своїм колишнім заняттям.

Інші ж говорять, що тільки-но Арахна надягнула петлю, як увірвалися слуги і не дали їй померти. Але як тільки вона покинула своє мистецтво, тут же позбулася й болю.

Якщо зараз є хтось такий, що в чомусь вважає себе кращим за інших, то благаю – нехай скаже мені або ж, якщо захоче, нехай скаже сама Арахна: чи вона вважала, що можна було перевернути небо та перебрати всі чесноти на себе, чи благаннями і заслугами можна було настільки зробити прихильним до себе Бога, Творця всіх речей, що, розгорнувши лоно своєї щедроти, він пролляв би на неї всю свою милість, оминувши всіх інших? Але чому ж питаю? Вона й справді так вважала: була це немудра думка. Природа обертає небо за вічним законом, надаючи кожній речі належні вміння. Ці вміння занепадають через байдужість і лінивість, а завдяки наполегливості та старанню розвиваються, сягаючи довершеності. І хоча єдина природа спонукає всіх нас до пізнання речей, все ж вміння і доля для кожного різні.

І якщо так є, то що перешкоджає багатьом людям бути однаково вправними в однакових мистецтвах? І тому тільки немудрий вважатиме лише себе з-поміж незчисленної кількості смертних таким, що перевершить інших на шляху до слави. Хотілося б, щоб Арахна була єдиною, що виставила себе на посміховисько, але у зашморгу великого безумства є надзвичайно багато таких людей, що стрімголов кидаються в нерозумну самовпевненість, тим самим роблячи Арахну вже не такою аж сміху гідною.

19 – 20. Оритія і Антіопа, цариці амазонок

Оритія була донькою Марпезії. Разом з Антіопою, яку мала собі за сестру, вона була наступною царицею амазонок після Марпезії. Поміж іншим, прославилася своєю незайманістю, що заслуговує особливої похвали. Разом зі своєю союзницею Антіопою проводила такі успішні військові походи, що значно побільшила славу імперії амазонок. Поголос про військову підготовку Оритії був настільки гучним, що Евристей, мікенський цар, вважав непростим завданням у бою отримати її пояс. Тому й існує переказ, що це завдання отримав Геркулес, Евристеїв боржник, і це вважається його великим подвигом.[43]

Ця жінка мала надзвичайну славу завдяки блискучому володінню зброєю – і тому проти неї послали Геркулеса, який уже все можливе пройшов. Тож він почав похід, спорядивши дев'ять військових кораблів, і висадився на амазонський берег, коли Оритії не було в країні. Легко здобувши перемогу над нечисленними розгубленими амазонками, що не подбали про належний захист, захопив Меналіпу і Гіполіту, сестер Антіопи, в полон, а згодом як викуп за Меналіпу отримав пояс.

Коли ж Оритія довідалася, що Тесей, учасник походу, забрав з собою Гіполіту, то, скликавши допомогу, зважилася піти війною на всю Грецію. Але виникла незгода, союзники покинули її, афіняни перемогли амазонок, і Оритія відправилася назад у свої володіння. Не пригадую, чи я знаходив якісь свідчення про подальші дії Оритії.

21. Еритея, або Ерифіла, сивіла

Еритея, або Ерифіла, одна із сивіл,[44] була дуже відомою жінкою. Деякі літописці вважають, що сивіл було приблизно десять і що в них були окремі імена. Своє прізвисько вони отримали за пророчі здібності: адже "сиос" на еолійському діалекті означає те саме, що латинською "бог", а "вілес" означає "розум". Тож і "сивіла" значить "з божим розумом" чи "бог перебуває у розумі".

З усіх цих шанованих жінок саме вона була найславнішою, як говорять джерела. Народилася Еритея поблизу Вавилона десь перед Троянською війною. Дехто навіть говорить, що вона практикувала пророкування ще в ті часи, коли царем римлян був Ромул. На думку літописців, називалася вона Ерифілою, але кликали її Еритеєю тому, що вона впродовж тривалого часу жила на острові Еритея, де знайшли багато її віршів. Талант її передбачення був настільки могутній, а молитвами і присвяченнями вона так вислужилася перед Богом, що наполегливим навчанням та з Божим даром заслужила таке просвітлення в описуванні майбутнього, що видається радше Євангелієм, а не пророцтвом, якщо те, що читаємо про її сказання, є правдивим.

У відповідь на запитання греків щодо майбутнього вона так яскраво у віршах описала їхні поневіряння і загибель Іліона,[45] що навіть пізніше ніхто не розповів про них краще. Також у кількох віршах вона повідала про всі перипетії Римської імперії ще задовго до її утворення; і це виглядає радше як стислий виклад подій, писаний в наш час, а не як пророцтво. А що видається мені ще неймовірнішим, Еритея передбачила таїнство Божого розуму, яке було відоме древнім тільки завдяки знакам і висловлюванням пророків, чи радше завдяки Святому Духові, що говорив словами пророків; передбачила вона і таїнство втілення Слова, життя і творіння народженого Сина, зраду, схоплення, висміювання та жахливу смерть, торжество Воскресіння, Вознесіння та повернення на Останній суд. Описує вона ці події як історичний факт, а не як пророкування майбутнього.

Вважаю, що за ці заслуги жінка отримала ласку Божу та велику пошану в народах. Дехто до того ж стверджує, що вона зберігала дівочу цноту, і я в це легко вірю: адже в заплямоване серце не змогло б увіллятися таке світле пізнання майбутнього. Однак забулося, коли і в якому краю вона померла.

22. Медуза, донька Форка

Медуза була донькою надзвичайно багатого царя Форка, розкішне царство якого було в Атлантичному океані; деякі джерела ототожнюють його з островом Гесперіди.[46]

Якщо вірити давнім переказам, Медуза була такої дивовижної краси, що не лише перевершувала всіх інших жінок, а як щось надприродно дивовижне притягувала до себе погляди багатьох чоловіків. Адже волосся у неї було золоте та пишне, лице виняткової краси, постава струнка і горда. А її очі мали таку силу возвишення і вмиротворення, що варто було їй лише на когось прихильно поглянути, як він заледве міг рухатися і забував про всі свої клопоти. Багато хто стверджує, що вона мала знаменитий досвід у землеробстві, це й пояснює, чому отримала прізвисько Ґорґона. Завдяки цим умінням вона з дивовижною кмітливістю не лише зберегла батьківські багатства, але й незмірно їх примножила, так що обізнані були переконані, що її скарби були найбільшими із скарбів усіх царств на Заході. І тому гучна слава її надзвичайної краси, багатства та кмітливості дійшла аж до найвіддаленіших народів.

Відгомін її слави, попри інші народи, сягнув аж до Аргівів, з-поміж яких вирізнявся Персей, юнак у розквіті сил. Почувши такі розповіді, він відчув нестримне бажання як побачити чудесну жінку, так і заволодіти незмірними скарбами. Тож спорядивши корабель, на знамені якого був зображений Пегас, юнак з неймовірним запалом подався на Захід; там, застосовуючи свою хитрість та зброю, захопив і царицю, і все її золото й повернувся додому з великою здобиччю.

З цієї події поети виснували неймовірні розповіді, з яких довідуємося, що Медуза Ґорґона обертала на скелю кожного, на кого б не кинула оком; що розлючена Мінерва перетворила її волосся на змій за те, що Медуза осквернила її храм, переспавши у ньому з Нептуном; що наслідком цього поєднання був Пегас; що Персей, осідлавши цього крилатого коня, полетів у царство Медузи і завоював його завдяки щитові Паллади, якого мав при собі.

Володіння скарбами приносить нещастя: якщо їх приховувати, то вони не приносять жодної користі власникові; якщо ж ними хизуватися, то вони породжують тисячі заздрісних підступів. Навіть якщо зловмисник не накладе руку на них, все одно це не позбавить їх власника турбот: він втратить спокій душі, від нього втече сон, страх охопить його, надії покинуть, зросте підозріливість – недоля завадить нещасному насолодитися коротким життям. Якщо ж випадок забере статки його, мучитиме неспокій жадібного бідняка: хтось розважливий вихвалятиме його, заздрісний насміхатиметься, бідняк втішатиме, а весь народ оспівуватиме в піснях долю нещасного.

23. Іола, донька царя Етолії

Іола, донька Еврита, царя Етолії,[47] була найкрасивішою дівчиною з-поміж усіх дівчат у царстві. Дехто навіть вважає, що її покохав Геркулес, володар світу. Говорять також, що Еврит пообіцяв Геркулесові віддати за нього свою доньку, але не зробив цього, бо його відмовив син. Через це розгніваний Геркулес рушив проти царя, у жорстокій битві вбив його, захопив провінцію і забрав кохану Іолу з собою.

Іола ж була більше схвильована вбивством свого батька, аніж коханням до чоловіка, і тому прагнула помсти. З дивовижною і мудрою хитрістю вона приховувала справжні почуття вдаваним коханням. Своїми пестощами і навіть вдаваною грайливістю настільки палко закохала Геркулеса в себе, що була переконана: жодному її проханню він не відмовить. Тож, наче жахаючись дикого вигляду свого коханця, Іола спочатку попросила цього міцного чоловіка викинути булаву, якою він упокорював чудовиськ, потім попросила зняти шкіру немейського лева, що була знаком його мужності, а відтак тополевий вінок, сагайдак і стріли.

Однак навіть це не втихомирило запалу її душі: вона заповзято готувала свою зброю супроти беззахисного ворога. Насамперед наполягла, щоб він одягнув на пальці персні, буйну чуприну намастив запашною кіпрською оливою і розчесав гребінцем непокірні кучері, на

густу бороду налив нарду,[48] надягнув на себе дівочі віночки та меонійські митри, а тоді забажала, щоб він носив пурпуровий плащ і вишуканий одяг. Молода дівчина, обдарована підступом, вважала, що такого могутнього чоловіка набагато вишуканіше буде розжіночити розбещеністю, аніж убити мечем чи отрутою.

Але навіть це Іола не вважала достатнім для вдоволення свого гніву. Розжіночення сягнуло аж до того, що Геркулес за жіночим звичаєм сидів межи служниць і розповідав історії про свої подвиги, з веретеном в руках сукаючи вовну; і ті ж пальці, які загартував, душачи змій ще немовлям у колисці, вже у цілком зрілому віці розніжив, висновуючи нитки. Для тих, хто хоче замислитися, ця історія є переконливим свідченням як чоловічого безсилля, так і жіночого лукавства.

Тож молодиця така вміла на вигадливість, на вічну неславу Геркулеса, не зброєю, а підступом та лукавством помстилася за батькову смерть, а своє ім'я прославила навічно. Адже скільки славних перемог над потворами здобув Алкід[49] за наказом Еврисфея, все ж Іола, його переможниця, здобула їх ще більше.

Така згубна пристрасть зазвичай находить на пристрастелюбних дівчат, часто захоплює похітливих і бездіяльних юнаків: адже Купідон – винятковий зневажувач достоїнства і сівач розніженості. Тому й те, що він увійшов у тверді груди Геркулеса, є незмірно жахливішим від усіх чудовиськ, яких Геркулес часто сам приборкував. Очевидно, що нам загрожує могутній та підступний ворог, тому той, хто піклується про своє здоров'я, повинен побільшувати свій острах і позбавляти себе байдужості. Тож потрібно пильно прислухатися, серця свої скріплюючи мужністю: не увійде він в того, хто не бажатиме. Опиратися потрібно від самого початку: закривати очі, аби не бачили вони суєти, міцно затуляти вуха, як робить єхидна, похіть потрібно придушувати постійною працею.

Кохання для необережних, на перший погляд, видається приємним і спокійним; і якщо приймають його з гарними сподіваннями, то з першими кроками отримують насолоду: адже переконує гарний одяг,

вишукані манери, міська дотепність, танці, співи, вірші, ігри, бенкети та всіляке інше. Але після того, як чоловік необачно погодиться, кохання повністю захоплює його: відбирає свободу, накладає пута і кайдани на розум, виносить побажання понад сподівання, збуджує дихання, придушує таланти в мистецтвах; допоки йде за своїм прагненням, зовсім не розрізняє чесноти від пороків, зараховуючи будь-які перепони до ворогів.

Поки вогонь палає в серцях нещасних, людина перебуває у постійному пошуку коханого: невпинно ходить вперед-назад та довкола, і від постійних зустрічей часто розпалюється новий вогонь. Оскільки ж тут немає місця для розважливості, то проливають сльози, висловлюють присолоджені спокусливими лестощами благання, навчають звідництва, обіцяють дарунки, дарують, відкидають. Але часом вводять в оману охоронців, захоплюючи добре захищені серця, і здобувають довгоочікувані обійми. Тоді ненависник сорому і натхненник пороків, розігнавши сором'язливий рум'янець, готує хлів для свиней, заганяючи туди рохкаючих коханців для зваблень і злягань. Тоді, забувши про тверезість, із запалом віддаючись Церері та Вакхові,[50] вони викликають Венеру і цілу ніч віддаються ницій розпусті.

Однак усе це не вгамовує гніву: часто він переростає у велике безумство. Тож зрозуміло, чому Геркулес потрапив у таку нечестиву підлеглість, адже з цієї ж причини люди забувають свої чесноти, покидають маєтки, озброюються гнівом та часто наражаються на життєві небезпеки. Таке задоволення не позбавлене страждань: починаються сварки, непевні домовленості, а потім знову виникають підозріливість та заздрість, пожирачі душі й тіла. Бо якщо коханці не здобувають бажаного, тоді малорозумна любов, додаючи до батога ще й остроги, побільшує страхи, помножує прагнення, наносячи нестерпні рани, які лікуються хіба що слізьми та сварками, а часом навіть смертю. Тоді закохані шукають помочі у старців, радяться з астрологами, випробовують силу трав, заклинань та відьомства; тоді улесливість перетворюють в погрози, готують підступ і проклинають своє марне

кохання. Нерідко трапляється, що в пориві гніву цей злий митець пропонує бідолахам шнура чи меча.

Яке ж солодке, яке приємне кохання! Адже того, кого слід було боятися та уникати, возносимо попід небеса, шануємо, співаємо йому дифірамби, приносимо жертви із сліз та зітхань, пропонуємо йому безчесні перелюби та кровозмішення, покладаючи на нього вінець нашої непристойності.

24. Деяніра, Геркулесова дружина

Деяніра, як говорять древні, була донькою етолійського царя Енея та сестрою Мелеагра: дівчина вирізнялася такою красою, що за її руку Ахелой змагався з Геркулесом. Коли ж Геркулес виграв змагання, в неї закохався кентавр Несс; а коли Геркулес забирав Деяніру з Каледонії на батьківщину, то затримався біля ріки Евен, що в Каледонії, бо вона розлилася через рясні дощі попередніх днів. Тут йому й трапився Несс, і оскільки він був вершником, то запропонував Геркулесові, що перевезе Деяніру на протилежний берег ріки.

Геркулес, погодившись на пропозицію, поплив самотужки за дружиною. Але кентавр, отримавши омріяне, як тільки переплив ріку, кинувся втікати разом зі своєю коханою. Піший Геркулес не міг наздогнати втікачів, тому й послав навздогін стрілу, вимочену в отруті лернейської гідри. Несс, відчуваючи, що помирає від смертельної рани, тут же скропив плаща отруєною кров'ю, віддав його Деянірі й переконав, що надягнувши цього закривавленого плаща на Геркулеса, вона зможе навернути його до себе від будь-якого іншого кохання. Жінка, повіривши йому, прийняла плащ як величезний дарунок і потай зберігала його тривалий час; коли ж Геркулес покохав Омфалу чи Іолу, Деяніра таємно передала плащ служникові Ліхасу.

Як тільки заражена кров плаща змішалася з потом, тіло всіма порами всмоктало отруту: Геркулес, втративши розум, власною волею

кинувся у вогонь. Так Деяніра стала вдовою по такому великому чоловікові: сподіваючись відвоювати, вбила свого чоловіка і так спокутувала смерть Несса.

## 25. Йокаста, цариця Фів

Йокаста, цариця Фів, більше прославилася своїм нещастям, аніж заслугами чи царством. Вона виводить свій славний рід аж від першозасновників Фів. Ще юною дівчиною Йокаста вийшла заміж за Лая, царя Фів, і від нього зачала сина; однак Лай отримав погане пророцтво від оракула і тому наказав одразу ж після народження віддати дитя звірям.

Жінка думала, що дитя зжерли звірі, але його забрав до себе на виховання цар Коринфа. Змужнівши, юнак убив Лая у Фокеї[51] й одружився зі своєю матір'ю, вже вдовою, яка ні про що не здогадувалася. Від нього Йокаста народила двох синів – Етіокла і Полініка та стількох же доньок – Ісмену й Антігону.

Живучи щасливо у царстві разом з дітьми, Йокаста запитала в оракула, хто насправді її чоловік; так жінка довідалася, що це її син. Такого удару долі вона не сподівалася, але він – ще менше, тож за вчинений гріх забажав постійної темряви – виколов собі очі й покинув царство.

Це породило незгоду між синами: знехтувавши всіма угодами, вони розпочали війну. Хоча великий жаль охоплював Йокасту за синів, котрі часто йшли походами один супроти одного, але найбільшим горем для неї було бачити обох синів, що загинули від взаємно нанесених ран. Цей біль не могла перенести жінка, що була і матір'ю, і бабусею водночас. Креонт, її брат, був тепер царем, осиротілий син-чоловік залишився у неволі, доньок Ісмену й Антігону полонила своїми сітями доля. Не маючи сил для спротиву, втомлена важким тягарем, стара жінка встромила собі меча в груди, припинивши і страждання, і життя.

Дехто стверджує, що вона не могла так довго зносити свої стражденні гріхи, й одразу ж, як побачила, що Едіп виколов собі очі, вбила себе тут же на місці.

26. Амалтея, або Деїфоба, сивіла

Діву Амалтею деякі джерела ще називають Деїфобою, донькою Ґлавка. Говорять, що народилася вона в давньому калхедонському місті Куми, що в Кампанії. Оскільки була вона однією із сивіл, то дехто вважає, що розквіт її сил припадає на час зруйнування Трої; а прожила вона так довго, що застала ще Приска Тарквінія, римського царя.

За свідченнями древніх, свою непорочність Амалтея пронесла через багато століть, не забруднивши її стосунками з жодним чоловіком. В поетичних творах є свідчення, що її покохав Феб і від нього як дарунок вона отримала довговічність та пророчі здібності. Особисто я вважаю, що Амалтея завдяки своїй непорочності отримала світло ясновидіння від самого Сонця, яке осяває кожну людину, котра приходить на цей світ, і тому пророчила й описувала багато майбутніх подій.

Говорять, що на Байському[52] побережжі поблизу Авернського озера був знаний оракул; його навіть я бачив і чув, що аж до сьогодні там сповідують її ім'я. І хоча це святилище вже майже зруйноване через старість та занехаяне через недбальство, все ж навіть руїни зберігають давню могутність та своєю величністю викликають подив тих, хто на них дивиться.

Є навіть такі, що вірять, наче Еней, втікаючи, мав її за провідника у підземному царстві, хоч я в це не вірю; але про це дещо пізніше.

Ті, хто приписує Амалтеї довгий вік, стверджують, що вона прийшла до Рима і принесла Тарквінію Приску дев'ять книг. Коли той відмовився заплатити за них встановлену ціну, вона спалила три з них у нього на очах; наступного ж дня Амалтея принесла решту шість книг і запросила

за них таку ж ціну, яку просила за дев'ять, попередивши, що спалить ще три, якщо той не заплатить, а наступного дня – й три останні. Тарквіній врешті заплатив, що та просила. Збережені книги, як виявили нащадки, містили всю історію Рима. Тому римляни завжди ревно берегли ці книги і зверталися до них за пророцтвами як до оракула, якщо цього вимагали обставини.

Мені важко повірити, що Амалтея і Деїфоба – одна особа, оскільки я читав, що остання закінчила свої дні на Сицилії: місцеві жителі довго ще показували там її поховання.

Здобуваємо славу завдяки власному заповзяттю та Божій милості: нікому гідному не відмовлено в цих чеснотах. Усвідомивши це, зрозуміємо, що ті, хто просиджує в бездіяльності, намарно розтрачують свої роки від лона матері аж до самої могили, навіть якщо помирають у поважному віці.

Врешті, якщо жінки здатні сягнути таких висот завдяки власному розуму та дарові пророкування, то що мають думати бідні чоловіки, які наділені могутнішими задатками для всього? Якщо відкинуть бездіяльність, чи сягнуть такої ж богоподібності? Нехай плачуть і пропадають усі ті, хто через бездіяльність втрачає такий дар, і нехай визнають, що вони є каменями посеред одухотворених людей. І так буде, допоки вони, безмовні, не висповідають свої гріхи.

## 27. Нікострата, або Кармента, донька царя Іонія

Нікострата, яку згодом в Італії стали називати Карментою, була донькою Іонія, царя Аркадії. Одні джерела говорять, що вона вийшла заміж за аркадійця Паллантія, інші ж твердять, що вона була його невісткою. Прославилася вона не лише завдяки величі свого царства, а й тим, що була вельми обізнана з грекою, її мислення було настільки різнобічно розвиненим, що невтомним навчанням вона осягнула навіть науку пророцтва, ставши відомою ясновидицею. Іноді на запит, а іноді

сама по собі вона виголошувала пророчі вірші-кармени:[53] за що латиняни стали називати її Карментою, а не Нікостратою.

Вона була матір'ю Евандра, царя Аркадії; за давніми переказами, його вважали зачатим від Меркурія – чи то за красномовство і розум, чи то за хитрість. Як говорить дехто, він убив свого рідного батька – чи то волею випадку, чи, як вважає дехто, через незгоду між громадянами, що випадково тоді сталася; за це дід вигнав Евандра із царства. Мати, напророкувавши синові великі звершення, переконала Евандра податися у край, який вона йому покаже. Тож, сівши на корабель, взявши матір із собою, разом з деякими зі своїх людей та з попутним вітром він подався з Пелопоннесу до гирла Тибру. Звідти мати провела його до гори Палатин, яку назвали так за іменем батька чи сина, адже обоє називалися Палатинами; осівши там з матір'ю та своїми людьми, Евандр звів містечко, назвавши його Палатином, а згодом на цьому місці був заснований величний Рим.

Хоча місцеві жителі вміли засівати поля завдяки Сатурнові, який, втікаючи, осів на цих землях,[54] все ж Кармента бачила, які вони дикі, бо майже зовсім не мали писемності, хіба лише трохи були обізнані з грецькою. Володіючи проникливою божественною далекоглядністю, Кармента розуміла, яку славу матимуть цей край і це місце у майбутньому, і вважала негідним послуговуватися іноземними письменами для того, щоб нащадкам розповідати про свої великі діяння. Тоді Кармента застосувала всю силу свого мислення, щоб створити для цього народу повністю автентичну писемність, що відрізнялася від усіх інших народів; і тут не обійшлося без Божої помочі. Адже завдяки Його милості вона змогла створити нові знаки писемності, що відповідали італійській мові, та навчити їх поєднувати, вдовольнившись лише шістнадцятьма знаками, як зробив колись Кадм, засновник Фів, винайшовши грецьке письмо. Ці літери ми й до сьогодні звемо латинськими та користуємося ними і жодної з них не відкинули, хоча мудрі люди додали до них також інші задля зручності користування.

Хоча латиняни й дивувалися пророчому дарові цієї жінки, все ж цей винахід видавався настільки дивовижним, що простолюд справді вірив, що Кармента радше є богинею, а не людиною. Тому ще за життя віддавали їй почесті як богині, а коли жінка померла, то біля підніжжя Капітолійського пагорба, де вона жила, встановили їй капличку, а місцевість почали називати Карменталією – на вічну пам'ять її імені. Про святилище не забули навіть тоді, коли Рим сягнув апогею своєї слави, адже навіть браму до міста, яку за необхідності збудували громадяни з цього боку, впродовж багатьох століть називали Карментальською, від імені Карменти.

В той час Італія з Божими благословеннями була найквітучішою країною в цілому світі, осяяна майже небесним світлом; але не лише під її небом сяяло таке світло. З Азії походила розкіш та вишуканий царський побут; шляхетна кров припливала насамперед із Трої, хоча до неї додавалася грецька; єгиптяни розвивали арифметику та геометрію; філософію, красномовство та мистецтво механіки було перейнято від греків; землеробства навчив вигнанець Сатурн, хоча воно ще й не було широко відоме; поганські обряди були перейняті від етрусків та Нуми Помпілія;[55] народні закони походили насамперед з Афін, а вже від них бере початок сенат і цезарі; Симон Петро приніс із Єрусалима священицтво та істинну релігію; а от військову науку винайшли древні римляни, які силою зброї, мужністю духу і відданістю республіці здобули панування над цілим світом.

Як випливає із сказаного, знаки письма для наших предків створила Кармента, коли прийшла з Аркадії в Італію. Стверджують, що саме вона й посіяла перші зерна граматики, які з плином часу зібрали наші предки. Бог був настільки прихильний до її праці, що відібрав частину великої слави у гебрейської та грецької мов, виділивши велику територію, що покриває майже всю Європу, для нашого письма.

Незліченна кількість книг завдяки літерам чудово викладає різні події – діяння людей і чуда Божі записані для вічної пам'яті, щоб ми з їх допомогою могли довідатися про те, чого не могли бачити. За

допомогою латинських літер ми посилаємо наші листи і з довірою приймаємо відповіді, завдяки літерам поєднуємося дружбою з тими, хто перебуває дуже далеко, та зберігаємо взаємні стосунки. Літери, наскільки вони це можуть робити, описують нам Бога; ними позначаємо небесні тіла, континенти, моря і всіх істот; немає нічого такого, про що не можна довідатися, наполегливо вивчаючи літери; під їхню пильну охорону віддаємо все те, що не можемо охопити і втримати силою свого розуму. І хоча всі ці достоїнства притаманні й іншим абеткам, все ж це не відбирає жодної достойності від латинської.

З таких визначних дарів історії ми дещо втратили, щось навіть віддарували, але багато чого пам'ятаємо радше на письмі, аніж на ділі. Незважаючи на інші вчинки та на замисли долі, ані хижість германців, ані лютість галлів, ані хитрість англійців, ані жорстокість іспанців, ані дике варварство чи надмірність жодного іншого народу ніколи так і не змогли відібрати такої величної, такої дивовижної, такої сприятливої слави імені латинян. Адже ці нації не могли, та навіть і не зважилися привласнити собі право на славу першовинаходу писемних знаків, і ще менше могли привласнити собі винахід граматики. Цими знаками користаємося самі, а також надаємо їх іншим – однак вони завжди позначені нашим іменем. Тому, що довше вони існують, то більшає хвала і честь імені латинян; вони яскравіше возносять свідчення давньої слави, знатності й таланту, зберігають свідчення нашої незнищенної проникливості, хоча варвари й шаленіють.

За таку виняткову славу ми повинні складати подяку Богові, подателю цієї ласки, однак також зобов'язані складати велику похвалу і вдячність Карменті. Саме тому, аби хтось заслужено не назвав нас невдячними, всіма силами намагаємося справедливо вознести її ім'я до вічної слави.

## 28. Прокріда, дружина Цефала

Прокріда була донькою Пандіона, царя Афін; згодом вона побралася із Цефалом, сином царя Еола. Своєю жадібністю Прокріда здобула як

ненависть праведних жінок, так і прихильність чоловіків, оскільки завдяки їй відкрилися вади решти жіноцтва.

Молоде подружжя втішалося взаємним та відданим коханням, однак трапилося нещастя: Авра, чи Аврора, як її зве дехто, жінка надзвичайної краси, вподобала собі Цефала. Довго і безуспішно всілякими благаннями намагалася вона перетягнути чоловіка на свою сторону, однак він залишався вірним Прокріді. Тоді вона озлоблено гукнула: "Ще жалітимеш, Цефале, що так палко покохав Прокріду: побачиш, якщо хтось захоче її спокусити, то вона вибере золото, а не твою любов".

Юнак, почувши такі слова, забажав їх перевірити; тож покинув дім під прикриттям довгої подорожі, а повертаючись, підіслав звідника, щоб дарунками спокусити жіночу вірність. Та хоч Прокріді обіцяли великі дари, вона відмовилася від пропозиції за першим разом; однак звідник продовжував наполягати, щоразу додаючи ще коштовностей, і врешті намовив її, хоч як вона вагалася. Так Прокріда погодилася на ніч обіймів, про які той просив, якщо дістане обіцяне золото.

Тож Цефал, збентежений горем, розповів, яким чином він виявив мізерність кохання Прокріди; вона ж, почервонівши від сорому, спонукувана усвідомленням злого вчинку, негайно подалася до лісу й усамітнилася. Але юнак не міг пережити розлуки, пробачив коханій та вблагав повернутися, хоча вона й противилася.

Та що ж з того? Великодушність не має сили супроти мук совісті. Прокріда перебувала у замішанні; охоплена ревністю, домислювала, що це Аврора своїми ластощами підбила чоловіка на таке, що вона і влаштувала йому задля грошей. Тоді й почала таємно стежити за ним, коли він полював по скелях, стрімких вершинах гір і непоказних галявинах. Коли Прокріда за ним слідкувала, трапилося так, що, переховуючись на лузі поміж трав та серед очерету на болоті, випадково ворухнулася, а той, подумавши, що це дика тварина, випустив стрілу й убив її.

Не знаю, що маю сказати: чи що немає на землі нічого могутнішого, аніж золото, чи що зовсім немудро шукати те, чого не хочеш знайти. Ця немудра жінка випробувала відразу обидві фрази, знайшовши собі вічну неславу та смерть, яку шукала найменше. Облишивши непомірне прагнення золота, яке притаманне всім нам, нерозумним, я хотів би запитати у тих, хто захоплений такою впертою ревністю, що вони скажуть: яку наміряються добути із цього користь, яку честь, яку похвалу чи славу? Я вважаю, що це – сміхотворна недуга мозку, яка бере свій початок із малодушності недужого; бачимо її лише в тих нещасних, які вважають себе настільки непотрібними, що легко припускають, наче їх може будь-хто перевершити.

29. Аргія, дружина Полініка і донька царя Адраста

Аргія, грецька жінка, що походить з давнього знатного роду аргівських царів, була донькою царя Адраста. З-поміж інших вона вирізнялася такою красою, що лише від одного погляду на неї сучасники отримували велику радість; а для нащадків Аргія навічно залишила бездоганне та блискуче свідчення подружньої любові. Тому її ім'я, освітлене винятковим сяйвом, дійшло аж до наших днів.

Одружившись із Полініком, сином фіванського царя Едіпа, Аргія народила сина Тессандра, коли чоловік був у вигнанні. Будучи свідком гірких страждань свого чоловіка через підступність рідного брата, вона розділяла з ним його нещастя. Слізними благаннями не тільки схилила на свій бік старого батька, але й переконала його підняти зброю проти Етіокла, який, знехтувавши правилами угоди з братом, утримував своєю тиранією Фіванське царство. А щоб не зашкодила фатальна відповідь оракула, всупереч жіночій природі піддобрилася до Евридіки, дружини віщуна Амфіорая, подарувавши їй дорогоцінне намисто, яке колись принесло нещастя фіванським жінкам. Однак Амфіорай, непомітно спостерігаючи за її діями, викрив задум, і військо вирушило супроти Фів під несприятливе віщування.

Після численних сутичок військо потерпіло поразку, багато вождів було вбито, Адраст залишився без допомоги і став майже вигнанцем. Коли згорьована дружина довідалася, що тіло Полініка лежить непоховане поміж інших невшанованих тіл, то, покинувши царські роскоші, забувши про м'яку спочивальню та жіночу слабкість, взяла із собою лише кількох друзів і негайно подалася на поле бою. Не страшила її ані рука зловмисника, що засів при дорозі, ані дикі звірі, ані птаство, що клює тіла вбитих людей, ані душі померлих, що, як немудро вважали древні, сновигають довкола, ані те, що видавалося ще страшнішим, – едикт Креонта, за яким було заборонено хоронити загиблих під страхом смертної кари. Тож із хоробрістю та запалом, посеред темної ночі, незважаючи на жахливий сморід, ступила вона на поле бою; перевертаючи то тут, то там тіла полеглих, з невеличким факелом у руках шукала напіврозкладене обличчя свого коханого чоловіка і не припинила пошуків, доки не знайшла, що шукала.

Яке чудо! Обличчя, вже наполовину обгризене поржавілим і надщербленим залізом, присипане порохом та полите потемнілою кров'ю, ніхто не міг розпізнати, але не змогло воно приховатися від люблячої дружини. Ані бруд на спотвореному обличчі не перешкодив поцілункам жінки, ані едикт Креонта не перешкодив плачам, сльозам та спаленню. Аргія намагалася поцілунками вдихнути життя в уста, омивала слізьми тіло, що вже мало поганий запах, раз по раз кликала померлого у свої обійми. Врешті, не пропускаючи нічого із священних обрядів, передала тіло палаючому вогню, а спаливши, поклала прах до урни. Вогонь повідомив про її благочестивий вчинок, однак Аргія не боялася ані меча, ані суворого правителя, ані кайданів.

Часом, коли зникає велика небезпека і залишається надія на кращу долю, жінки оплакують або недуги своїх чоловіків, або ув'язнення, або бідність, або щось подібне. Це хоча й може видаватися похвальним, однак не може прийматися за найвищий доказ любові, як останні почесті, що їх Аргія склала своєму чоловікові. Адже вона подалася на ворожі землі, коли могла спати вдома; тягнула смердючий труп, хоча могла наказати робити це іншим; не знехтувала почесним спаленням,

хоча й могла потай поховати, зваживши на обставини; відправила жіночий плач, хоча й могла відбутися мовчанкою. Не мала чого сподіватися від чоловіка, що загинув у вигнанні, а лише боятися ворога, який чигав звідусіль.

Тільки істинна любов, тільки чиста віра, тільки святість подружжя та непорочна цнота можуть спонукати до такої звитяги. За такі вчинки Аргія заслуговує похвали, почестей та найгучнішої слави.

30. Мантона, донька Тіресія

Мантона, донька Тіресія, найвідомішого фіванського віщуна, була дуже відомою в часи царя Едіпа та його синів. Під керівництвом свого батька вона здобула таке бистре і могутнє мислення, що блискуче оволоділа мистецтвом піромантії, яке винайшли ще давні халкедонці чи Немрод, як говорять інші. Жінка була настільки обізнана з цим мистецтвом, що ніхто з її сучасників не вмів краще розпізнавати рух полум'я, його колір та звук, в яких крилися майбутні події, – не знаю тільки, за яким диявольським діянням. До того ж, Мантона вміла читати майбутнє за нутрощами овець, печінкою биків та органами всіх інших тварин. Також говорять, що своїми уміннями вона часто викликала нечистих духів та підземних привидів, примушуючи їх говорити й відповідати на всілякі питання.

Як тільки царі Аргіву взяли Фіви в облогу, місто битви не витримало, і Креонт прибрав до рук владу. Мантона, як засвідчують деякі джерела, втікаючи від нового царя, подалася в Азію; там вона побудувала храм Аполлона Кларoського, який згодом прославився своїм оракулом. Там же вона й народила Мопса, знаменитого у свій час пророка, однак античні дослідники не вказують імені його батька.

Інші джерела, натомість, стверджують, що вона одразу після фіванської війни довго мандрувала з деякими із своїх наближених і врешті добулася до Італії. Там побралася з якимось Тиберіном і від нього

зачала й народила сина, якого назвала Цитеоном, дехто ще називає його Біанором. Відтак Мантона разом із сином перейшла в Цисальпійську Галлію, поблизу болотистих місцин озера Бенако,[56] де отримала свій природний прихисток: там вона могла вільніше присвятити себе своїм віршам, чи взагалі – провадити спокійніше життя посеред боліт на горбочку, що підносився над водами. Там влаштувала свою обитель, там же згодом померла, і там її й поховали. Говорять, що Цитеон побудував місто для своїх послідовників і назвав його Мантуя, на честь матері.

Ще інші джерела говорять, що вона зберігала недоторканість аж до самої смерті; це був би чудовий та достойний вчинок, гідний найвищої похвали, якби вона не забруднила його своїми недостойними заняттями та якби зберігала свою недоторканість задля істинного Бога, якому її слід присвячувати.

## 31. Про жінок меніанців

Кількість меніанських[57] жінок, а також їхні імена залишилися для нас невідомими – чи через неуважність тогочасних літописців, чи через плинність часу, однак даремно: адже вони неабиякими вчинками зажили собі особливої слави. Але оскільки заздрісна доля так розпорядилася, то я з усіх сил намагатимуся окрасити безіменних жінок належними похвалами, щонайбільше возвеличивши їх для пам'яті нащадків, оскільки вони цього справді заслужили.

Меніанці були союзниками Ясона і аргонавтів, це були чудові юнаки неабиякого походження. Після колхідської експедиції вони повернулися до Греції, покинувши рідні місця, й обрали Лакедемон[58] як свою обитель. Лакедемоняни не лише люб'язно надали їм громадянство, але й прийняли до числа старійшин і керівництва республіки. Однак їхні нащадки вже не пам'ятали цієї виняткової щедрості й намагалися примусити вільних громадян до ганебного рабства.

На той час меніанці були багатими юнаками, відомими не лише власними заслугами, але й своїми зв'язками із знатними лакедемонянами. Попри все інше, вони мали прекрасних жінок, що походили з визначних родин міста, а це справді не остання з чеснот цього світу; до цього додавалася також велика свита. Однак вони не відчували вдячності до батьківщини за це, а приписували все виключно своїм заслугам. Врешті вони дозволили собі піднестися до такої немудрості, що почали вважати себе вищими за інших, а це привело їх до прагнення влади; і так вони почали радитися, як швидко захопити республіку. Але змову було викрито: їх усіх схопили, посадили під варту і засудили всенародною постановою до смертної кари як ворогів держави.

Коли ж наступної ночі, за лакедемонським звичаєм, кат повинен був їх стратити, жінки, вбиті горем, плачучи, вигадали нечуваний план спасіння засуджених і без вагань взялися за його виконання. Як тільки ніч змінила день, вони одягнули простий одяг, прикрили заплакані обличчя і, оскільки були знатного походження, легко отримали дозвіл увійти до в'язниці для побачення з чоловіками. Прийшовши до них, не гаючи часу на сльози та плачі, тут же пояснили їм свій план: помінялися з чоловіками одягом, і ті, прикривши, за жіночим звичаєм, обличчя, втупивши погляд у землю, вдавали, що вони в жалобі. Під прикриттям ночі та використавши пошану до шляхетних жінок, чоловіки, які мали померти, прослизнули повз сторожу, а їхні жінки залишилися на місці засуджених. Обман виявили тільки тоді, коли прийшли виконавці кари, щоб скарати засуджених на смерть, і побачили жінок, а не чоловіків.

Зрозуміло, що у цих жінок велична віра та висока любов. Тому облишмо те, що вони хитро підманули сторожу, що врятували життя засуджених, а також те, що про це подумали правителі та що трапилося далі; погляньмо докладніше на силу святої подружньої любові та на відважність жінок.

Оскільки подружжя є древнім та нерозривним зв'язком, який встановила природа, то багато хто вважає, що немає нічого смертельно

ненависнішого, аніж невірна дружина, і навпаки, немає нічого вищого, аніж любов жінок, що поважають своїх чоловіків. Адже цей вогонь запалює розум, і тому він не палає до безумства, а лише приємно зігріває та поєднує серця такою милістю, що чоловік і дружина завжди разом до чогось однаково прагнуть і чогось уникають. Звикла до такого приємного поєднання, любов не пропускає нічого, що потрібне для її продовження: нічого не робить абияк чи мляво, і якщо навіть доля не сприяє, вона наполегливо переборює труднощі й небезпеки, невтомно вигадує плани порятунку, знаходить ліки, а то й замислює хитрощі, якщо виникає необхідність.

Це й була саме така ніжна любов, підкріплена лагідною взаємністю, що з великим запалом спонукувала душі меніанок. Жінки самі не знали, на що здатні; адже коли їхні чоловіки потрапили в небезпеку, то, зібравши всі сили свого таланту, вони вигадали хитрість: підготували все необхідне, склали план, підібрали відповідний час, придумали спосіб перехитрити пильну та сувору сторожу. Відкинувши туман почуттєвості, вони зважили, що нічим почесним не слід нехтувати задля порятунку друга; тож, діставши почуття обов'язку із глибин своїх сердець, зважилися на відчайдушний вчинок, аби врятувати чоловіків із біди. І тих, кого засудила публічна влада, врятувала ніжна подружня любов; випустила тих, кого зачинили у в'язниці; тих, кому загрожувала жахлива смертна кара, визволила з катових рук і повернула до безпечного життя. А що найпоказовіше, перехитривши силу законів, всенародний декрет і владу старійшин, звівши нанівець волевиявлення усього міста задля здійснення свого прагнення, не побоялися самі, замість засуджених, залишитися під обманутою сторожею.

Справді, я не можу не дивуватися такій глибокій вірі, такій чистій любові, тому й вважаю, що якби їхня любов була меншою, якби слабшими ниточками були вони пов'язані зі своїми чоловіками, якби спокійно залишилися вдома, що й могли зробити, то вони не здійснили б такого знаменитого вчинку.

Врешті, узагальнюючи кількома словами, зважуся ствердити, що ці жінки були справжніми і перевіреними чоловіками, а меніанські юнаки, яких вони вдавали, були жінками.

## 32. Пентесилея, цариця амазонок

Діва Пентесилея була царицею амазонок, що заступила своїх попередниць, Оритію та Антіопу; про її батьків я ніде не читав. Говорять, що вона зневажала чудову красу свого обличчя і поборола ніжність жіночого тіла: почала носити зброю своїх предків, на золоті кучері надягнула шолом, до боку причепила сагайдак, заскакувала на колісницю і на коня не як жінка, а як воїн, зважилася показати, що вона значно сильніша та вправніша від усіх попередніх цариць. Вважають, що й розум у неї був блискучий, оскільки читаємо, що вона вигадала, як застосовувати в бою сокиру, чого в той час ніхто ще не знав.

Вона, як вважає дехто, почувши про мужність троянця Гектора, палко покохала його, хоча ніколи й не бачила; тому й бажала зачати від нього дитя, щоб мати нащадка для царства. Саме з такою метою з величезним своїм військом вона швидко вирушила йому на допомогу проти греків.

Велика слава грецьких вождів не страшила Пентесилею; прагнучи здобути прихильність Гектора не красою, а своєю мужністю та вправністю у зброї, вона часто вступала у жорстокі бої. То повергаючи ворога своїм списом, то розбиваючи ворожі лави мечем, то своїм луком навертаючи до втечі загони ворожої кінноти – у стількох битвах Пентесилея виявляла свою величну мужність, що навіть Гектор, спостерігаючи, дивувався. Але одного дня, коли войовнича жінка боролася з ворогами, котрі натовпом напирали на неї, і більше, аніж звичайно, доводила свою достойність своєму коханому, вона втратила багато своїх воїнів – та зрештою й сама впала від смертельної рани і загинула, нещасна, поміж греків, яких власноруч убила.[59]

Інші, натомість, говорять, що вона подалася в Трою, коли Гектор був уже мертвий, і там загинула у важкому бою.

Дехто, мабуть, дивується, що жінки, незважаючи на те, що були озброєні, все-таки зважилися встати супроти чоловіків; але здивування зникне, якщо зважити на те, що вправляння може змінити природу. Тож Пентесилея та інші жінки, подібні до неї, стали набагато вправнішими у зброї, аніж ті, яких природа зробила чоловіками, але розніженість та дозвілля обернуло на жінок чи, радше, на зайців у шоломах.

33. Поліксена, донька царя Пріама

Діва Поліксена була донькою троянського царя Пріама від Гекуби; юна дівчина була такої квітучої краси, що зуміла запалити вогонь кохання у сталевих грудях Ахілла Пелея. Завдяки підступному плану Гекуби, її матері, дівчина відвела Ахілла вночі одного до храму Аполлона Тимбрійського, де він і загинув. Коли вже троянське військо було розбите, а приречена Троя загинула, Неоптолем[60] привів її як жертву для вмилостивлення померлої душі батька сюди, до його могили, і тут, якщо можна хоч трішки довіряти давнім описам, невинна дівчина, стоячи перед жорстоким юнаком, що добуває меча, у той час, як усі присутні не могли стримати сліз, була настільки міцною духом та без тіні страху на обличчі, коли похилила шию, що така мужність переймала душу не менше, аніж стриманість помираючої.

Справді знаменитим і гідним згадки є те, що вік дівчини, жіноча стать, царська витонченість і змінена доля не змогли утиснути її величного духу, і до того ж – під мечем ворога-переможця, під яким навіть могутні груди мужніх воїнів часто дрижать і поникають. Легко можу повірити, що цей вчинок був витвором чудесної природи, щоб прикладом зневажання смерті показати, якою жінкою могла б стати Поліксена, якби ворожа доля не вирвала її з життя так швидко.

34. Гекуба, цариця троянців

Гекуба, найславніша цариця троянців, стала винятковим прикладом швидкоплинної слави та показовим зразком людського нещастя. Одні говорять, що вона була донькою Диманта, Аонового сина. Інші стверджують, що була вона донькою Кипсея, царя Фракії; оскільки так вважає більшість, то я також схилятимуся до цієї думки. Дівчина побралася з Пріамом, видатним царем троянців, зачала й народила від нього дев'ятнадцятеро дітей – і хлопців, і дівчат, серед яких був і визначний світоч фрігійської[61] слави, Гектор: його військова доблесть була такою гучною, що він увіковічив легенди не тільки про себе, але й про своїх батьків та свою батьківщину, прославивши навіки їхні імена.

Однак Гекуба прославилася не безхмарним життям у чудовому царстві та своїми прекрасними дітьми, а навпаки: увесь світ узнав про неї через безліч ударів, яких завдала їй жорстока доля.

Гекуба слізно оплакувала Гектора, свого улюбленого сина, юного Тройла, що зважувався на значно більше, аніж мав на те сили: їх власноруч убив Ахілл, підірвавши цими вбивствами могутні основи її царства. Бачила вона, нещасна, як загинув Паріс від руки Пірра; як Деїфебові відрізали вуха, вирвали ніздрі та жорстоко вбили; як горів Іліон, підпалений данайцями;[62] як закололи Політема на колінах у його ж батька; як старець Пріам випустив собі кишки біля вівтаря свого дому; як доньку Кассандру та невістку Андромаху схопили вороги і забрали в полон; як Поліксені відрубали голову на могилі Ахілла; як онука Астіанакта вихопили зі сховку й розбили об скелі. Врешті, знайшовши на фракійському березі могилу юного сина Полідора, якого вбили через віроломство Полімнестра,[63] вона гірко ридала.

Деякі джерела оповідають, що Гекуба, зламана такими важкими нещастями, втративши розум, поневірялася по фракійському узбережжю й вила, як собака. Так вона й померла, і поховали її на узбережжі Геллеспонту[64] на пагорбі, що в честь неї звався Кіносема.[65] Дехто стверджує, що Гекубу разом з тими, хто залишився живим, вороги забрали у рабство, де, щоб її нещастям нічого не бракувало, вона

побачила, як стратили на горло, за наказом Клітемнестри, її доньку Кассандру, котра вбила Агамемнона.

35. Кассандра, донька Пріама, царя троянців

Кассандра була донькою Пріама, царя троянців. Як стверджують древні, вона була наділена даром пророкування: чи то здобула його завдяки студіюванню, чи завдяки Божому дарові, чи диявольському обману – певного твердження немає.

Багато хто говорить, що ще задовго до викрадення Єлени[66] Кассандра часто чудовим голосом речитативом виспівувала і про зухвальство Паріса, і про прибуття Єлени Тиндариди,[67] і про довгу облогу міста, і про загибель Пріамового царства і Трої. Однак говорять, що за це, оскільки їй ніхто не вірив, отримувала добрячих прочуханів від свого батька і братів. Це, у свою чергу, породило вигадки про те, що її покохав Аполлон і прагнув розділити з нею ложе; говорять, що вона пристала на пропозицію, випросивши перед тим дар пророкування. Однак, отримавши дар, відмовилася дотримати обіцянку, і Аполлон уже не міг назад відібрати те, що надав, однак до дару докинув ще й те, що ніхто їй не вірив. Так і сталося, що хоча вона й пророкувала майбутнє, все ж ніхто їй віри не йняв.

Кассандру видали заміж за одного знатного юнака, Кореба, однак той загинув у війні, перш ніж вона могла зачати від нього дитя. Врешті, коли Троя загинула, вона, полонянка, випала за жеребом Агамемнону. Під час їхньої подорожі до Мікен дівчина пророкувала, що Клітемнестра готує Агамемнону зраду та смерть, але Кассандрі знову ж ніхто не повірив. Після безлічі небезпек, що чигали на них на морському шляху, вона таки потрапила з Агамемноном у Мікени, де Клітемнестра його підступно вбила і наказала скарати Кассандру на горло.

36. Клітемнестра, цариця Мікен

Клітемнестра була донькою Тиндарея, царя Ебалії,[68] від Леди; була сестрою Кастора, Поллукса і Єлени. Надто молодою вийшла заміж за Агамемнона, царя Мікен.[69]

Хоча вона й походила із шляхетного роду, та й чоловіка мала відомого, все ж найбільше прославилася своїми злими пориваннями. Незважаючи на те, що вона вже народила чимало дітей від свого чоловіка, в той час, коли Агамемнон повів грецькі війська на Трою, зраджувала його з юнаком Егістом, неробою та гультяєм, сином небожа Тієста від Пелопії. Молодик, прикриваючись священицтвом, ухилився від служби у війську; як говорить дехто, Клітемнестра почала кохатися з ним, бо її переконав у цьому старий Навплій, батько загиблого Паламенда.

Цей злий вчинок надихнув погордливу жінку, тож вона озброїла свій дух лукавством і задумала зухвалу підступність щодо свого чоловіка – чи то зі страху за вчинене перед Агамемноном, що повертався, чи то на переконання свого коханця, що прагнув царської влади, чи через образу за те, що Агамемнон привіз Кассандру до Мікен; вона, напустивши на лице удавану посмішку, прийняла в царстві чоловіка, що повернувся із Трої як переможець, втомлений морськими штормами, і, як оповідають деякі джерела, наказала перелюбникові, що мав чекати у сховку, вбити Агамемнона, коли той, побенкетувавши, лежатиме сп'янілий.

Інші говорять, що коли Агамемнон був за столом у тріумфальній одежі, підступна дружина, наче для того, щоб грецьке свято було ще кращим, переконала його вдягнути батьківський одяг, який вона сама для цього заздалегідь приготувала. Одяг цей не мав отвору для голови; без жодних докорів сумління жінка подала його, і як тільки Агамемнон запустив руки в рукави й почав шукати отвір для голови, на повністю зв'язаного чоловіка накинувся перелюбник-убивця, якого намовила Клітемнестра, і так його й убив, коли той нічого не міг бачити. Після цього Клітемнестра прибрала до своїх рук владу над царством і правила разом з Егістом упродовж семи років.

Однак згодом змужнів Орест, син Агамемнона і Клітемнестри, якого друзі таємно врятували від шалу матері. Юнак завжди мріяв помститися за смерть батька, і коли настала догідна мить, убив Клітемнестру та її коханця.

Не знаю, що я більше звинувачую – злочин чи зухвальство. Перший був неймовірним злом, якого не заслужив звитяжний воїн; друге було настільки мерзенним, наскільки й непристойним для цієї підступної жінки. Однак маю що похвалити, а саме – мужність Ореста. Хоча він і терпів довго, однак жалість до своєї віроломної матері не спинила мужнього месника від прагнення помститися за незаслужену смерть батька. Син заподіяв своїй нечестивій матері те, що його батько з наказу непорядної жінки незаслужено зазнав від віроломного жерця. Тож спокутуючи пролиту кров, злочин обернувся супроти зловмисників – супроти тих, за чиїм наказом і чиїми руками пролилася батьківська кров.

37. Єлена, дружина царя Менелая

Єлена, як усім відомо, прославилася на весь світ своєю розпустою і довголітньою війною, яку це спричинило. Була вона донькою Тиндарея, царя Ебалії, та чудової жінки Леди, а згодом – дружиною Менелая, царя спартанців. Усі древні грецькі джерела переконують, що краса цієї жінки була така, що аж ніяк не порівнювалася з іншими.[70] Навіть божественний талант співця Гомера вичерпався, оспівуючи віршами її красу, не згадуючи вже й про інших.

Окрім того, багато видатних скульпторів і художників ставили собі за мету передати нащадкам хоча б якусь подобу цієї виняткової краси. Одним із них був Зевсис Гераклейський,[71] найвідоміший художник того часу, що найбільше вирізнявся з-поміж інших. Його за великі гроші найняли кротонці. Аби змалювати її пензлем, художник доклав усі здібності свого таланту й використав усі можливі засоби мистецтва. Вловивши образ краси її обличчя і постави тіла, не маючи жодного іншого прикладу, окрім творів Гомера і великої слави, вирішив, що з багатьох взірців краси зможе схопити божественний образ Єлени і

представити свій витвір замовникам. Тож він попросив кротонців надати йому на перегляд найкрасивіших юнаків та дівчат і з них вибрав п'ять, що вирізнялися красою з-поміж усіх інших. Зібравши всі сили свого видатного таланту, художник вивів один образ із їхньої краси. Однак малоймовірно, що він зміг повністю досягнути своїм умінням того, чого прагнув.

Та це не дивує мене: хто може пензлем чи різаком зобразити на картині чи на статуї радість в очах, погідну лагідність на устах, небесну посмішку, красу кожного поруху обличчя залежно від почутого слова чи побаченої дії? Це є справою самої природи.

Зробив, однак, що зміг; і все, що художник залишив для прийдешніх поколінь, – це образ небесної краси. Від цього й бере початок міф, що Єлена – донька Юпітера, яка перетворилася в лебедя: завдяки зоряному блискові очей, якого жоден смертний до того часу ніколи не бачив, білосніжному обличчю, чудовим гронам золотих локонів, що спадали на плечі прекрасними струмками, милому і дзвінкому голосові, що зачаровував, плавним порухам рожевих запашних уст, гарному чолові та шиї кольору слонової кості, що підіймалася з прихованих солодощів персів, які проглядалися при подихах. Із цього слід розуміти, що вона успадкувала свою красу не лише від матері, а також і від божества; тому й митці, незважаючи на їх талант, не можуть пензлями й кольорами відобразити всю її велич.

Найпершим, кого звабила її вражаюча краса, був Тесей, котрий подорожував з Афін до Спарти. Зухвалець звабив ще зовсім юну дівчину, коли вона, згідно з давнім звичаєм, займалася в палестрі.[72] І хоча єдине, що він міг від неї взяти, – це лише кілька поцілунків, усе ж збереження її дівочості після цього залишається під сумнівом. Електра, Тесеєва мати, повернула Єлену її братам, коли вони прийшли за нею; інші джерела говорять, що Єлену забрав Протей, цар Єгипту, коли Тесея не було. Згодом, коли дівчина дозріла, поєдналася шлюбом із Менелаєм, спартанським царем, і від нього народила єдину доньку, Герміону.

По кількох роках Єлена подалася до Трої з Парісом. Його мати, коли очікувала на дитя, побачила віщий сон і залишила сина на горі Іда. Згодом, усе ще невпізнаний, він переміг свого брата Гектора у змаганнях і заледве уникнув смерті, однак показав дитячі калатальця, і мати впізнала його. Пам'ятаючи обіцянку Венери про жінку особливої вроди, яку отримав як подяку за рішення на горі Іда чи, як дехто вважає, прохаючи Гесіону про повернення з Іди, побудував кораблі й з друзями знатного походження подався у Грецію, де гостював у Менелая.

Там він і побачив Єлену, що світилася небесною красою, розпусністю в царських одежах, спраглістю за поклонінням. Паріс одразу ж запалав, та й поведінка Єлени вселяла йому надію. Тож, чекаючи на відповідний момент, запальним блиском своїх очей Паріс потай вселяв у її розпусні груди вогонь свого кохання. Доля підтримала його задум: Менелай подався на Крит у своїх справах, залишивши Паріса вдома.

Деякі джерела оповідають, що Паріс і Єлена, палаючи взаємним коханням, домовилися про втечу: так сповнилося пророцтво, яке уві сні отримала Гекуба, що Паріс принесе до батьківщини вогонь. Тож вони разом із великими скарбами Менелая вночі вирушили із спартанського узбережжя. Дехто, навпаки, говорить, що вирушили вони з Кітери, з острова, що неподалік, де Єлена за давнім звичаєм приносила жертву в храмі. Тож він прихопив Єлену, що чекала на нього, посадив на заздалегідь приготований корабель і не без великих пригод прибув з нею до Трої. Пріам прийняв її з усіма почестями, оскільки вважав це очищенням ганьби від того, що Теламон тримав у себе Гесіону і зовсім не думав, що це і є причиною швидкої загибелі його царства.

Звабливість Єлени зворушила цілу Грецію. Всі грецькі правителі значно більше переймалися злим вчинком Паріса, аніж розпутністю Єлени, і даремно закликали її повернутися; тож вони одноголосно постановили зруйнувати Трою. Зібравши сили, спорядивши тисячу, а може, й більше кораблів, повних озброєних воїнів, зайняли берег поміж Сигеєм та Ротеєм,[73] що на фрігійському мисі, і взяли Трою в облогу,

незважаючи на протистояння фрігійців. Тепер з мурів обложеного міста Єлена могла бачити справжню ціну своєї краси: перед нею відкривався берег, повністю вкритий ворогами, все довкола спустошене вогнем і мечем, народ воює і падає від взаємно нанесених ран, всюди проливається і троянська, і грецька кров.

Єлену так уперто тримали одні і так наполегливо здобували інші, що кривава облога, в якій загинуло багато знатних воїнів, тривала десять років. Протягом цієї війни загинули Гектор і Ахілл, Паріса вбив Пірр, жорстокий молодик, а Єлена, неначе вважаючи, що недостатньо згрішила за першим разом, вдруге взяла шлюб із молодим Деїфебом.

Врешті греки зважилися зрадою отримати те, що не могли здобути зброєю. Жінка, котра була причиною цієї облоги, спричинилася до загибелі міста: щоб здобути повагу колишнього чоловіка, добровільно й свідомо вдалася до зради. Коли греки підступно вдали відступ, а троянці, втомлені минулими невдачами і радісним святкуванням таких новин, поринули у глибокий сон, Єлена, вдаючи, що танцює, на вежі замку запаленим факелом подала знак грекам, які були вже напоготові. Повернувшись, вони увійшли в напівсонне місто через незачинені ворота, спалили Трою, жорстоко вбили Деїфеба, а Єлену по двадцяти роках викрадення повернули її чоловікові Менелаю.

Інші джерела говорять, що Паріс викрав Єлену без її на те згоди і тому вона заслужила, щоб чоловік забрав її. По дорозі до Греції корабель Менелая потрапив у шторм. Вітер, жбурляючи його, змусив мореплавців повернути до Єгипту, де їх прийняв цар Полібій. Згодом, коли буря вляглася, Менелай повернувся у Спарту разом з відвойованою дружиною – було це майже через вісім років після зруйнування Трої. Скільки ще жила Єлена після цього, що вона робила, під яким небом похована – не пам'ятаю, щоб колись про це читав.

38. Цирцея, донька Сонця

Цирцея, жінка, що уславилася своїми заклинаннями аж до сьогодні, як засвідчують пісні поетів, була донькою Сонця і німфи Персеї, доньки Океана, і сестрою Еєта, царя Колхіди. Я вважаю, що її назвали донькою Сонця або за виняткову красу, або за її чудову обізнаність із властивостями трав, чи, радше, за розважливість у провадженні справ: астрологи вважають, що ці якості, з огляду на інші, сонце надає людині ще при народженні.

Не пам'ятаю, чи я щось читав про те, чому вона, покинувши Колхіду, подалася до Італії. Всі літописи засвідчують, що жила Цирцея поблизу гори Етей, що у Вольсції,[74] яку аж до сьогодні звемо Цирцеєю – від її імені. Про цю жінку не маємо жодних інших відомостей, окрім згадок поетів, тому, покладаючись на їхні твори, докладу всіх своїх сил і коротко викладу, в що вони вірили.

Насамперед розповідають, що як тільки корабель – чи то волею мореплавців, чи волею негоди – приставав до берега цієї гори, що колись була островом, тут же, співаючи своїх пісень чи напуваючи їх зіллям, Цирцея перетворювала їх на диких тварин різноманітних видів. Так трапилося і з супутниками Одіссея, що поневірялися морем; однак Одіссей врятувався завдяки пораді Меркурія. Коли Одіссей, добувши меча, настрахав чаклунку смертю, вона тут же повернула його супутників у попередній вигляд, а з ним жила цілий рік як з чоловіком і зачала від нього, як розповідають, сина Телегона. Згодом Одіссей, збагатившись досвідом, покинув її.

Я вважаю, що ця історія містить певне приховане значення.

Деякі джерела говорять, що ця жінка мешкала неподалік від Каєти, кампанійського містечка, і була наділена незвичайною могутністю – як на ділі, так і в розмові; коли виникала якась забаганка, то вона не надто вагалася, чи зберігати цноту незаплямованою. І так Цирцея лестощами і підсолодженими словами не лише затягала багатьох із тих, хто приставав до її берега, у свою розпусту, але й штовхала деяких з них на грабунки та піратство; не одного вона підступно змусила забути про

свою честь і стати купцями та торговцями; багатьох з тих, що надмірно в неї закохувалися, зробила пихатими. Тож схоже, що ті, в кого нечестива жіноча робота відібрала людський розум, залежно від вчинків перетворилися кожен на свій вид диких тварин: це дійсно видається ймовірним.

Розглянувши таким чином звички чоловіків та жінок, можемо чітко зрозуміти, що всюди є багато Цирцей, а ще більше чоловіків, котрі своєю розпусністю та злочинністю перетворилися на диких звірів. Натомість Одіссей, навчений порадою Меркурія, залишається мудрим чоловіком, якого неможливо підлабузництвом заманити у пастку, і навіть навпаки: своїм прикладом він дуже часто сам визволяє невільників з пут.

Очевидно, все подальше стосується історії, а саме: Одіссей упродовж певного часу жив з Цирцеєю. Говорять, що вона також була дружиною Піка, Сатурнового сина, що був царем Спарти, і навчила його науки віщування. Однак із ревнощів, що він покохав німфу Помону, перетворила чоловіка на птаха, назвавши його ж іменем.[75] Можливо, у нього був такий приручений птах, і за його співом та поведінкою він передбачав майбутнє; і оскільки й сам жив за звичками цього птаха, то, як розповідають, і обернула його в такого ж самого.

Однак я не довідався, коли, як і де померла Цирцея.

39. Камілла, цариця вольсків

Камілла, цариця вольсків, була відомою та гідною згадки дівою. Була вона донькою Метаба, старого царя вольсків, та його дружини Касмілли. Її народження спричинило смерть матері: народивши дитя, Касмілла померла, і батько Метаб, забравши лише одну літеру від імені матері, назвав донечку Каміллою собі на втіху.

Доля була суворою до цієї дівчини від самого народження. Невдовзі після смерті матері жителі Приверна раптово підняли бунт, і вигнанець

Метаб, втікаючи зі свого царства, нічого з собою не взяв, окрім своєї маленької донечки, яка була для нього найдорожчою з усього. Втікаючи, нещасний чоловік долав свій шлях пішки, нікого не маючи поруч, хіба що Камілу, яку ніс на руках. Так він дійшов до ріки Амазен,[76] яка розлилася через дощі, і тож, маючи дитя на руках, не міг її переплисти. Однак тут чоловік знайшов раду, отримавши натхнення від Бога, який не хотів злої долі для дівчини, якій призначена слава. Тож Метаб обгорнув дитя корою коркового дерева, прив'язав до списа, якого був захопив з собою, і, пообіцявши присвятити дівчину Діані, якщо залишиться неушкоджена, напружив з усіх сил руку й пожбурив списа з дитям на протилежний берег, а сам тут же поплив за ним. З Божою ласкою знайшовши дитя неушкодженим, отримав радість у своєму нещасті. Влаштувавши для себе прихисток у хащах лісу, докладаючи неабияких зусиль, вигодував дівчинку молоком диких тварин.

Коли вона зросла до юного віку, почала покривати тіло шкурами диких тварин, вправлятися в киданні списа, користуватися пращею, натягати лука, носити сагайдак, наздоганяти і полювати лісових косуль і козлів та зневажати всіляку жіночу роботу. Насамперед прагнучи зберегти свою дівочість неторканою, Камілла висміювала всіх юнаків, що закохувалися в неї, навідріз відмовляла могутнім принцам, повністю віддаючись службі Діані, якій присвятив її батько. Дівчину, загартовану такими вправляннями, згодом запросили назад на її батьківщину, але і там вона залишилася непохитною в своєму рішенні.

Коли Еней повернувся з Трої й одружився з Лавінією, що стало причиною війни з Турном і рутульцями, Камілла, підтримуючи Турна, з великим військом вольсків подалася йому на допомогу. Частими потужними нападами вона завдавала великих втрат тевкрам.[77] Одного дня у важкій битві вбила багатьох ворогів і переслідувала останнього, якогось Кореба, жерця Кибели,[78] прагнучи здобути його зброю; тут один з ворогів на ім'я Аррунт і завдав їй смертельного удару, влучивши стрілою в груди. Замертво впала вона – для рутульців це була велика втрата. Так і загинула Камілла, займаючись улюбленою справою.

Хотів би я, щоб сучасні дівчата придивилися до Камілли і взяли собі за приклад; адже якщо уявлять собі мужню і цілком незалежну дівчину, яка вільно розгулює то широкими полями, то густими лісами, поміж лігвищ диких тварин, підперезана сагайдаком, наполегливим трудом придушуючи прагнення спокусливої розпусти, відкидаючи насолоди та розніженість від вишуканих страв і витончених напоїв, з твердим переконанням відхиляючи не те що обійми, а навіть розмови з юнаками-однолітками, то на такому взірці вони зможуть навчитися манер поведінки і в батьківському домі, і в храмах, і в театрах, де збирається велика кількість глядачів та найсуворіших суддів звичок. Також нехай би навчилися не слухати нечестивих людей, затуляти уста мовчанкою, плекати строгий вираз очей, слідкувати за поведінкою, всі свої рухи звіряти з вагою чесноти, уникати неробства, гультяйства, надмірної розкоші, танців разом з юнаками. Нехай також розуміють, що не годиться прагнути всього, чого хочеться, і не слід усе робити, що можна, оскільки це суперечить чесноті. Тож коли ставатимуть розважливішими, квітнучи шанованою чеснотою, нехай входять у святе подружжя в належний час, під напучування старших.

40. Пенелопа, дружина Одіссея

Пенелопа була донькою царя Ікарія і дружиною Одіссея, чоловіка надзвичайно спритного: вона є вічним і найсвятішим прикладом неблякнучої жіночої краси і неторкнутої скромності.

Сила її непорочності зазнала справжнього випробування долі, однак даремно. Ще молоду незайману дівчину, яку дуже любили за чудові риси, батько віддав за Одіссея, і від нього вона народила Телемаха. Одіссея раптово викликали в похід, на Троянську війну: скоріше, змусили майже силою. Тож він залишив дружину, старого батька Лаерта, матір Антиклею і малесенького сина.

Правда, за всю війну Пенелопа не зазнала жодного лиха, окрім десяти років відсутності чоловіка. Але коли грецькі вожді стали повертатися з Трої, то надійшла чутка, що багато кого буря розбила об

скелі чи закинула на чужі береги, або ж поглинула хвиля – зовсім небагато повернулося додому; однак ніхто не знав, на який курс ліг корабель Одіссея. Тож коли він довго не повертався на батьківщину і ніхто його ніде не бачив, зарахували його до мертвих. У це повірила його нещасна мати, Антиклея, і, аби полегшити свої страждання, покінчила життя в петлі.

Пенелопа ж, важко переживаючи відсутність чоловіка, також глибоко перейнялася сумною звісткою про його можливу смерть. Але виплакавши всі свої гіркі сльози, намарно закликаючи Одіссея, твердо вирішила доживати віку, дотримуючись довічного чистого вдівства у товаристві старця Лаерта і хлопчика Телемаха.

Оскільки Пенелопа була дуже гарна, мала порядний характер і походила з неабиякого роду, це спонукало багатьох знатних чоловіків з Ітаки, Кефалонії та Еолії добиватися її руки і серця; своїми залицяннями вони неймовірно терзали Пенелопу. З дня в день згасала надія на те, що Одіссей живий або що він повернеться. Дійшло до того, що Лаерт пішов з дому на свої сільські угіддя, бо не міг більше терпіти нахабства женихів, котрі зайняли все Одіссеєве царство, постійними настирливими проханнями і переконаннями з усіх сил закликаючи Пенелопу побратися з одним із них. Жінка, боячись, аби врешті не порушити присяги чистоти серця, вважала, що у неї немає шляху до відступу. Тоді на неї зійшло Божественне осяяння, як хитрістю хоча б на деякий час позбутися женихів, призначивши час для відповіді; Пенелопа попросила їх набратися терпіння і дозволити їй доти чекати на свого чоловіка, доки вона не закінчить ткати покривало, як велить звичай жінкам царів. Всі знатні суперники радо на це погодилися, а сама Пенелопа з жіночою хитрістю потай розпускала вночі все, що за день старанно напрядала.

Такою хитрістю вона якийсь час обдурювала женихів, а вони постійними бенкетуваннями розтринькували майно Одіссеєвого царства. Але час ішов, і вже не було можливості далі хитрувати; якраз тоді милістю Бога сталося так, що з царства Феаків приплив-таки на Ітаку Одіссей, через двадцять років від тоді, як поїхав, сам і ніким не

впізнаний. Підійшовши до своїх пастухів, він довідався про стан речей; оскільки завдяки своїй хитрості одягнувся як жебрак, то Сибот, старий свинар, прийняв його як рівного. Він і розповів Одіссеєві про все, що відбувалося в його домі. Тут Одіссей зустрів свого сина Телемаха, котрий повертався від Менелая, і таємно розповів йому правду про себе й виклав свої наміри. Відтак Сибот відпровадив Одіссея, все ще невпізнаного, додому.

Уздрівши, як нахабно женихи розтринькують його майно, як скромна Пенелопа відмовляється від їхніх пропозицій, Одіссей сильно розгнівався; закривши двері своєї господи, разом із свинопасом Сиботом, пастухом Філотієм і сином Телемахом він напав на бенкетуючих женихів. Одіссей убив Евримаха, сина Полібія, Антинона, Амфінома і Ктесиппа, що з Самосу, Агелая та багатьох інших – дарма що вони благали про прощення; також убив Мелантія, свого козопаса, бо він приносив зброю ворогам, а також домашніх служниць, які, як він довідався, злягалися з женихами; так він позбавив свою Пенелопу від зазіхань молодиків. А вона, заледве впізнаючи свого мужа, відчула неймовірну радість, отримавши того, на кого так довго чекала.

Як говорить Лікофрон, останній грецький поет, старець Навплій, що помстився за смерть свого сина Паламеда, спокусою схиливши до розпусти майже всіх грецьких жінок, намовив Пенелопу до обіймів і стосунків з одним із женихів. Але у віршах багатьох поетів славна жіноча чеснота Пенелопи оспівана як чиста непорочність – і я не схильний вірити одному, що стверджує протилежне. Така чеснота варта настільки більшого вихваляння, наскільки рідко трапляється – і що більше на неї зазіхали, то незламніше вона трималася.

## 41. Лавінія, цариця Лаврента

Лавінія, цариця Лаврента, що веде свій рід від Сатурна Критського, була єдиною донькою царя Латина[79] і його дружини Амати. І оскільки вона була дружиною Енея, мужнього троянського полководця, то

більше, аніж будь-яким діянням, насамперед прославилася тим, що стала причиною війни Енея з Турном Рутульським.

Турн, рутульський цар, юнак неабиякої відваги, понад усе прагнув одружитися з Лавінією. Адже попри те, що вона вирізнялася знаменитою красою, була спадкоємницею батьківського царства; Амата, мати Лавінії, була бабусею Турна, що вселяло в нього надію, бо вона всіляко сприяла інтересам свого онука. Але Латин, досвідчений віщун, отримав пророцтво від оракула, що видасть доньку за чужоземного вождя, і тому не підтримував намірів дружини. Тож коли Еней, втікаючи з Трої, прибув до їхнього краю, Латин, спокусившись як славним Енеєвим родом, так і пророцтвом, пообіцяв йому свою дружбу і руку доньки, тільки-но той попросив. Через це і почалася війна між Енеєм і Турном. Після багатьох боїв, у яких загинуло і було скалічено чимало знаних воїнів, троянці врешті взяли гору, Еней справив заручини з Лавінією, Амата скінчила життя у петлі через великий сором.

Деякі джерела говорять, що війна вибухнула вже після одруження; але як би там не було, кажуть, що Лавінія зачала сина від славного принца Енея; однак ще до того, як його народила, Еней відійшов з цього світу біля ріки Нумік. Тоді Лавінія зі страху перед пасинком Асканієм утекла до лісу, де й народила сина по смерті батька і назвала його Юлієм Сильвієм, як говорить дехто. Але Асканій виявився прихильнішим до своєї мачухи, аніж вона думала, і подався до Альби – міста, яке сам і заснував, залишивши Лавінії батьківське царство. А вона, все ще зберігаючи у грудях давню благородність, достойно і чесно живучи, з великою старанністю управляла царством, не давши нічому пропасти, і зберігала його аж доти, доки не передала дорослому Сильвію.

Деякі джерела стверджують, що забрав її з лісу якийсь Меламподій і що Асканій піклувався про Сильвія як про свого рідного брата.

42. Дідона, або Елісса, цариця Карфагена

Дідона, яку раніше називали Еліссою, була і засновницею, і царицею Карфагена.[80] Справедливо вихваляючи цю жінку, дещо присолоджу свою розповідь: сподіваюся, своєю невеликою оповіддю зможу хоча б частково відчистити незаслужені закиди щодо чесноти її вдівства.

Аби докладніше розповісти про її славу, коротко додам: загальновідомо, що фінікійці, які користувалися славою надзвичайно працелюбного народу, прийшли з найвіддаленіших місцевостей Єгипту на узбережжя Сирії, заснувавши там багато чудових міст. З-поміж них виділявся цар Аґенор, славний не те що у свій, але й у наш час; від нього, як розповідають, і бере свій початок Дідонин рід. Бел, її батько, фінікійський цар, як тільки завоював Кіпр, одразу помер, доручивши її, маленьку дівчинку, та Пігмаліона, її старшого брата, фінікійцям. Вони посадили Пігмаліона на трон його батька, а дівчину-красуню Еліссу видали за Ацерба, чи Сихея, чи Сикарба, як говорять інші: він був жерцем у храмі Геркулеса, і його в Тірі шанували першим після царя.

Обоє відчували одне до одного святі почуття. Але Пігмаліон мав ненаситну жадобу до золота – найбільшу, яку будь-коли мав хтось із смертних; Ацерб був дуже багатий і, знаючи жадібність царя, приховував свої статки. Однак не міг приховати чуток про свої багатства; прагнучи наживи і палаючи заздрістю, Пігмаліон підступно вбив необачного Ацерба.

Елісса настільки важко сприйняла цю новину, що ледве не наклала на себе руки; весь час побиваючись у слізних оплакуваннях, часто і даремно закликала свого коханого Ацерба, виливаючи на брата чорні прокляття. Але отримала, як дехто стверджує, видіння уві сні чи, можливо, власним розумом домислила, що їй слід негайно втікати, аби і її часом не погубила братова жадібність. Тож, полишивши жіночу ніжність та скріпивши дух чоловічою хоробрістю (від чого й отримала згодом ім'я Дідона, що фінікійською означає те саме, що "мужність" латинською), схилила на свій бік багатьох принців міста, які з різних причин тримали зло на Пігмаліона. Тоді вона захопила братові кораблі, які вже стояли напоготові для її ж депортації або для чогось іншого,

наказала мореплавцям швидко їх приготувати і вночі, захопивши всі чоловікові скарби, про які знала, а також інший дріб'язок, який змогла забрати від брата, потай на них завантажила. Вигадала ще одну хитрість: наповнивши багато міхів піском, наче це і є скарби Ацерба, у всіх на очах завантажила їх на корабель, а вийшовши у відкрите море, на превелике здивування всіх невтаємничених, наказала викинути їх усі в море. Сама ж, плачучи, засвідчила, що разом із потопленням скарбів Ацерба знайде й свою смерть, якої так давно бажає. Однак Елісса співчувала мореплавцям, які були з нею, бо не сумнівалася, що в разі, якщо вони повернуться до Пігмаліона, жорстокий і нещадний правитель усіх на чолі з нею жахливо покарає четвертуванням; вона запропонувала їм втікати разом з нею і запевнила їх, що завжди піклуватиметься і про них, і про їхні потреби.

Нещасні мореплавці, налякані перспективою жахливої смерті, почувши таку пропозицію, все ж легко погодилися на втечу, хоча й з важким серцем покидали рідну землю та батьківських пенатів.[81] Тож, повернувши кермо, під проводом Дідони вони подалися на Кіпр. Там, задля втіхи юнаків і народження потомства, схопили кілька молодих дівчат, що за своїм звичаєм на узбережжі чинили узливання Венері, а також взяли разом із собою Юпітерового жерця з усією родиною: він заздалегідь знав про прибуття Дідони і сповістив про грандіозні наслідки цієї втечі.

Залишивши Крит позаду, а Сицилію праворуч, Дідона подалася до берегів Африки. Огинаючи узбережжя Массилії, зайшла в затоку, яка згодом стала дуже відомою. Вважаючи це місце безпечним для кораблів, дала дозвіл на перепочинок втомленим веслярам. Місцеві жителі, зацікавившись прибульцями, принесли на продаж різні товари та продукти; як зазвичай трапляється, почалися розмови і товариські стосунки. Коли ж прибульці видалися дружніми, то запропонували їм оселитися поблизу. Посли з міста Ютики, жителі якого також були колишніми вихідцями з Тіра, переконали їх влаштовуватися на постійно. Дідона розуміла, що брат може піти на неї війною, однак не боялася. Щоб нікого не образити і щоб ніхто не здогадався про її величні задуми,

вона купила у землевласників для облаштування житла стільки землі на узбережжі, скільки могла зайняти шкура бика.

Якою хитрою була ця жінка! Наказавши порізати шкуру бика на вузесенькі смужки та зв'язати їх разом, вона змогла охопити набагато більшу площу, аніж вважали продавці; ворожачи на кінську голову, заснувала військове місто, ім'я якого – Карфаген; побудувала замок, давши йому ім'я Бурса, яке походило від бичачої шкури. Показавши скарби, які до того часу переховувала, вселила велику надію в душі своїх союзників-утікачів. Невдовзі на цьому місці виросли мури, храми, форум,[82] установчі та приватні будівлі. Дуже швидко Дідона, видавши народові закони та загальні норми поведінки, прославилася на цілу Африку як швидким зведенням великого міста, так і своєю небаченою красою, нечуваною мужністю та чесністю.

Однак афри – надзвичайно схильні до пристрастей люди, тому й сталося так, що массилійський цар уперто забажав Дідону собі в дружини і пригрозив старійшині міста війною та поваленням новозбудованого міста в разі відмови. А вони, добре знаючи святу і незламну обіцянку вдови-цариці, небезпідставно боялися, що вона відхилить прохання царя і місто поглине війна. Тож не наважуючись доповісти Дідоні справжні вимоги, надумали перехитрити царицю і домогтися бажаного її ж словами, коли вона розпитуватиме. Отже повідомили їй, що цар бажав скористатися їхньою вченістю, щоб просвітити свій неосвічений люд вищими людськими звичаями, і тому, погрожуючи війною, просив надати йому вчителів. Однак вони сказали, що не знають нікого, хто міг би прийняти на себе такий великий тягар: щоб, полишивши батьківщину, піти жити до такого жахливого царя.

Цариця, не відчувши підступу, накинулася на них з такими словами: "Славні громадяни! Що це за в'ялість, що за обмеженість? Чи ви не знаєте, що ми народжені для батьків та батьківщини? Чи називатиметься справжнім громадянином той, хто в разі необхідності не пожертвує своїм життям, не те що вигодами заради користі народу?

Тож ідіть і з гордістю позбавте батьківщину вибуху великої війни ціною своєї невеликої незручності".

Слухаючи такі дорікання цариці, її союзники зрозуміли, що досягнули своєї мети; тут вони й повідомили їй, чого справді хотів цар. Довідавшись правду, цариця зрозуміла, що своєю ж промовою погодилася на шлюб, тож глибоко засмутилася, однак не змогла противитися хитрощам своїх старійшин. Не зраджуючи своїй обітниці, швидко знайшла вихід: видавалося їй, що з непорочністю узгоджувалося б, якби встановити термін, коли має іти до мужа.

Так і постановили. Тож Дідона ще задовго до появи троянця Енея, якого вона ніколи не бачила, вирішила краще обрати смерть, аніж порушити обіцянку чесноти. У найвищій частині країни наказала побудувати величезне вогнище: всі думали, що вона оплакуватиме душу померлого Ацерба. Дідона, одягнувши чорний одяг, відслуживши необхідні обряди, принісши різні жертви, вийшла на вогнище: величезний натовп громадян уважно слідкував, що ж цариця робитиме далі. А вона, відправивши всі церемонії, витягнула кинджал, якого мала під одягом, приставила його до своїх найчистіших грудей і, закликавши до Ацерба, вигукнула: "На вашу вимогу, найкращі громадяни, я йду до свого чоловіка". Заледве скінчивши ці короткі слова, на превеликий жаль усіх присутніх, миттєво наштовхнулася на кинджал. Даремно намагалися допомогти їй: вона проколола життєво важливі органи, пролила найневиннішу кров і відійшла у смерть.

Яка незаплямована краса невинності! Який вічний шанований приклад незламного вдівства, Дідоно! Я хотів би, щоб на тебе звертали погляд жінки, які стали вдовами, і насамперед, щоб твою мужність мали перед очима християни: щоб споглядали всім своїм мисленням тебе, що пролила найневиннішу кров; і найперш стосується це тих, для яких не складає труднощів не те щоб другий, а навіть третій чи ще більше разів міняти чоловіків. Цікаво мені, що сказали б вони, позначені знаком Христа, бачачи нехрещену іноземну жінку поганської віри, що взагалі не пізнала Христа, яка здобуває минущу хвалу і з неймовірною стійкістю

духа, з великою мужністю у грудях приймаючи смерть не чужою, а своєю власною рукою, щоб не входити в друге подружжя? Загинула, не дозволивши збезчестити своєї святої обітниці.

Наші жінки так швидко все собі пробачають, тож думаю, що сказала б якась: "Так слід було зробити, адже я зовсім самотня, моїх батьків і братів забрала смерть, женихи напирають зі своїми лестощами, ніяк не можу протистояти: я не залізна – з плоті".

Це смішно. На чию допомогу мала розраховувати Дідона, якщо її єдиний брат був ворогом для вигнанки? Чи ж і в Дідони не було багато женихів? Чи ж Дідона була кам'яною чи дерев'яною більше, ніж наші сучасні жінки? Звичайно, що ні. Саме тому вона й використала силу свого розуму: не маючи фізичної сили уникнути спокуси, уникнула її тим шляхом, яким могла – смертю.

Але ми, які називаємо себе такими покинутими, чи Христос не є для нас захистком? Адже сам Відкупитель завжди є з тими, хто уповає на нього. Чи вважаєш, що той, хто вирвав чоловіків з вогненної печі,[83] хто звільнив Сузанну від неправдивого звинувачення,[84] не зможе, якщо ти забажаєш, оборонити тебе від ручищ нещастя? Опусти свої очі до землі; закрий вуха; як скеля, відбивай хвилі, що напирають; непорушно стій, нехай вітри віють – спасешся.

Якась інша жінка вийде і скаже: "Мої землі простягалися далеко вшир і вдовж, я мала чудовий будинок, царські одежі та незмірні багатства. Я хотіла бути матір'ю, щоб такі статки не перепали комусь чужому". Яке божевільне прагнення! Чи ж бездітна Дідона не мала царства? Чи ж воно не було багате? Авжеж, було. Чому ж вона відмовилася бути матір'ю? Тому, що дуже слушно вважала, що немудро руйнувати себе, щоб розбудувати іншого.

"Я заплямувала свою непорочність тому, щоб народити власника для полів, для чудового будинку та царського краму". Але дуже часто

виростають розтратники з таких нащадків. Маючи величезні багатства, їх слід витрачати, а не розтрачати, а бідняків у Христі є багато: якщо роздати їм, вічний палац побудуєш собі. Якщо роздати їм, твоя чеснота засяє іншим світлом. До того ж, немає кращих спадкоємців, аніж твої друзі: адже ти маєш те, що вони намагалися отримати. А дітей матимеш не таких, яких бажаєш сам, а яких дасть тобі природа.

Прийде й третя і стверджуватиме, що вона одружується знову, бо так наказали батьки, змусили родичі та намовили сусіди, так наче ми не розуміємо, що лише єдиним запереченням звела б нанівець усі намовляння, якби її нестримна пожадливість не переконала її. Дідона вибрала смерть, а не безчесне життя; а щоб жити чесно, не могла відмовити у заміжжі.

Прийде й наступна, вважаючи, що наймудріша з усіх, переконуватиме: "Молода ще я була. Як знаєте, молодість запальна. Не змогла втриматися. Говорить учитель народів, щокраще женитися, ніж розпалятися,[85] тож я вчинила за його порадою". О, як гарно сказано! Так наче я пропоную невинність лише старим або Дідона не була молодою, коли твердо вирішила зберігати чистоту. Не для того давав святі поради апостол Павло, щоб ними ганебно раз по раз послуговуватися для захисту всіляких негідних вчинків. Вичерпавши сили, поволі відновлюємо їх поживою: невже не можемо зменшити вплив надмірних сил, утримуючись? Жінка поганської віри, переслідуючи марну славу, могла керувати своїм запалом і встановлювати правила для себе, а християнка, що наслідує вічну славу, не може наказати собі! Та невже! Вважаємо, що можемо перехитрити Бога такими словами, але цим заводимо самих себе в минущу славу і, навіть не згадуючи про вічне, поринаємо в безодню постійної ганьби.

Тож нехай червоніють жінки, споглядаючи бездиханне тіло Дідони: роздумуючи про причини її смерті, нехай схилять свої голови, усвідомлюючи, що жінка, яка слідувала за дияволом, перевершила чеснотністю християнок. І нехай не гадають, що слізними оплакуваннями і чорними одежами віддадуть померлій все належне:

любов слід плекати до самого кінця, якщо вони прагнуть виконати обов'язки вдівства. І нехай не прагнуть іншого шлюбу: часто багато хто так чинить, однак радше через нетерпіння, аніж задля виконання святих обов'язків, і вдовольняється ним під вигаданим іменем подружжя, позбавляючись бруду безсоромності. Але чому після випрошування обіймів і стосунків з різними чоловіками боїшся заходити до розпусників за прикладом Валерії Мессаліни?[86]

Однак про це – в іншому місці, адже мушу визнати, що значно перевищив обсяг задуманої праці. Але хто є настільки цілеспрямованим, щоб зопалу не вийти за рамки розпочатого твору? Сподіваюся, що читач пробачить; тож повертаємося до місця, звідки я відхилився.

Бездиханній Дідоні справили величний похорон, який лиш було можна, віддали не те що людські, але й Божественні почесті, сльози і жалоба були на лицях усіх громадян. Допоки Карфаген існував, її вшановували вівтарями й храмами, приносили особливі жертви: не лише як їхній загальній матері й цариці, а як чудовому божеству, що постійно їх захищає.

## 43. Нікавла, цариця Ефіопії

Нікавла,[87] як я зміг довідатися, була уродженкою далекої варварської Ефіопії. Вона щонайбільше заслуговує згадки насамперед через те, що хоча й народилася серед неосвічених людей, все ж вирізнялася блискучими манерами.

Якщо вірити древнім, вважалося, що коли династія фараонів занепала, Нікавла, нащадок тієї чи іншої гілки, стала видатною царицею ефіопів, єгиптян і, як багато хто стверджує, навіть арабів. Її царські палаци були на острові Меро, найбільшому на Нілі; говорять, що вона володіла такою неймовірною кількістю скарбів, що перевершила майже всіх смертних.

Читаємо, що Нікавла, незважаючи на всі насолоди, що дає багатство, не присвятила себе дозвіллю і жіночим ніжностям, а зовсім навпаки; хоча й не знаємо, хто був її наставником, та все ж дивуємося її неймовірній обізнаності в природничих науках. Святе Письмо, засвідчуючи існування Нікавли, також вказує на цей факт.

Говорять, що Нікавла, про яку Писання згадує як про Шеву, почувши вчення Соломона, яке процвітало в той час, була зачудована його славою, що заполонила весь світ. Зазвичай немудрі люди вважають це неважливим, бо навіть не схвалюють. А Нікавла не тільки захопилася цим вченням, а не вагаючись вирушила з Меро, зі свого чудового царства, що майже в іншому кінці світу, через Ефіопію та Єгипет узбережжям Червоного моря та арабськими пустелями з величезним ескортом, неймовірною пишнотою і царською челяддю до Єрусалима, щоб особисто почути це вчення. Сам Соломон, найбагатший з усіх царів, був вражений такою величчю.

Він прийняв її з найбільшими почестями; і коли Нікавла поставила Соломонові кілька запитань і уважно вислухала відповіді, то відкрито визнала, що мудрість Соломонова значно перевершує і його славу, і можливості людського мислення. Без сумніву, здобута ця мудрість не навчанням, а Божим даром. Відтак передала йому чудові дарунки: говорять, що серед них були деревця, котрі видихають бальзам. Згодом Соломон наказав посадити їх неподалік Асфальтового озера і старанно доглядати за ними. У відповідь Нікавла також отримала подарунки і з почестями повернулася на батьківщину.

Дехто стверджує, що цю жінку можна ототожнювати з Кандацією, відомою царицею міста Меро. Від її імені єгипетських царів упродовж довгого часу називали кандаками, а не фараонами, як їх називали до того.

44. Памфілія, донька Платея

Памфілія, як я довідався, була жінкою грецького походження. Хоча вічність приховала, з якої місцевості вона походить, та все ж залишила ім'я її батька: знаємо, що Памфілія була донькою чоловіка на ім'я Платей. Ця жінка, хоча й не має високих титулів, усе ж долучилася до загального блага республіки, і тому не слід позбавляти її своєї частини хвали. Не важливо, наскільки згодом це видається легко, але ніхто ще не довідався нічого нового, не залучаючи сили свого мислення і не порівнюючи славу з якістю.

Достовірні джерела повідомляють, що Памфілія перша навчила збирати бавовну з кущів, очищати її гребінцем від бруду, і вже очищену накладати на прядку й висновувати нитку, а з неї ткати; отже, саме вона винайшла застосування бавовни, досі невідомого матеріалу. Цей винахід – лише приклад, який демонструє великий талант Памфілії також в інших справах.

45. Рея Ілія, діва-весталка

Рея Ілія колись поміж італійців славилася своїм знатним походженням. Її родовід бере початок від Сильвіїв, династії царів Албанії та нащадків Енея, визначного вождя троянців. Була вона донькою Нумітора, видатного царя з династії албанських правителів.

Коли Рея була ще маленькою, склалося так, що Амулій, молодший брат Нумітора, засліплений прагненням влади, порушив народний закон і силою позбавив Нумітора влади. Однак жорстоко повестися з Нумітором перешкодило йому почуття братерства: він вдовольнився лише тим, що вислав брата якнайдалі в сільську місцевість і полишив на самоті, усунувши його від справ. Лавза, малого сина Нумітора, жорстоко і підступно прибрав як наслідника престолу, однак зберігІлію, яка була ще маленькою дівчинкою. Але щоб у неї не було навіть найменшої надії на заміжжя і на потомство, віддав її до дів-весталок, змусивши сповідувати довічну дівочість.

Коли ж вона доросла до старшого віку, Венера з невідомої причини запалила її почуття: Рея скуштувала чоловічих обіймів, і розплата не забарилася. Завагітнівши, одночасно породила Ромула і Рема, засновників міста Рима. За цей злочин, дарма що жінка була царської крові, давній закон і царський наказ велів закопати її живцем, а дітей кинути напризволяще. Заледве тіло встигли закидали землею, видатні вчинки її синів піднесли ім'я жінки до найвищих вершин слави, а також зробили шанованим для нащадків те, що жорстокий правитель намагався зруйнувати, прикриваючись святим законом.

Подумки уявляючи собі цей випадок, бачу святі одежі та плащі монахинь, якими вони постійно прикривають потаємне кохання, і не можу не сміятися з безумства деяких людей. Адже є й такі, що з жадібності відбирають частину приданого у своєї доньки чи, прикриваючись віруванням, силою віддають своїх маленьких або навіть уже старших донечок до монастирських келій – не знаю, як правильніше сказати: закривають чи засуджують. Говорять, що присвячують дівчину Богові, аби її молитвами покращити свої власні справи та щоб заробити почесне місце після смерті для себе самого.

Наскільки це смішно і глупо! Адже не відають, що жінки на дозвіллі служать Венері та жахливо ненавидять публічних блудниць, прагнучи перебратися зі своєї келії у їхні кімнатки. Споглядаючи мирські вінчання, різні одежі та прикраси, танці та дні святкувань, розуміють, що самі ніколи не матимуть усього цього; тому й гірко плачуть, що входять у це життя незаміжніми. Подумки проклинають свою долю, душі батьків, свій одяг та келії. Ніде інакше не шукають вони втіхи для своїх сердець, як у вимислюванні способу вирватися зі своєї клітки чи хоча б провести туди коханців, прагнучи потай здобути вдоволення, оскільки відкрите подружжя їм заборонили.

Саме такими є (не скажу, що у всіх, однак у більшості) молитви до Бога, що возносяться у висоти – на хвалу тим, хто вкинув дівчат у карцер. Які нещасні батьки, родичі та всі ті, хто вважає, що інші можуть стерпіти те, чого вони, нещасні, не змогли і від чого самі втекли. Дуже

часто вони оплакують ганебний перелюб, безчесне народження, покинутих онуків чи умертвлення їх нечуваними способами, принизливе вигнання чи втечу своїх доньок. І врешті слід згадати про збезчещення незайманих дівчат, яких можуть пов'язувати подружжям пожадливі батьки.

Нехай немудрі зважать: якщо вони не хочуть міряти чужі сили своїми, то Богові не слід з примусу присвячувати необізнаних та зовсім юних дівчаток, а навпаки: їх необхідно щонайпильніше замолоду виховувати в батьківському домі, напоюючи чеснотою та порядними звичаями. І лише як зростуть, діятимуть незалежно і керуватимуться розумом, нехай тоді добровільно, а не з примусу приймають на себе ярмо довічної дівочості. Однак я думаю, що таких буде небагато; але краще, нехай буде мало, аніж великою кількістю розпусниць принижувати святість Бога.

## 46. Гая Кирилла, дружина царя Тарквінія Приска

Гая Кирилла була, як я гадаю, жінкою з римським або етруським корінням, хоча я не знайшов жодної відомості про її походження. Давні джерела засвідчують, що була вона коханою дружиною Тарквінія Приска, римського царя.[88]

Будучи жінкою з надзвичайними розумовими здібностями, дружиною царя, і проживаючи в царському домі, Гая не розтрачувала свій час у бездіяльності. Поринувши у мистецтво вовнопрядіння (а воно було на той час, наскільки мені відомо, поважаним заняттям), здобула таку вправність і майстерність, що слава донесла її ім'я аж до наших днів; не бракувало їй уваги від народу і за життя. Римляни, ще не зіпсовані азійськими розкошами, вважали її дивовижною і чудовою жінкою. Народний декрет постановляв, щоб усіляку нову наречену, яка входила в будинок свого нареченого, насамперед запитували її ім'я; у відповідь кожна мала відповісти – "Гая", наче приймаючи цим печать майбутньої господарності.

Хоча це може видатися незвичним для гордого новітнього духу, але я не сумніваюся, що розумні люди, зважаючи на тогочасну простоту, розглядатимуть це як чудовий і дуже похвальний приклад жінки.

## 47. Сапфо, дівчина з Лесбосу, поетеса

Сапфо[89] була дівчиною з міста Митілени, що на острові Лесбос; ніяких більше відомостей про її походження не дійшло до нащадків. Але як тільки поглянемо на її мистецтво, то зможемо відновити дещо з того, що відібрала вічність: очевидно, що народили її поважні та славні батьки, адже приземлений дух не може творити поезію – принаймні ніхто з простолюду цього не робив.

Хоча невідомо, коли жила Сапфо, однак її талант був настільки потужний, що у свій квітучий красою вік вона не вдовольнилася однією прозою; спонукувана великим душевним вогнем і незмірною життєдайною силою, наполегливими студіюваннями вона піднялася крутими схилами на вершину Парнасу і там у щасливому пориві поєдналася з Музами, які радо її прийняли. Походжаючи лавровим гаєм, Сапфо дійшла до Аполлонової печери, викупалася в Кастальському джерелі,[90] знайшла плектр[91] Феба. Зустрівши хор святих німф, не вагаючись, торкнулася ним кифари й добула пісню, і була вона такою, що видалася неймовірно складною навіть для найдосвідченіших чоловіків.

Що ще сказати? Її мистецтво сягнуло таких висот, що поезія Сапфо, відома у древніх рукописах, славиться аж до сьогодні. Їй воздвигнули й присвятили бронзову статую, зарахували до числа видатних поетів: ані діадеми правителів, ані інфули[92] понтифіків, ані лаври тріумфаторів не перевершать такої слави.

Однак, якщо можна цьому вірити, наскільки Сапфо була щасливою в мистецтві, настільки була нещасливою в коханні. Чи то через жарт, чи через красу, чи через іншу принаду припав їй до серця якийсь юнак, і

заполонила її ця непереборна хвороба; але той не поділяв її почуттів. Говорять, що Сапфо, важко переживаючи його вперту незворушність, складала слізні вірші. Я вважав, що це елегії, оскільки матеріал відповідає цьому віршеві, однак згодом дочитався, що поетеса, порушивши усталену форму строфи, винайшла нову, що відрізнялася розміром від інших, яку й до сьогодні називають сапфічною, від її імені.

Але що тут скажеш? Залишається звинувачувати Піеридів,[93] які могли зрушити скелі Огігії, коли Амфіон грав на лірі, однак не могли розтопити серце юнака, коли співала Сапфо.

## 48. Лукреція, дружина Коллатина

Лукреція, провідний зразок римської скромності та найсвятіша окраса давньої стриманості, була донькою Лукреція Спурія Трициптина, славного римського громадянина, і дружиною Тарквінія Коллатина, який був сином Еґерія, покійного брата Тарквінія Приска. Невідомо, чи Лукреція вирізнялася з-поміж римських матрон гарними рисами обличчя або вишуканими манерами.

Коли Тарквіній Гордий[94] тримав місто Адрею в облозі, Лукреція перебувала в будинку свого чоловіка поблизу Коллація, містечка, що неподалік від Рима. Облога затягнулася надовго; одного разу молодики царського походження, між яких був і Коллатин, обідали у військових таборах; через надмір випитого вина зав'язалася розмова про чеснотність їхніх дружин. Звичайно, кожен почав понад усе вихваляти свою подругу. Тож постановили, щоб уночі, швидко скочивши на коней, помчати й поглянути, що ж поробляють їхні дружини, які нічого про це не підозрювали, у той час, коли чоловіки воюють; так мали наочно переконатися в їхній добропорядності.

У Римі всі чоловіки застали своїх дружин, коли ті розважалися в товаристві своїх подруг. Тоді, повернувши коней, подалися до Коллатина; там вони побачили Лукрецію в скромному вбранні, яка разом

зі своїми служницями пряла пряжу. Так усі дійшли згоди, що вона найбільше заслуговувала похвали. Коллатин радо прийняв усіх друзів у своєму домі. Секст, син Гордого, під час гостини кидав безсоромні погляди на благочестиву і бездоганної краси жінку. Запалавши зловіщим вогнем, він таємно надумав силою заволодіти такою красою, якщо не зможе отримати її іншим шляхом.

Тож палаючи безумством, одразу за кілька днів по тому Секст таємно залишив табір і подався вночі до Коллація. Оскільки він був родичем чоловіка, Лукреція гостинно і люб'язно прийняла його. Дочекавшись, поки весь дім порине в тишу, і переконавшись, що всі міцно сплять, Секст добув свого меча і проник у спочивальню Лукреції. Розповівши, хто він такий і чого хоче, пригрозив жінці смертю, якщо та почне голосити або не підкориться його волі. Однак побачивши, що жінка не пристане на його вимогу, бо не боїться смерті, вдався до підступної хитрості: сказав, що вб'є її разом з якимось прислужником, а всім розповість, що вона вбила і себе, і прислужника, бо їх застали на перелюбі. Заціпеніла жінка, почувши його слова, затремтіла, налякавшись такої непристойної неслави; боячись, що загинувши в такий спосіб, зовсім не матиме свідків, щоб очистити свою заплямовану невинність, знехотя віддала своє тіло перелюбникові.

Секст, вдовольнивши нечестиву жагу, подався своєю дорогою, вважаючи себе переможцем. Страждаючи від такої жахливої наруги, тільки-но засіріло, Лукреція тут же послала за Трициптином, своїм батьком, Брутом, родичем Коллатина, якого досі вважали безумним, за іншими родичами і за своїм чоловіком. Як тільки вони прибули, гірко плачучи, розповіла їм все по порядку, що заподіяв їй Секст цієї ночі. Коли родичі намагалися втішити нещасну заплакану жінку, вона вихопила кинджал, якого заховала під одягом, і сказала: "Хоча я звільняю себе від гріха, все ж не звільняю від покарання: щоб надалі жодна жінка не жила безчесно, як зробила Лукреція".

Щойно прозвучали ці слова, кинджал простромив невинні груди. Зігнувшись навпіл, поглянула Лукреція на батька і чоловіка й повалилася, вмираючи; невдовзі й душа вилетіла з безкровного тіла.

Нещасливою була її врода, і тому її невинність, яку ніколи неможливо перехвалити, потрібно настільки возносити славними співами, наскільки суворо вона спокутувала насильне безчестя. Адже своїм вчинком Лукреція не тільки відновила свою чесноту, над якою поглумився молодик ницим вчинком, але й спричинилася до свободи Римської республіки.[95]

49. Тамірис, цариця скіфів

Тамірис була царицею скіфів.[96] Цей народ населяє безлюдну місцевість під холодним небом Рифейських та Гіперборейських[97] гір і тому знається тільки поміж себе. Невідомо, ані ким були батьки Тамірис, ані ким був її чоловік. Щодо її знатності, то відома вона лише одним: тим, що правила цим диким і непереможним народом у часи, коли Кір володів царствами в Азії.[98]

Краще запізнати Тамірис допоможе нам ось що. Кір запалився бажанням захопити скіфське царство – мабуть, більше задля вгамування своєї слави, аніж задля розширення імперії: адже чув, що скіфи – бідний лісовий народ, але ніхто з великих царів ще ніколи їх не завойовував. Тож захопившись таким прагненням, повів своє військо на Тамірис, царицю-вдову.

Тамірис довідалася про його наміри. Незважаючи на те, що вся Азія і майже увесь світ боявся Кіра через розмах його походів, Тамірис не шукала сховку, як перелякана жінка, не засилала послів, не випрошувала договору про мир. Навпаки, зібравши військо, сама його очолила. І хоча могла чинити опір на кордоні, все ж дозволила Кірові з усім військом перейти ріку Аракс й увійти в межі країни. Розумна жінка

вважала, що набагато легше буде вгамувати запал Кіра у глибині країни, аніж ззовні.

Довідавшись, що Кір проник в глиб країни, Тамірис вислала третину війська на чолі зі своїм єдиним, ще зовсім юним сином[99] і наказала вступити в бій. Кір, зваживши недоліки місцевості та звичаї скіфів, про які багато чув, і знаючи, що наближається юнак з військом, вирішив перемогти не битвою, а обманом. Тож, вдаючи втечу, залишив у таборі багато вина, якого скіфи ще не знали, повно вишуканої їжі та всіляких солодощів.

Юнак, увійшовши в покинутий табір наче переможець, заповзявся веселитися з утечі ворога, який нібито запрошував скіфів не до бою, а до гостини; тож вони почали пригощатися невідомими стравами і напоями і згодом, зовсім забувши про військовий порядок, поринули в сон. Коли вони мирно дрімали, Кір напав на них і винищив усіх: загинув і юнак. Після того, впевнившись у перемозі, він попрямував далі в глиб країни.

Тамірис, довідавшись про загибель свого війська, сильно тужила за єдиним сином, адже й так була вдовою. Але не впадала у сльози, як зазвичай роблять жінки, а навпаки, вгамувавши їх гнівом та прагненням помсти, з рештою війська, застосувавши ту ж саму хитрість, через яку, як довідалася, загинув її син, хоча й не залишала табір, повний вина, зважилася перехитрити ворога, незважаючи на його винахідливість. Добре знаючи місцевість, вдавала, що втікає: коротким шляхом завела ненаситного переслідувача поміж голих засніжених стрімких вершин, звідки не було вороття. Тоді вона й накинулася на ворога, позбавленого навіть найменшої можливості на порятунок між вузьких та крутих гірських урвищ, і знищила майже все військо. Навіть сам Кір не зміг втекти: його кривава смерть вдовольнила вдовиний гнів.

Тоді Тамірис дала вказівку відшукати поміж трупів тіло Кіра. Відтявши йому голову, наказала кинути в шкіряний міх, повний крові її воїнів, і тоді, наче влаштовуючи гідне поховання гордовитому цареві, мовила: "Напийся крові, якої був спраглий".[100]

Що ще можу сказати? Про Тамірис не знаємо нічого іншого, крім цього вчинку: настільки він славний, наскільки величною була імперія Кіра.

50. Леена, повія

Вважаю, що Леена була грекинею; хоча вона й була далеко не чеснотною, але з дозволу чеснотних матрон і відомих цариць я хотів би зарахувати її до славних жінок. Адже, як було сказано раніше, до славних жінок я обіцяв зараховувати за будь-який вчинок, а не лише за скромність.

До того ж, ми настільки залежні від чесноти, що прославляємо не лише те, що засіяне в чудовому місці, але й висвітлюємо все, що лежить під покривалом ганебності. Адже чеснота всюди цінується: торкаючись злочину, вона забруднюється не більше, аніж сонячний промінь, торкаючись нечистот. Якщо часом помічаємо, що чеснота вкорінюється у серці, перейнятому нечестивими справами, то повинні так засуджувати ці справи, щоб не принизити похвалу чесноти, адже вона настільки є дивовижнішою і гіднішою в таких серцях, наскільки ми вважали її непритаманною для них.

Тому не завжди потрібно нехтувати згадками про повій, а навпаки, якщо вони заслужили згадку навіть за якийсь почесний вчинок, то необхідно щонайширше і щонайповніше їх вихваляти. Адже чеснота, яку віднаходимо в цих жінок, змушує червоніти розбещених цариць: їхня малодушність виправдовує сумнівне розкошування повій. Також очевидно, що величний дух не завжди поєднується з високими титулами; хто прагне чесноти, ніколи її не збезчестить: Леену справді варто зараховувати до числа славних жінок – адже те, на що вона зважилася одного разу, заслуговує великої хвали.

Тож Леена, віддаючись ганебному заняттю, негідним ремеслом добилася того, що ніхто не знає, ані звідки вона походить, ані де її

батьківщина. Ще коли Амінта правив Македонією,[101] сталося так, що Армоній і Аристон, юнаки знатного роду, вбили Гіпарха, жорстокого тирана – чи то задля звільнення батьківщини від покори безчесному правителю, чи то спонукувані якоюсь іншою метою. Леену разом з іншими схопили наступники правителя, підозрюючи у причетності до вбивства, оскільки вона злягалася з бунтівниками. Жінку жорстоко катували, аби довідатися імена змовників. Але розпусниця благочестиво зважала на святе і шановане почуття дружби: щоб, виборовши собі прощення, не накликати помсту на інших. Спочатку дуже довго не відповідала на жодне запитання, з дивовижною стійкістю володіючи собою. Згодом, коли катування стали жорстокішими, а сила тіла почала занепадати, мужня жінка занепокоїлася, що з упадком сили ослабне також її рішення. Тоді, зібравши всю могутність, зробила так, щоб разом із силами втратила й можливість говорити: сильним укусом перекусила собі язика і виплюнула його. Так одним, але неймовірним вчинком вона позбавила катів надії тортурами добитися відповіді.

Тож хто скаже, що Леена потрапила в бордель не завдяки злочину долі? Очевидно, не знали її ті, хто говорить, що жінки не розкажуть лише того, чого не знають.

Авжеж! Дуже часто розмаїте багатство будинку і надмірна турботливість батьків доводить дівчат до слизького майбутнього. Якщо їхню небезпечну легковажність не стримувати гіркими вуздечками, якщо матері не будуть постійно і неустанно їх пильнувати, то врешті вони послизнуться – навіть без поштовху. А якщо їх падіння спричинене розпукою через втрату незайманості, то вже ніяка сила його не поновить.

Тому я вважаю, що Леена послизнулася через гультяйство, а не через свою погану натуру: доходжу до такого висновку, роздумуючи про її мужню витримку на тортурах. Вважаю, що спочатку своєю мовчанкою, а потім відкушеним язиком ця жінка могла заслужити не меншу славу, аніж Демосфен заслужив блискучими промовами у своїй країні.

## 51. Аталія, цариця Єрусалима

Лютий норов Аталії[102] зробив її значно славнішою в Сирії та Єгипті, аніж був Давидів рід. Численні вбивства і кров її родичів, що лилася всюди, додали до її імені не менше гіркої слави, аніж царські діадеми додали їй знаменитості.

Була вона донькою Ахаба,[103] царя Ізраїлю, і цариці Єзабели, непутящої жінки; побралася з Йорамом, сином Йосафата, ізраїльського царя. Після смерті Йосафата і Озія, його старшого сина, якому мало перейти законне право на престол, царем Ізраїлю, всупереч очікуваному, коронували Йорама: він хотів, щоб його дружина була царицею. Коли помер батько Ахаб, престол одразу ж зайняв Йорам, брат Аталії, що додало чимало блиску до її слави. З плином часу Аталія зазнала багато незгод. Коли помер її чоловік, на престол зійшов син Окозіяс, відтоді жінка почала всебічно сяяти царською славою.

Коли ж Окозіяс відійшов на той світ від удару стріли, грізна жінка запалилася прагненням влади. Тоді й вигадала злочин, про який не можемо не згадати, і зібрала весь свій дух для його здійснення. Забувши про жіночу ніжність, не тільки не оплакувала свого загиблого сина, а навіть забезпечила причину для ще більших сліз – якби мала жіноче серце. Ще земля була мокра від крові її сина, як Аталія пішла з мечем на всіх нащадків Давида, і не заспокоїлася дотих, доки всі хлопчики не загинули від кровожерного меча. Один-єдиний Йоас, малесенький синочок царя Окозіяса, уникнув смерті, бо Аталія його не знайшла. Йосаба, донька царя Окозіяса, сестра небіжчика Озія, таємно забрала хлопчика до будинку свого чоловіка, понтифіка Йоада, аби врятувати його і виховати.

Зухвала жінка завдяки крові стількох підступно вбитих людей зважилася посісти трон, який вона власноруч звільнила, щоб керувати цілим царством.

Чому ж дивуємося Атреєві, Діонісієві, Югурті – чоловікам із жорстоким характером, коли чуємо, що вони, спонукувані прагненням влади, заступають на керівні посади ціною життя оточуючих? Чи не бачимо, що задля цієї ж мети жінка винищила все царське потомство, не пощадивши навіть своїх близьких?

Неймовірно виблискували царські діадеми Аталії, однак пурпур пролитої крові був значно помітніший, аніж царські відзнаки. Оскільки вона мечем зігнала свою жорстокість на невинних душах нащадків Давида, тож могла відчути злість всіх інших до її близьких. Якби вона захотіла, то могла б легко побачити свого брата Йорама, царя Ізраїлю, котрий лежав у землі Набаот, стікаючи кров'ю, що лилася з безлічі ран, покинутий собакам; а також матір Єзабелу, яку в царських одежах скинули з високої вежі під ноги перехожим і так затоптали ногами, розтерли копитами і колесами возів, що тіло цілком перетворилося на болото, і не залишилося жодного сліду від нещасної; а також сімдесят своїх братів, убитих впродовж однієї години біля міста Самарія, і їхні відтяті голови, настромлені на палі довкола міста Єрусалим як найбільший доказ неймовірно злого вчинку; а також могла бачити смерть інших родичів, з яких ніхто не уникнув меча вбивці.

Але врешті, щоб жінка, винна у величезних кровопролиттях, не залишилася непокараною, по семи роках панування Аталія сама стала свідком того, як з допомогою вищого понтифіка Йоада її онук Йоас, якого вона хибно зараховувала до числа вбитих, силою зіпхнув її з царського престолу. Її, що даремно кричала і погрожувала, під вигуки народу раби і хулігани ганебно волокли аж до Воріт Мула, де заслужено покарали: щоб почвара покотилася у підземне царство тим самим шляхом, яким змушувала йти невинних.

Так вчинила Божа справедливість: хоча вона й не поспішає, однак нічого не забуває; тому й накладає жорстокіше покарання на тих, у кого не бачить довгоочікуваних змін у звичках. Якщо ми не роздумуємо над цим, не хочемо вірити, а тим більше не збираємося виправлятися, то самі себе прирікаємо на ще більші гріхи. Нас захоплює буря, коли ми

найменше цього сподіваємося, і в нещасті оплакуємо свої вчинки, хоча це й не допомагає.

Огидним є прагнення незаконного здобуття влади: як правило, воно вимагає крові. Рідко досягають мети волею випадку, частіше доводиться вдаватися до підступності або жорстокості. Якщо замислюєш підступність, то тебе заполоняють думки про обман, засідки, хитрощі, зраду й тому подібне; якщо хочеш вдатися до жорстокості, то постійно будеш охоплений пошестю заколотів, бунтів, звинувачень, жорстокості, помсти. І яким шляхом збираєшся йти, такі повинен готувати й сили. Усі ці засоби притаманні зловмисним людям, і якщо ти не станеш їхнім служником, то не зможеш бути правителем царства.

Що ж далі? Скажімо, здобув ти трон. Тоді мусиш закривати вуха на скарги, відвертати очі від сліз, злочинів та вбивств; серце обернути на камінь; озброїти жорстокість і забути про милість; нехтувати здоровим глуздом і плекати несправедливість; знівелювати силу святих законів, підтримувати хтивість та сіяти злість; насміхатися над простотою; пропагувати пожадливість, розкошування і ненажерливість: усе це – передвісники славного правителя. Не зберігається ані Боже, ані людське; змішується святе і грішне, оскільки милосердя утискається, а злочинність переходить у кровопролиття. Принижують благочестивих людей, нечестивих возносять, безчестять дівчат, затягають до насильства невинних юнаків, розтоптують чесноту і вихваляють пороки. Задушивши згоду, всюди тріумфує розбрат. Який же чудовий прихід царя!

То що ж? Якщо дістався хтось трону через кровопролиття і ганебні вчинки, міг би, незалежно від того, як це сталося, жити непорочно! Тут же виникають підозри, лідери йдуть на вигнання, багаті обертаються в бідних, висилають давніх друзів; братів, синів, онуків і батьків кидають у в'язниці або вбивають, наче суперників; немає ані віри, ані святості; відсутня будь-яка справедливість; тривожність наростає, заснути стає важко, без страху неможливо навіть пообідати. Ті, кому можна було довіряти, у вигнанні, і виходить, що все життя в руках негідників.

Яка чудова, яка бажана, яка похвальна влада, здобута таким клопотом! Було б достатньо увійти в хижку бідняка, що сповнена спокоєм, скріплена безпекою і позбавлена тривог. Висоти, які здобувають ціною крові, утримують з таким самим страхом. Коли через підозри усуваємо тих, кому можемо довіряти, то самі себе доручаємо негідникам, відкупляючи злочин; тому часто так і стається, що з їхньою допомогою наш кінець стає таким, яким був початок, а то й ще гіршим. Адже в одну мить, коли гинемо, втрачаємо все те, що збирали впродовж багатьох ганебних років.

Аталія зрозуміла це, однак надто пізно.

## 52. Клелія, римська діва

Клелія була відомою римською дівою, але античність не залишила свідчень, або ж затерлося з часом, від яких батьків вона походила. Однак можна сміливо вважати, що Клелія походила з відомого роду, що засвідчується її благородним духом, а також тим, що під час війни з Тарквінієм Гордим[104] вона була, разом з іншими відомими римлянами, серед заручників, яких видали Порсенні,[105] цареві етрусків, як гарантію миру.

Аби докладніше дізнатися про визначну відвагу цієї дівчини, слід згадати історію з Тарквінієм Гордим, якого вигнали з Рима за злочин, скоєний проти Лукреції. Коли його таємний план повернення до міста провалився, він вдався до відкритої війни. З цією метою Тарквіній намовив Порсенну, царя міста Клузій, розпочати бойові дії. Однак етруски не змогли перейти через Субліційський міст, бо його мужньо захищав Горацій Кохліт, а згодом відвага і рішучість Муція Сцеволи ввергли Порсенну в страх, і він уклав договір з римлянами.[106] Як підкріплення миру, прийняв багато заручників. І сталося так, що разом з багатьма іншими дівчатами в заручниці потрапила й Клелія.

Мабуть, вона вважала, що для республіки принизливо віддавати стільки молодих дівчат чужоземному цареві; тому, озброївши своє дівоче серце чоловічою відвагою, однієї ночі дівчина перехитрила сторожу і вивела багатьох заручників на берег Тибру. Можливо, вперше у житті заскочивши на коня, що пасся неподалік, не злякавшись ані глибини ріки, ані швидкості течії, вона благополучно перевезла їх на інший берег, повернувши дівчат родинам.

Порсенна, довідавшись вранці про те, що сталося, подався скаржитися; на багатолюдному зібранні сенат ухвалив рішення повернути провідника втікачів, додавши, що через певний час цар має повернути її неушкодженою до своїх. Тим часом цар, заворожений відвагою і дивуючись мужності дівчини, не тільки дозволив їй повернутися до своїх, але й надав їй можливість вивести будь-кого із решти заручників. З усіх, що залишилися, Клелія вибрала тільки молодих юнаків: очевидно, це узгоджувалося з її дівочою чеснотою, а також було найприйнятнішим для міста, оскільки вона звільнила саме тих, які були найвразливішими з огляду на вік.

Саме тому від вдячних громадян Клелія отримала незвичайну почесть: на найвищому місці Святого Шляху[107] їй поставили кінну статую, яка простояла там довгий час.

53. Гіппона, грецька жінка

Гіппона була жінкою грецького походження, як довідуємося з давніх книг. Я не думаю, що вона вважається відомою завдяки якомусь одному найкращому вчинку: адже сягаємо вершин поступово і ніхто не стає найбільшим раптово. Оскільки підступна давнина позбавила нас відомостей про її рід, край та інші вчинки, спало мені на думку описати те, що дійшло до нас – щоб і воно не кануло в небуття, позбавивши її заслуженої хвали.

Ось маємо переказ про те, як Гіппону викрали пірати. Була вона дуже гарна і розуміла, що пірати зазіхатимуть на її цноту. Однак Гіппона дуже високо цінувала свою невинність: навіть коли бачила, що можна зберегти її лише смертю, то, не чекаючи насильства, одразу кинулася у хвилі, і вони забрали її життя, врятувавши невинність.

Хто не схвалить такого твердого рішення цієї дівчини? Замість кількох років, на які могла б мати довше життя, вона відкупила свою чесноту, передчасною смертю здобувши собі віковічну славу. Її відважний вчинок не змогло приховати розбурхане море, навіть покинутий берег не зміг відібрати того, щоб вічні літературні постаменти зберегли цей вчинок у величному світлі.

Потім її тілом довго бавилися хвилі, наче забавкою, аж доки не викинули його на берег Еритеї, і місцеві жителі поховали її так, як загиблих мореплавців. Згодом пірати розпустили поголос, хто вона така і чому загинула; тоді еритейці з усіма належними почестями звели на березі, на місці її поховання, величезну могилу. Вона довго залишалася свідченням чесноти, яку зберегла Гіппона, щоб усі знали: жодна темрява недолі не може затьмарити світла чесноти.

## 54. Меґулія Доната

Меґулія, якій давні римляни дали прізвисько Доната, як я вважаю, походила з відомого римського роду. У цей примітивний, чи, можна сказати, святий вік, коли країна ще не ринулася з обіймів бідності, найкращої вихователькі до пошуків азійських розкошів і царських багатств, Меґулія була дуже відомою. Вважаю, що вона отримала таке прізвисько радше через щедрість своїх родичів, а не через якісь особливі заслуги. Адже у той час для чоловіка придане у п'ятсот тисяч асів[108] видавалося неймовірно величезним: так вона й отримала своє прізвисько – Доната. Воно протрималося довгий час, і якщо згодом якійсь дівчині давали придане більше, аніж звичайне, її також одразу називали Донатою Меґулією.

Яка чудова простота, яка похвальна бідність! Що колись вважалося неймовірно величезним, те видається смішним для сьогоденної захланності. Адже ми вже настільки перейшли міру у всьому, що не впевнений, чи можна знайти робітника, столяра, торговця чи селянина, який привів би додому дівчину за таке мале придане.

І це не дивно, адже навіть жіночки з простолюду приписують собі царські вінці, золоті каблучки, браслети та інші прикраси: вони користуються ними погордливо, не говорю навіть, що безсоромно.

Авжеж! Не знаю, чи сказав би я: "Величнішими стають душі наші, коли навзаєм даруємо великі дарунки", бо зовсім інше вважаю правильнішим: "Своїми злими вчинками культивуємо вади, низькопоклонства і ненаситні прагнення смертних".

55. Ветурія, римська матрона

Ветурія була відомою римською жінкою поважного віку, яка похвальною працею зробила свої роки вічно молодими. Мала вона сина, Ґнея Марція, сильного духом, бистрого думкою та ділом юнака. Коли римляни брали приступом Коріоли, місто вольсків, то здобули його, як знаємо, виключно завдяки відвазі Ґнея, і відтоді він отримав прізвисько Коріолан.[109] З того часу Ґней користувався великою повагою серед знаті за те, що наважувався все робити і говорити.

Одного разу, коли Рим потерпав від сильного голоду, за распорядженням сенату туди відправляли багато зерна із Сицилії. Ґней різкою промовою заборонив роздавати зерно простолюдові доти, доки вони не дозволять поновити права знаті, відібрані при поверненні зі Святого Пагорба. Простолюд дуже розгнівався, адже всі потерпали від голоду, і був би кинувся на нього, якби трибун вчасно не призначив день розгляду справи, яку, до речі, програв.

Розгніваний Ґней не підкорився і був покараний вигнанням; тож він подався до вольсків, нещодавніх ворогів римлян. Вони його щиро прийняли як почесного гостя: адже мужність всюди цінується. Хитрощі, які він вигадав разом з Акцієм Тулієм, спровокували нову війну між вольсками і римлянами, у якій вождем був сам Ґней. Він привів військо до Клелійського рову, що за чотири милі від Рима, і своїми діями поставив римлян у таке становище, що сенат був змушений вислати до вигнанця перемовців, щоб просити про перемир'я на вигідних умовах.

Марцій, різко відповівши, відіслав їх назад. Перемовців послали ще раз, однак той навіть не прийняв їх. Прийшли вони й утретє, разом з понтифіками в інфулах, зі своїми поважаними прохачами, однак повернулися додому зневірені. Тоді зневіра увійшла в серця всіх римлян, і юрба матрон подалася до Ветурії, матері Коріолана, і Волюмнії, його дружини. Вони почали жалібно просити стару жінку, щоб вона разом з дружиною Марція подалася у ворожий табір й ублагала свого сина змилостивитися, оскільки склалася така ситуація, що воїни вже не могли захистити республіку зброєю. Їх супроводжував величезний натовп жінок.

Коріолан, довідавшись про їх прихід, дуже розхвилювався і збентежився появою матері – піднявся з крісла і вийшов із шатра, щоб зустріти її.

Ветурія, тримаючи з одного боку його дружину, а з іншого дітей, сповнена почуття патріотизму, кинулася з гнівом на сина, щойно побачивши його. Вона виходила з міста як прохач, але тільки-но увійшла в табір ворога, перетворилася у звинувачувача, тож у старечих грудях пробудилася велика сила, і вона промовила: "Негайно зупинися, ненависний чоловіче! Перш ніж обійняти тебе, я хочу знати, чи ти прийшов, щоб прийняти мене як матір, чи як полоненого ворога? Бачу, що як ворога. Яка ж я нещасна! Чи моє довголіття, якого так прагнуть смертні, мало мене привести до того, що я бачу тебе, засудженого до вигнання ворога республіки? Питаю тебе: чи знаєш ти, озброєний вороже, на якому ґрунті стоїш? Чи ти впізнаєш батьківщину, яку бачиш

перед собою? Певно ж, упізнаєш. А якщо ж ні, то нагадаю, що це земля, на якій ти був зачатий, народився і був вихований моєю працею.

Тож з яким духом, з якими думками, з якими намірами ти можеш наставляти на неї ворожу зброю? Чи повага, що належить матері, любов до милої дружини, ніжність до дітей не зустрічалися тобі на дорозі, коли ти нападав? Чи не зворушилося тобі серце в грудях, чи це все не угамувало твого гніву, який би він не був виправданий? Чи коли ти вперше побачив ці мури, не спало тобі на думку, що там твій дім і домашні пенати, дружина і діти, там твоя мати, нещаслива своєю недолею і твоїми вчинками?

Сенатори приходили до тебе, приходили й понтифіки – не змогли зворушити твоє скам'яніле серце, щоб ти на їх прохання зробив те, що мав би зробити добровільно. Тепер, нещасна, я бачу, що мій плід обернувся проти мене і моєї батьківщини: я вважала, що породила сина і громадянина, однак бачу, що породила ненависного і невблаганного ворога.

Було б краще, якби я взагалі не зачала, бо якби я була бездітна, то Рим не стояв би в облозі, а я, нещасна і стара, померла б у вільній батьківщині. Але я вже не можу перенести щось гірше для мене, ані ж ганебне для тебе, і в такому нещасті я довго не зможу існувати. Що ж до твоїх дітей, то ти зрозумієш, що, продовжуючи своє, забезпечиш їм або передчасну загибель, або довготривале рабство".

За словами ринули сльози, а відтак прохання дружини і дітей, взаємні обійми, схлипування плачучих і благаючих матрон. Ці слова, плачі та прохання зробили те, чого не змогла зробити поважність перемовників та величність понтифіків: повага до матері переламала гнів жорстокого вождя, і він змінив своє рішення. Обійнявши рідних, відіслав їх додому і забрав з-під міста ворожий табір.

Згодом, аби невдячністю не применшити славу жінки, сенат постановив, щоб на тому місці, де Ветурія розтопила гнів свого сина, звести на вічну пам'ять храм Фортуни Жінки і жертовник з випаленого каменя. Цей храм у майже незміненому вигляді достояв аж до нашого часу. Також сенат прийняв рішення, щоб коли жінка проходить поряд, чоловіки вставали і пропускали її: таких почестей чоловіки до того часу майже ніколи не віддавали. Цей давній звичай зберігся в нашому краї до сьогодні. Окрім того, жінкам дозволили носити у вухах сережки – прикраси, які віддавна носили східні жінки, а також одяг з пурпуру, золоті браслети і каблучки. Деякі джерела засвідчують, що за тим самим рішенням сенату жінкам дозволили приймати спадщину від кого завгодно, чого раніше не дозволялося.

Дехто вважає спірним питання, чи цю заслугу Ветурії чоловіки зневажають, а жінки поважають; я вважаю її якнайдостойнішою. Адже коли чоловічі засоби вичерпуються, жінки завдяки своїм перевагам виступають, виблискуючи царським одягом: чоловіки, позбавлені спадщини предків, бідніють, а жінки, отримуючи її, збагачуються; вшановують видатних, а поряд із ними – й незначних; від цього постають розмаїті невигоди для чоловіків і вигоди для жінок.

Я злословив би на Ветурію за її жіночу зверхність, що виявилася у її вчинкові, якби це не врятувало свободу Рима. Однак надмірну щедрість сенату, а також ганебний звичай, що протривав стільки часу, похвалити не можу. Адже могла б вдовольнитися й скромнішими відзнаками: присвячення їй храму Фортуни Жінки видається надмірним.

Що тут сказати? Цей світ належить жінкам, і чоловіки також ожіночуються. Вік, що пожирає багато корисного, не зміг зруйнувати те, що було шкідливим для чоловіків, як і не зменшив жіночої впертості, з якою вони тримаються за свої права.

Тож нехай жінки плескають Ветурії та вшановують її ім'я щоразу, коли прикрашають себе дорогоцінними камінцями і золотими

каблучками, чи коли чоловіки встають і пропускають їх, чи коли вони на дозвіллі підраховують гроші померлих.

## 56. Тамірис, донька Мікона

Тамірис була відомою художницею своєї епохи. Хоча у віках загубилося багато її творів, але унікальність і талант жінки непідвладні часові. Є відомості, що вона жила в період дев'ятнадцятої олімпіади і була донькою художника Мікона. Читаємо, що в той час в Афінах було два Мікони, обоє – відомі художники, і відрізнялися вони лише короткою вказівкою – що одна з них донька Мікона, і було додане уточнення "молодша".

Постійно спостірегаючи за роботою батька, Тамірис, відкинувши жіночі турботи, з великим ентузіазмом взялася наслідувати його мистецтво, виявивши неабиякий талант. Коли Архелай був македонським царем, вона здобула славу видатного художника, так що навіть в Ефесі, де Діану вшановують особливим культом, довго зберігали її зображення, яке власноруч намалювала Тамірис на дошці, вважаючи його священним. Ця картина зберігалася там упродовж віків, будучи свідченням чудового вміння митця, і залишається гідною згадки й до сьогодні, навіть якщо порівнювати її з мистецтвом ткацтва і прядіння інших жінок.

## 57. Артемізія, цариця Карії

Артемізія, цариця Карії,[110] була великодушною жінкою. Для нащадків вона залишилася рідкісним і вічним зразком найсвятішої любові та незаплямованого вдівства. До наших днів не дійшли відомості ані про її батьків, ані про батьківщину, однак задля оспівування її слави вже достатньо знати, що вона була дружиною Мавзола, могутнього на той час царя Карії. За життя вона так його любила, що коли він помер, не могла забути мужа до кінця своїх днів.

Пам'яткою її любові був чудовий монумент, що довго простояв. Адже якщо вірити відомим історикам, як тільки коханий чоловік скінчив свої дні, вона справила виняткові почесті для його тіла. Після церемонії спалення, коли прах дбайливо зібрали, не дозволила засипати його на зберігання в золоту урну: вважала, що для жінки, яка так сильно любила свого чоловіка, жодне інше вмістилище не буде надійнішим, аніж її власні груди, в яких полум'я давньої любові після його смерті горіло значно яскравіше. Тому, щоб його прах покоївся там, де міститься вічна пам'ять про минуле життя, зібрала увесь, розчинила й потроху пила, допоки не випила все. Решту життя провела у слізних оплакуваннях. Споживши рідину, вірила, що йде до мужа, і, згорьована, згодом відійшла у небуття; але перед тим вдова здійснила неймовірні вчинки.

Звичай зводити видатним людям грандіозні поховальні монументи походить з давніх часів. Артемізія, не маючи й краплі жадібності, задумала неймовірно пишний та коштовний монумент, аби виглядав співмірним з її почуттями. Невдоволена жодним з місцевих майстрів і не довіряючи якомусь одному, наказала послати за Скопасом, Бріаксом, Тимотеєм та Леокаром, яких у Греції на той час вважали за найкращих будівничих у цілому світі. Під їх керівництвом для Мавзола був створений величний мавзолей, зведений з мармуру, видобутого саме для нього: аби цим неймовірним творінням, якщо не було іншого способу, увіковічити ім'я коханого мужа.

Мавзолей перевершив майже всі будівлі світу – як мистецтвом, так і коштами: його зарахували до семи чудес світу і довго берегли пам'ять про нього. Тож згадка про будівлю не була даремною: адже з нею розквітала і слава митців, і прославлялася величність знаменитої жінки.

Отже за наказом жінки архітектори заклали підвалини гробівця прямокутної форми поблизу Галікарнаса, головного міста Карії. Південна і північна сторони мали шістдесят три стопи у довжину, дві інші були коротшими. У висоту гробівець вивищувався на сто сорок стіп і мав тридцять шість мармурових колон довкола. Як згадують джерела,

східну сторону будівлі проектував Скопас, північну – Бріакс, за західну сторону взявся Леокар, а четверту залишили для Тимотея. Митці намагалися перевершити один одного у вирізьблюванні статуй, фресок та інших окрас, виявляючи таку майстерність і силу таланту, що споглядаючі не раз дивувалися, що майстри створили з мармуру наче живі обличчя. Схоже, руки митців боролися за славу не лише для того часу, але й для наступних століть.

Артемізії не випало побачити завершення цього дивовижного творіння: їй перешкодила смерть. Говорять, що, незважаючи на смерть цариці, архітектори не покинули своєї праці, довівши задум до кінця, оскільки вважали, що для нащадків цей витвір буде чудовим свідченням їхнього таланту. До роботи, однак, залучили Гітерона, п'ятого архітектора, який додав до будівлі рівнобічну піраміду в двадцять чотири стопи;[111] шостий митець, скульптор Пітій, увінчав будівлю мармуровою колісницею, запряженою четвіркою коней. Коли цю будівлю завершили, то назвали її по імені царя Мавзола – мавзолей. З того часу всі царські поховання називають мавзолеями – від назви цієї видатної споруди.

Велику славу здобула любов Артемізії, щире визнання отримали її незламне вдівство і плачі, не менш відомим стало величне поховання – чи то завдяки скульпторам, чи завдяки Артемізії, що, випивши, помістила прах чоловіка у своїх грудях. Але чеснота Артемізії не обмежується лише цими величними діяннями: жінка, щедро наділена чоловічою витривалістю, відвагою та військовим хистом, окрасила тріумфами своє величне ім'я.

Адже читаємо, що вже після смерті мужа вона щонайменше двічі, а то й частіше, бралася за зброю, відкладаючи на деякий час оплакування: вперше, коли захищала безпеку своєї країни, і вдруге, зберігаючи вірність союзникам, на їх прохання. Коли Мавзол помер, жителі Родосу, що неподалік від Галікарнаса, озлобилися на те, що жінка очолює царство Карію; сподіваючись захопити владу, вони зібрали флот і з великою кількістю війська напали на царство.

Місто Галікарнас розташоване над Ікаровим морем і має природні укріплення; є там два порти, один з яких, що зветься Малий, звужуючись, наче потаємно входить в глиб міста і розташований так, що з царського палацу, зведеного над ним, можна приготувати і позносити все необхідне, причому цього не помітили ні охорона палацу, ні чужинці; другий порт, більший, розташований поза мурами міста і виходить у відкрите море.

Артемізія, знаючи, що ворог із Родосу заходитиме у великий порт, наказала своїм громадянам озброюватися. Взявши з собою моряків і веслярів, вона заховала їх у палаці для здійснення свого таємного задуму. Всіх громадян попередила, щоб, допоки не подасть знаку, аплодували родосцям з мурів і, подаючи їм надію на капітуляцію, закликали їх, якщо зможуть, усім зібратися на форумі.

Сама ж відразу, тишком-нишком, потай від ворожого ока вийшла у відкрите море з малого порту. Коли подала умовлений знак, громадяни виманили родосців, і ті, покинувши свій флот, поспіхом попрямували на форум, наче переможці. Тоді Артемізія скерувала свої кораблі та рішуче налаштованих воїнів на покинутий флот родосців і захопила його. За наказом здійнявши галас, громадяни звідусіль накинулися на ворогів. Так галікарнасці винищили всіх нападників, позбавивши їх можливості втекти.

Здобувши перемогу, Артемізія увінчала захоплені кораблі лавром і взяла курс на Родос. Родосці, побачивши із сторожових веж, що наближаються їхні увінчані кораблі, повірили у перемогу своїх. Відкривши порт і ворота міста, зовсім несподівано для себе прийняли переможного ворога замість своїх. Так Артемізія швидко підкорила місто і наказала винищити всю старшину Родосу. А для прославляння своєї перемоги дала вказівку звести пам'ятник на родоському форумі: на місці Народних зборів поставили дві мідні статуї, одна з яких зображала Артемізію, інша – переможене родоське місто. На статую наклали ганебні вінки, що позначали поразку. Артемізія, зібравши данину, залишила острів і повернулася додому.

Іншого разу, коли Ксеркс,[112] могутній цар Персів, рушив на Спарту, всю землю покривши своїм військом, а флотом зайнявши весь берег, прагнучи не те щоб завоювати, а проковтнути всю Грецію, то попросив Артемізію долучити свій військовий флот до його армади. Але сухопутні сили Ксеркса вже захиталися, коли її флот біля Саламіна зустрівся у битві з флотом афінян під керівництвом Темістокла. Ксеркс споглядав битву з безпечного місця і бачив, як Артемізія відважно боролася поряд з усіма своїми вождями, закликаючи їх до бою, ніби помінялася із Ксерксом статтю. Якби Ксеркс був такий відважний і мав такий хоробрий дух, то його флот не так легко було б навернути до втечі.

Деякі джерела говорять, що це була не Артемізія, а Артемідора, також цариця Галікарнаса, і на підтвердження свого здогаду вказують, що морська битва з Ксерксом біля Саламіна відбувалася в рік сімдесят четвертої олімпіади, а мавзолей Артемізія побудувала в рік сотої.[113]

Однак я приєднуюся до тих, які ототожнюють Артемізію й Артемідору, а достовірні свідчення, що їх розповідають про Артемізію, породжують багато недостовірних, і це зменшує нашу довіру до них.

А читач нехай вірить у те, що йому більше до вподоби: чи була задіяна вона одна, чи дві – все ж діяла жінка. Тож бачачи діяння Артемізії, чи можемо вважати, що через помилку природи сталося так, що тілу, яке Бог наповнив мужнім і величним духом, було надано жіночу стать?

58. Діва Віргінія, донька Віргінія

Віргінія, римська діва[114] як на ім'я, так і за вчинками, гідна шанобливої згадки. Вирізнялася вона чудовою красою і була донькою Авла Віргінія, порядного чоловіка, незважаючи на те, що походив він з простолюду. Хоча Віргінія мала чудовий талант, все ж вона прославилася не стільки своєю стриманістю, скільки жорстокістю свого

коханця і непомірною суворістю батька, що й дало поштовх для здобуття нових вільностей для римлян.[115]

Коли децемвіри правили у Римі вже другий рік, батько заручив Віргінію з Луцієм Іцилієм, колишнім трибуном,[116] відважним юнаком. Їх одруження випадково відклалося через військовий похід римлян в Альгід[117] проти Еквів, у якому брав участь Віргіній. Обставини склалися так, що, на нещастя Віргінії, її краса так припала до серця децемвірові Аппію Клавдію, що він у неї безнадійно закохався; коли всі подалися в похід, він один залишився охороняти місто разом із Спурієм Аппієм.

Але ніжна дівчина не відповіла на його лестощі: ані вони, ані щедрі дарунки, ані благання чи погрози не переконали грудей, налитих чистотою. Тоді Аппій запалився таким божевільним гнівом, що, подумки перебравши різні можливості, але все ж не вважаючи достатньо безпечним застосовувати силу привселюдно, надумав застосувати підступ. Він взяв у спільники свого вільновідпущеника Марка Клавдія, чоловіка неймовірно зухвалого; той повинен був, коли дівчина проходитиме повз форум, як тільки випаде нагода, схопити її під виглядом, що вона його невільниця-втікачка, і відвести до свого дому. А якщо дівчина чинитиме опір, то мав привести її до Аппія – для судочинства.

За кілька днів після того, коли Віргінія проходила неподалік, вільновідпущеник нахабно схопив її і сказав, що вона належить йому. Дівчина почала з усіх сил кричати, намагаючись відбитися від нечестивого чоловіка, матрони, що йшли з нею, спробували допомогти їй – тож швидко зібрався великий натовп людей, серед яких був також Іцилій. Коли вже в обох сторін вичерпалися всі аргументи, Віргінію повели в преторію, до судді, закоханого в неї; від гнівливого Аппія ледве добилися дозволу на відтермінування слухання на один день.

Клавдій тут же помчався в табір і намагався дати вказівку воєначальникам, щоб вони перешкодили Віргінієві вийти до міста,

хитрість, однак, не вдалася. Бо як тільки Віргінієві повідомили, він одразу ж, не знявши навіть брудного одягу, разом з донькою, кількома друзями й Іцилієм подався до курії.[118] Віроломний суддя, не вважаючи за необхідне вислуховувати Віргінія, виніс рішення на користь позивача Марка Клавдія, який стверджував, що дівчина є його власністю, невільницею-втікачкою. Марк хотів забрати дівчину, а Віргіній марно намагався переконати Аппія, що це неправда; врешті розгніваний батько випросив для себе і для доглядальниці дозвіл ненадовго перекинутися словом з донькою, щоб у разі викриття правди про вчинену помилку невільницю повернули з меншою неславою для себе.

Підійшовши разом з донькою до храму Венери Очистительниці, де були невеличкі крамнички, все ще на очах у курії, вихопив ножа у м'ясника і, вигукнувши: "Дорога донечко, повертаю тобі свободу тим шляхом, яким лиш можу!", простромив груди дівчині; всі, хто споглядав, заціпеніли від жаху.[119] Нещасна дівчина повалилася на землю і на очах у всіх присутніх пролила всю свою кров і випустила душу. Так з убивством невинної дівчини лопнула ганебна мрія похітливого Аппія. Вчинок Віргінія й Іцилія спричинив друге усунення плебеїв, децемвіри були змушені відійти від влади і повернути права, відібрані у римського народу.

Невдовзі після цього Віргіній був призначений народним трибуном, Аппія Клавдія притягнули до суду. Коли той прийшов, щоб відповідати у справі, за наказом Віргінія його закували в кайдани і кинули до в'язниці. Щоб уникнути свого заслуженого знеславлення, винний у смерті невинної Віргінії відкупив свою провину, позбавивши себе життя чи то петлею, чи мечем, чи отрутою. Однак його зухвалий клієнт, Марк Клавдій, не відповів належним чином, а врятувавшись втечею, оплакував свій злочин у вигнанні: все його майно, а також майно його патрона конфіскувала республіка.

Нічого немає ганебнішого, аніж упереджений суддя. Адже він, виконуючи вказівки свого злочинного розуму, обов'язково перевертає належний порядок законів, нівелює силу права, паралізує силу чесноти,

попускає повіддя злочинності, тим самим невблаганно призводячи всенародне благо до руїни.

Якщо це не зовсім очевидно випливає з іншого, то злий вчинок Аппія і те, що за ним послідувало, достатньо висвітлюють справу. Адже цей могутній чоловік не стримав своєї нечестивої похоті. Заручившись підтримкою нечесного вільновідпущеника, намагався зробити з вільної – рабу, з дівчини – перелюбницю, і з зарученої – коханку. Завдяки його нечестивому рішенню сталося так, що батько накинувся на доньку, обернувши свою любов на жорстокість; а щоб неправдивим рішенням не скористався нечестивий чоловік, загинула невинна дівчина, піднявся заколот у місті, розпалився бунт у військовому таборі, виникло розділення між плебеями і патриціями – майже вся римська республіка потрапила в небезпечну круговерть.

Який чудовий захисник і видатний законодавець! Адже те, що повинен був карати твердою рукою, не завагався здійснити сам.

Авжеж! Наскільки часто ми, смертні, наражаємося на таку заразу, потрапляємо, невинні, у смертельну пастку і терпимо ярмо ганьби! Скільки нас переслідують, грабують і вбивають з примусу такої підлості! Наскільки поганими є такі вчинки? Посадовці, взагалі не маючи страху перед Богом, не вагаючись, обертають у злочинну вседозволеність те, що винайдене для вгамування похітливості. Адже очі та розум посадовців повинні бути розважливо скромними, мова виваженою, манери поважні та бездоганні, руки повністю захищені від хабарів. Однак чинять вони навпаки: розпусні в них не лише очі, але й помутнілі розуми, вони керуються не законами, а спокусами, завжди погордливі й ніколи не м'якнуть, хіба коли повія попросить, злість заспокоюють лише золотом. Дарунки вони не тільки приймають, але й випрошують, вимагають, відбирають їх. Врешті, запалені гнівом, вдаються до жорстокості, якщо не можуть здобути іншим шляхом того, чого бажають.

Тому золото і гроші стали найкращими тлумачами закону: даремно з трибуни вимагати справедливості, якщо не заручитися підтримкою принаймні чимось одним з них, а краще двома.

## 59. Ірена, донька Кратина

Достеменно невідомо, чи Ірена походила з Греції, а також не знаємо, на які роки припадав розквіт її сил, хоча деякі джерела й вважають, що вона була грекинею. Знаємо, що була вона донькою і ученицею одного художника на ім'я Кратин. Я вважаю її гідною хвали тому, що вона своїм умінням і славою перевершила вчителя: її ім'я й досі в усіх на устах, а про її батька пам'ятають лише тоді, коли згадують про неї. Хоча говорять, що він докладно описав листя і коріння різноманітних трав: саме від нього ми отримали ці чудові знання. Деякі, однак, називають його Кранітаксом, а не Кратином.

Ірена славилася своїм талантом, її хист заслуговує на місце в нашій пам'яті. Свідчення таланту художниці зберігалися впродовж віків: довго було видно дівчину на фресці у місті Елевсин, а також збереглися зображення старої Каліпсо, гладіатора Теодора, відомого тогочасного танцюриста Алкистена.

Я вважаю, що жінка заслужила достойної хвали, адже такі мистецтва не цілком притаманні жінкам: щоб їх осягнути, потрібно докласти великих розумових зусиль, а жінки не часто на таке здатні.

## 60. Леонція

Якщо я вірно вияснив, Леонція була грекинею і здобула свою славу в часи Александра Великого, царя Македонії. Окрім того, що зберігала свою чесноту матрони, жінка визначалася великою силою розуму: це робить славу її імені ще яскравішою.

За свідченнями древніх, вона була такою обізнаною з літературними творами, що зважилася написати інвективу[120] до Теофраста,[121] славного на той час філософа, – чи то запалена заздрістю, чи спонукувана жіночою легковажністю: на жаль, я не бачив цього твору. Хоча чутка про листа дійшла через багато віків до нашого часу, та все ж неможливо сказати, чи це був дріб'язковий лист, що не виявляв жодних здібностей, хоча сам по собі він є очевидним свідченням заздрісливого характеру.

Якщо вона володіла такими чудовими знаннями, то важко повірити, що походила з низів простолюду: адже з болота рідко піднімаються великі таланти. Проте навіть якщо небо й вселяє таланти у простолюд, то темнота низів одразу придушує їх сяйво. Але як знатність крові предків може долучитися до істинної слави, якщо поведінка цілком непристойна? Адже якщо довіряти надійним авторам, ця жінка, загубивши скромність, стала повією чи просто блудницею.

Який негідний вчинок! Постійно сновигаючи в борделях поміж перелюбників, нечестивих звідниць та коханців, жінка зважилася ганьбити вчительку всіх наук, філософію, нечестивістю кімнат розпусти, топтати безсоромними ногами, обливати брудними нечистотами – якщо ниці вчинки обридливого серця можуть затьмарити світло філософії. Наскільки прикро, коли такий світлий розум, наданий як світлий небесний дар, може підкорятися такому ницому ремеслу.

Справді, я не знаю, чи назвати сильнішою Леонцію за те, що вона приволікла філософію в таке нечестиве місце, чи саму філософію назвати слабшою, бо вона дозволила розпусті увійти в освічене серце.

## 61. Олімпіада, цариця Македонії

Олімпіада, цариця Македонії, славилася величезною кількістю титулів. Насамперед, якщо походження може якось додавати слави смертним, то в її жилах текла кров Еакидів, яких у ті часи вважали

найславнішою родиною у всій Греції, та й навіть у цілому світі; була вона донькою Неоптолема, царя молоссидів, і від народження її називали Містилою, а коли вона вийшла заміж за Філіппа, в той час найвизначнішого царя Македонії, то стали, за переказами істориків, називати Олімпією.

Її брат Александр був царем Епіру, а син Александр[122] став царем Македонії після смерті Філіппа. Діяння сина були такими грандіозними, що не народився ще той, хто перевершив би його славу, хоча й плинну, та, мабуть, і не народиться ніколи. Це додало чималої слави Олімпії, адже матерів можна вихваляти за народження видатних синів. Однак не вся її слава змогла уникнути затьмарення темними тонами: хоча це тільки додало блиску Олімпії.

Адже в квітучому віці Олімпія захопилася принадами розпусти – нічого ганебнішого не могло трапитися із царицею. А що було ще гірше, це підозра, що її син Александр народився від перелюбу. Ця підозра настільки стурбувала Філіппа, що він часто відкрито заявляв, що Александр народжений не від нього, а також почав зневажати Олімпію, покинув її й одружився з Клеопатрою, донькою Александра з Епіру. Це був такий важкий удар для Олімпії, що вона не могла пережити його тихцем. Адже до того дня, за винятком ганебного вчинку, вона вирізнялася лише своїми царськими повноваженнями, а відтак прославилася страхітливими діяннями.

Стверджують, що вона підмовила Павсанія, юнака знатного Орестового роду, і штовхнула його на вбивство Філіппа, її мужа; у змові був задіяний також Александр. Коли Павсаній за скоєний злочин висів на хресті, раннього ранку наступного дня після того, як був розіп'ятий, побачили у нього на голові золотий царський вінець, який почепила йому Олімпія. А кілька днів по тому за наказом Олімпії його тіло поклали разом із рештками царя Філіппа, і з великими почестями за македонським звичаєм спалили і потім за належними обрядами поховали. А того меча, яким Павсаній убив Філіппа, цариця розпорядилася покласти у храмі Аполлона і назвала його Містилієм.

Доньку Клеопатри наказала скинути зі скелі, а її саму, незаконну дружину свого чоловіка, брехливими наклепами довела до такого безнадійного стану, що врешті змусила бідолашну закінчити життя в петлі.

Врешті її син Александр, нечувано прославившись здобутими перемогами, помер у Вавилоні від отрути, а брат Александр загинув біля Луканії. Коли Олімпія поверталася з Епіру до Македонії, македонський цар Аридей і його дружина Евридіка намагалися не впустити її, але надійні македонські прибічники Олімпії повбивали їх обох; тож вона, вдова, залишилася єдиною царицею Македонії. Наче здичавіла тварина, Олімпія кинулася вирізати всіх македонців – як знать, так і простолюд. Кассандр[123] оточив царицю в місті Підна[124] і тримав облогою, допоки місто не потрапило у велику скруту, так що почався страшний голод: потерпали всі жителі, у тому числі й Олімпія. Це змусило її прийняти умови і здатися на милість Кассандра.

Одразу ж після того, як Олімпія здалася, друзі тих, кого вона вбила, різними способами почали вимагати її смерті – тож Кассандр підіслав своїх служників, щоб убити її просто на місці ув'язнення. Коли Олімпія здогадалася, що наближаються ті, від чиїх рук вона має загинути, безстрашно піднялася, дві служниці підтримували її, розправила одяг і розчесала волосся, щоб смерть не виглядала безчесною. Не дозволила собі ані благати, ані плакати чи кричати, як зробила б інша жінка. Навпаки, вийшла назустріч убивцям і доручила їм своє тіло, приготоване до поранень, наче нехтуючи тим, чого навіть найвідважніші чоловіки зазвичай часто бояться. Цим вчинком вона довела, що справді була матір'ю такого видатного імператора.

## 62. Клавдія, діва-весталка

Клавдія, діва-весталка, зважаючи на її неймовірну відданість рідному батькові, походила, за моїм припущенням, з відомого римського роду. За рішенням сенату її батькові призначили тріумф з великими почестями. Коли у Римі зібрався величезний натовп простолюду, якийсь

народний трибун, спонукуваний особистою неприязню, раптом вибіг на середину і накинувся на нього, наче той заслуговував покарання: з неймовірною зухвалістю, притаманною трибунам, він брутально схопив тріумфатора руками і намагався стягнути його з колісниці.

Дівчина Клавдія була поміж присутніми і бачила, що сталося; тож, перейнята ніжною любов'ю до батька, глибоко засмутилася. Тому, не бажаючи терпіти сорому, незважаючи на свою стать, забувши про почесні вінки, які мала на собі, негайно рішуче кинулася в натовп. Її відважний порив змусив юрбу розступитися, і вона з усієї сили втиснулася поміж трибуном-зухвальцем і батьком-тріумфатором. Врешті дівчина силою відштовхнула трибуна і забезпечила батькові вільний вихід на Капітолій.

Яка чудова любов! Яка незламна відданість! Що ж надало сили такому тендітному дівочому тілу, що ж змусило забути про належні обряди, як не та несправедливість, яку вчинили супроти її батька! Ще живі були її спогади про те, як батько виховував її змалечку, ніжно і лагідно голубив її, піклувався про все необхідне для її блага, охороняв свою донечку від небезпек, що чигали звідусіль, і настановляючи, допровадив до зрілого віку.

Однак досить уже про це говорити. Чи хтось звинувачував би дівчину-монахиню в непорядності за те, що вона зчепилася з чоловіком-хуліганом? Чи назве її хтось легковажною? Хто законно засуджуватиме те, що вона зважилася виступити супроти сили трибуна, щоб захистити батьківську честь таким чудовим вчинком, гідним найкращої згадки, що навіть найвідважніші юнаки з наймужнішими характерами часто не можуть здійснити?

Тому я небезпідставно вагаюся, хто тріумфував розкішніше: батько, виходячи на Капітолій, чи донька, входячи у храм Вести.

63. Віргінія, дружина Луція Волюмнія

Віргінія була відомою матроною у Римі. Її не слід ототожнювати з тією, про яку мовилося попередньо: хоча батько й цієї також називався Авлом, однак він був патрицієм.[125] Віргінія, окрім знатного походження, з-посеред усіх римських жінок того часу вирізнялася своєю непорочною поведінкою. Тож достатньо буде згадати її один, однак дуже похвальний вчинок, з якого можна довідатися про все її життя і яким вона заробила собі заслужену славу.

Багато хто знає, що в той час у Римі на Воловому форумі поблизу круглого храму Геркулеса був славнозвісний жертовник, який незадовго перед тим відомі жінки присвятили Патриції Скромності. В період п'ятого консульства Квінта Фабія і четвертого консульства Публія Деція Мура сенат постановив, щоб, як і в інших святилищах, при цьому жертовнику приносилися жертви для спокутування всіляких діянь. І коли жінки патриціїв, як належалося, приносили жертви за давнім звичаєм, трапилося так, що Віргінія разом з іншими жінками прийшла до жертовника, щоб також приносити жертви. Однак Віргінію за вказівкою жінок патриціїв брутально вигнали, бо вона була дружиною плебея Луція Волюмнія, хоча той минулого року був консулом. Тут же біля жертовника виникла суперечка між матронами, яка через обурення жінок швидко розгорілася у сварку. Віргінія захищала себе, оскільки була порядною жінкою, походила з патриціїв і не вважала, що її можуть виставляти з храму Патриції Скромності лише через те, що її чоловік був плебеєм. Тож вихваляючи визначні вчинки свого мужа, вона покинула всіх жінок і, розгнівана, подалася додому, де й підтвердила свої слова чудовим ділом.

Мешкала Віргінія разом зі своїм чоловіком у селищі Лонгус, і мали вони у своїй власності багато будинків. Тож вона вирішила влаштувати власне невеличке святилище: відокремивши кілька будівель на одній стороні вулиці, встановила там жертовник. Зібравши жінок плебеїв, розповіла їм про зухвалість жінок патриціїв і, скаржачись на несправедливість, якої від них зазнала, мовила: "Закликаю вас і благаю: ви бачите, що всі чоловіки у цьому місті постійно змагаються, щоб перевершити один одного в мужності, так і ви змагайтеся між собою,

щоб перевершувати одна одну щодо жіночої чесноти. Тому докладайте зусиль, щоб цей жертовник, який я у вашій присутності присвячую Плебеї Скромності, вшановували якомога шанобливіше, аніж той, інший, і щоб на вашому прикладі всі побачили і повірили, що не тільки серця патриціїв наповнюються небесним духом".

Які гідні та благочестиві слова матрони! Яке природне її обурення, наскільки її рішення гідне схвалення та піднесення аж до небес! Адже Віргінія не зазіхала на майно чоловіків, не вдавалася до принад розпусти, а навіть навпаки: відвернувшись від розпусних і розбещених юначих поглядів і пожадань, звернулася до своєї заслуженої слави чистоти шляхом новозаснованого храму і сили освячення. Від заснування було прийнято за правило надавати право жертвоприношення в цьому храмі лише тим, чия скромність незаплямована і хто був одружений лише один раз. Так було й впродовж тривалого часу; тож розвіялися сподівання тих, хто споглядав обряди нечистими очима. Цей жертовник святістю прирівнювався до попереднього.

Не сумніваюся, що страх виключення зі спільноти багатьом додав бажання пориватися до слави та уникати безчестя, а також породжував прагнення і причину зберігати чистоту.

64. Флора, повія, богиня квітів і дружина Зефіра

Як засвідчують давні автори, Флора була римлянкою; доля її склалася так, що скільки ганебне заняття відібрало у неї честі, стільки ж прихильна Фортуна подарувала їй слави.

Усі стверджують, що вона була дуже багатою, однак розходяться щодо того, як вона отримала свої статки. Одні говорять, що вона розтратила свою молодість і красу квітучого тіла в борделях поміж розпусників та нечестивої молоді як звичайна повія. Переказують, що вона лестощами і розпустою позбавляла то одного, то іншого простачка

всіх статків; тож, понашкрібавши та повитягавши то тут, то там, зробилася дуже багатою.

Деякі джерела, розповідаючи чудову і потішну історію, не вважають її такою безчесною. Стверджують, що якось сторож храму Геркулеса, що в Римі, від нічого робити почав грати у жеребки,[126] кидаючи їх то однією, то другою рукою: він вважав, що правою кидає Геркулес, а лівою – він сам. Загадав собі, що в разі поразки Геркулеса він придбає собі обід і дівчину за гроші храму, а якщо Геркулес вийде переможцем, то справить те саме богові своїм коштом.

Коли ж вийшов переможцем Геркулес, що зазвичай перемагав навіть монстрів, то, як стверджують, сторож придбав Геркулесові обід і привів йому повію Флору. Говорять, що коли жінка спала у храмі, їй наснилося, що злягається з Геркулесом і що той повідомив їй, що вона отримає платню за послуги від першого чоловіка, якого зустріне зранку, коли виходитиме з храму. Тож вона, виходячи з храму, перестріла Фаніція, заможного молодика, і той покохав її та забрав до себе. Флора прожила з ним довго, а він, помираючи, залишив їй спадщину: так вона й розбагатіла.

Інші, однак, стверджують, що називалася вона Акка Лавренція, а не Флора, і що вона вигодувала, чи пізніше вигодовувала, Ромула і Рема. Але такими неузгодженостями я не переймаюся, оскільки відомо, що Флора була багатою повією.

Але я притримуватимуся свого завдання. Флора була бездітною, а коли вже підходив кінець життя, хотіла увіковічити своє ім'я. Вважаю, що для здійснення цієї мети вона вдалася до жіночої хитрості, призначивши спадкоємцем свого майна весь римський народ; але частину своїх статків записала на отримання щорічних відсотків для того, щоб проводити публічні ігрища в день її народження.

Флора не помилилася у своїх розрахунках. Отримавши вдячність від римського народу за передану спадщину, вона легко здобула щорічні ігрища на увіковічення свого імені. На цих ігрищах, попри всілякі ганебні видовища, на превелике захоплення глядачів, народові показували пантоміми оголених повій, що танцювали безсоромні танці: думаю, щоб вказати на рід її заняття. Зрозуміло, що народ, схильний до розбещення, залюбки відвідував ці покази розпусти, наче найсвятіші дійства. Влаштовували їх щорічно за рахунок відсотків спадщини або народними коштами і назвали їх флораліями – від імені жінки, що їх встановила.

З плином часу сенат, знаючи про походження ігрищ, засоромився мати у своєму місті, яке тоді панувало над світом, таке непристойне більмо – всенародне збіговисько для вихваляння повії. Розуміючи, що просто так не вдасться ліквідувати ігрища, для прикривання сорому вигадали дурненьку і смішну історію.

Вигадали байку на прославляння Флори, знаної заповідачки, і зачитали її неосвіченому простолюдові. У переказі говорилося про чудової краси німфу Хлору, яка жила на цьому місці. Її палко покохав Зефір – вітер, що латинською зветься Фавонієм, і згодом одружився з нею. Від нього, якого нерозумні древні мали за бога, жінка отримала богоподібність як придане чи як весільний подарунок, а також доручення ранньою весною прикрашати квітами дерева, пагорби і луги та опікуватися ними. Тому й почали називати її Флорою,[127] а не Хлорою. А оскільки з квіток проростають плоди, тому її божественність умилостивлювали ігрищами, щоб дарувала щедрий цвіт і багатий урожай. Тож віддавна цій богині встановлювали святилища і жертовники, влаштовували ігри.

Обдурений такими байками, простолюд вважав, що Флора, яка все своє життя провела в борделях, віддаючи себе всім і кожному за найменшу плату, засіла на небі разом з Юноною та іншими богинями, нібито Зефір виніс її на небо на своїх крилах. Таким чином Флора завдяки своїм хитрощам і дарункові долі, нечесно здобувши гроші, з повії перетворилася у німфу, заможну дружину Зефіра і божество, яке

вшановували смертні. Вона оселилася в храмах, її вшановували божественними почестями, так що перетворилася не лише з Хлори на Флору, а з відомої у свій час проститутки на славнозвісну на весь світ богиню.

## 65. Римська дівчина

Була в Римі молода дівчина, походила вона не з простолюду, якщо не помиляюся. Через немилість долі не дійшли до нас ані її ім'я, ані відомості про її батьків чи про чоловіка: мабуть, це позбавило її належної частки заслуженої слави. Однак, щоб не видавалося, що я позбавив її слави, не надавши місця серед славних жінок, маю намір зарахувати безіменну дівчину до їх числа і розповісти про її знамениту відданість.

У цієї дівчини була мати, що походила з відомого роду, але мала нещасливу долю: адже з невідомої для мене причини біля трибуналу претора[128] її засудили на смерть. Претор передав її тріумвірові для виконання винесеного вироку, а тріумвір з цією ж самою метою відвів її до сторожа міської в'язниці. Сторож, не позбавлений почуття людяності та переймаючись благородністю жінки, не захотів заплямовувати руки кров'ю і зачинив її живу, щоб сама померла з голоду.

Коли донька прийшла відвідати свою матір, сторож ретельно її обшукав, щоб не принесла при собі якоїсь їжі. Але вона нещодавно народила дитя, тож мала багато молока, щоб відходити і свою голодну матір. Врешті, робила так упродовж кількох днів, і сторож почав дивуватися, як засуджена жінка може так довго триматися за життя без їжі. Тож таємно підглянувши, побачив, що донька, підійшовши до матері, розкрила груди і піднесла їх до уст засудженої, щоб та могла напитися. Подивувавшись відданості доньки і нечуваному способу вигодовування матері, він розповів тріумвірові, той доповів претору, а претор повідомив членам засідання. Загальним рішенням постановили: як дар за відданість доньки відмінити заслужене покарання матері.

Якщо у давнину воїнові, який мужністю в битві врятував громадянина, вручали дубовий вінець, то чим вшануємо доньку, яка врятувала матір своїм молоком у в'язниці? Нелегко знайти рослину, листям якої можна належно вшанувати такий відважний вчинок. Така відданість була не лише святою, але й дивовижною. Вона не тільки не прирівнюється, а є незмірно вищою від природного дару, який повчає нас вигодовувати малесеньких діточок молоком і допроваджувати їх до мужнішого віку, а також рятувати батьків від смерті.

Дивовижними є сили чесноти: вони проникають не те що в серця жінок, які легко піддаються співчуттю й сльозам, а навіть у зачерствілі та зашкарублі, затверділі від незворушності груди. Оселившись у серцях, вони насамперед людяністю пом'якшують усі жорстокі вчинки, а відтак, чудово досліджуючи і віднаходячи всілякі можливості, змішують наші сльози зі слізьми нещасних, перебираючи, принаймні прагненням, їхні тяготи і біди на себе, а часто, якщо немає іншої ради, навіть смерть.

Наслідки відданості такі величні, що ми, діти, навіть не дивуємося, роблячи щось почесне для своїх батьків: діючи так, ми наче повертаємо те, що дістали колись від них, виконуємо свій обов'язок.

66. Марція, донька Варрона

Колись давно у Римі жила Марція, донька Варрона. Як відомо, була вона дівою все своє життя. Однак я не довідався, донькою якого саме Варрона вона була та в який час жила.[129] Вважаю, що за збереження своєї цноти її слід вихваляти особливо, тому що вона незалежно і цілком добровільно зберігала чистоту, а не з чиєїсь вказівки.

Я ніде не читав, щоб вона була пов'язана обрядом Вести, чи підкорялася культові Діани, чи що була залучена до ще якогось служіння, якими стримують і обмежують багатьох жінок. Самим лише непорочним розумом вона перевершила тілесні поривання, які часто

підминають під себе навіть наймічніших чоловіків. Так вберегла вона своє тіло від чоловічого доторку аж до самої смерті.

Марція достойна похвали не тільки за свою виняткову скромність, але також за світлий розум і за вправність у рукодільних мистецтвах. Нам невідомо, чи її навчив якийсь учитель, чи вона мала природний дар, але з певністю можемо сказати, що Марція, відмовившись від жіночих занять та не бажаючи марнувати час на дозвіллі, повністю присвятила себе вивченню мистецтва малюнка та скульптури. Врешті вона сягнула такого вміння і такої витонченості образу в малюванні пензлем і різьбленні зі слонової кості, що перевершила навіть Сополіса і Діонісія, найвідоміших тогочасних митців. Очевидним доказом уміння художниці стало те, що її картини були значно дорожчими, аніж твори інших митців. А що ще дивовижніше: стверджують, що вона не лише чудово малювала, що трапляється не так уже й рідко, але й мала таку швидку руку в цьому мистецтві, що ніхто ніколи не міг до неї дорівнятися.

Її твори зберігали як велику цінність упродовж тривалого часу. Поміж іншими малюнками є також автопортрет Марції: малювала вона його, дивлячись у дзеркало. На цьому малюнку художниця так чудово відтворила риси, колір та вираз обличчя, що всі сучасники жінки, знаючи її, одразу впізнавали, хто намальований.

Якщо говорити про її особливі вподобання, то маємо відомості, що, малюючи пензлем чи вирізуючи різаком, вона здебільшого створювала образи жінок, а чоловіків – дуже рідко, якщо й взагалі колись у неї були подібні роботи. Я вважаю, що таке вподобання вкорінене у чистоті її скромності. Адже знаємо, що античність полюбляла голі або напівголі зображення, тоді вона мала б зображати чоловіків недосконало: очевидно, зображати їх досконало суперечило чистим переконанням художниці. Тож, уникаючи двох крайностей, Марція вирішила зовсім не звертатися до цієї теми.

67. Сульпіція, дружина Фульвія Флакка

Сульпіція, у давні часи дуже поважана жінка, за свідченнями римських матрон, своєю чеснотністю заслужила не меншої поваги, аніж Лукреція, що вбила себе кинджалом. Була вона донькою Сервія Патрикула і дружиною Фульвія Флакка:[130] обидва були відомими мужами.

Після того як децемвіри, згідно з давнім звичаєм, звірилися з книгами Сивіли, сенат постановив, щоб у місті встановили статуї Венері Навертальниці Сердець – для відвертання молодих дівчат і всіх жінок загалом від розпусти і швидшого навернення до похвальної стриманості. Сенат, згідно з дорученням децемвірів, приписав також, щоб цю статую обов'язково освятила найчеснотніша жінка з усіх римських матрон. Тож із величезної кількості жінок, що проживали на той час у Римі, почали вибирати найчеснотнішу на розсуд жіноцтва; насамперед вирішили представити сотню жінок з усіх верств, які відзначалися своєю чеснотністю. Серед них була й Сульпіція. Далі, за наказом сенату, на розсуд жінок було вибрано десять найславніших з цієї сотні, до яких зарахували й Сульпіцію. Врешті, коли треба було вибрати єдину, за загальною згодою обрали Сульпіцію.

Тож великою честю для Сульпіції було посвячення храму Венери Навертальниці Сердець, однак набагато почеснішим було те, що так багато жінок вважали її найчеснотнішою з-поміж усіх інших. Усі, хто був поряд із Сульпіцією, захоплено дивилися на неї як на якесь небесне божество скромності. А також, як бачимо, пошана прийдешніх поколінь доручила її ім'я майже нев'янучій славі.

Але хтось запитає: якщо було вибрано сотню чеснотних, то що таке особливе було додане до чесноти цієї жінки, щоб заслужено перевершити всіх інших? Очевидно, нехай той, хто питає, зважить, що чеснота полягає не тільки в утримуванні від стосунків з іншим чоловіком. Якщо хочемо глянути на чесноту здоровим поглядом, то вона полягає не лише в утриманні від обіймів інших чоловіків, що роблять багато жінок, і часом не за власним бажанням.

Однак для того, щоб матрону можна було назвати бездоганно чесною, вона насамперед повинна стримувати свої пожадання і грайливі очі, приборкуючи їх глибоко в мереживі своєї сукні. Слово її має бути не лише виваженим, але й коротким і доречно мовленим. Дозвілля слід уникати – як очевидного і згубного ворога скромності. Необхідно стояти осторонь від бенкетів, адже Венера освіжується без Лібера й Церери. [131] Співів і танців слід сторонитися, бо вони є жалом розбещеності. Потрібно присвячувати себе стриманості й тверезості, оберігати домашній затишок, закривати вуха для брудних балачок і не вештатися, де не личить. Не слід надмірно уживати фарби й парфуми, недоречні прикраси. Всі нечестиві думки і пожадання необхідно розтоптувати з усіх своїх сил, натомість потрібно постійно і невтомно присвячуватися роздумам про святе. Зрештою, щоб я не перелічував усі приклади чистої скромності, жінка повинна вшановувати свого єдиного чоловіка, віддаючи йому всю свою любов, а на інших – не зважати: до них вона повинна ставитися, щонайбільше, як до братів. Та й навіть в обійми до свого чоловіка, задля продовження роду, вона повинна входити з похиленим чолом і тихим серцем.

Усі ці прикмети не були виразно притаманні більшості жінок, і лише єдину Сульпіцію визнали такою, що мала їх у всій повноті, тому й заслужено вибрали її з-поміж інших.

## 68. Гармонія, донька Ґелона Сицилійського

Гармонія була дівчиною з Сицилії, донькою Ґелона, який був братом Гієрона, царя Сіракуз.[132] Хоча вона й славилася своїм царським походженням, однак набагато більшої згадки дівчина заслуговує за свою безмежну відданість. Одні джерела повідомляють, що вона померла дівою, інші – що була дружиною якогось Темістія. З цих повідомлень кожен може обрати собі те, що йому до вподоби: розмаїтість відомостей аж ніяк не спричиниться до применшення мужньої відданості Гармонії.

В Сіракузах, коли розбушувався бездумний і нестримний бунт простолюду проти всіх нащадків царського роду і було вбито молодого царя Гієроніма, а також Андронодора і Темістія, зятів Герона і Ґелона, величезний натовп з оголеними мечами кинувся на Дамарату і Гераклію, доньок Герона, і на Гармонію, доньку Ґелона. Однак годувальниця Гармонії задумала хитрість: іншу дівчину, що була приблизно того ж самого віку, що й Гармонія, одягнули в царську одіж і виставили нападникам замість самої Гармонії. Ця дівчина зовсім не противилася задуманій вигадці, а навіть навпаки, коли побачила розлючений натовп з мечами і списами, що кинувся на неї, не злякалася і не стала втікати, не видала нападникам, хто вона насправді є, не звинувачувала Гармонію, замість якої мала померти: мовчазна й непорушна, прийнявши смертельні удари, вона загинула.

Гармонія була і щаслива, і нещасна водночас: щаслива через виявлену відданість, нещасна – через втрату відданої подруги. Заціпеніло дивилася вона зі свого сховку на витривалість і мужність невинної дівчини перед лицем смерті та на кров, що лилася з її ран. Коли дівчина загинула, а нападники подалися геть, Гармонія змогла вийти і з відкритою душею перейнятися загиблою. Захоплена таким неймовірним вчинком, вона розридалась, бо хоча й врятувалася, та все ж не могла більше споглядати невинно пролитої крові, не могла продовжувати далі свого життя, збереженого великою ціною чужої вірності. Тож вважала за краще дочасно відправитися на той світ з такою вірною подругою, аніж доживати до сивини в товаристві таких невірних співвітчизників.

Яка вірність, яка стародавня віра! Та, що вбереглася від смерті, добровільно відкрилася натовпові, викликавши на себе кровожерні мечі, виказавши хитрість годувальниці, вірність убитої дівчини і свою особу. Як жертвоприношення сама дозволила бунтівникам пролити свою кров за загиблу дівчину: вражена численними ударами, Гармонія впала якомога ближче до тіла нещодавно вбитої.

Роки, які відібрала у Гармонії відданість, щедро повернули їй описи у творах. Важко вирішити, що є важливішим: чи вірність тієї, що померла раніше, чи відданість тієї, що врятувалася, бо перша чеснота увіковічує мужність дівчини, друга – ім'я Гармонії.

## 69. Буза з Канузія Апулійського

Буза, яку деякі називають Павлиною, оскільки Буза – її прізвисько, була родом з Апулії,[133] з міста Канузія. Один її неймовірний вчинок, який античність залишила прийдешнім поколінням, змушує мене повірити, що походила ця жінка з визначного роду і була відома також завдяки багатьом іншим чудовим заслугам.

Адже переповідають, що коли Ганнібал[134] провадив спустошливу війну проти римлян, вогнем і мечем винищуючи весь італійський народ і поливаючи землю кров'ю, то у битві під Каннами, апулійським містечком, не тільки переміг свого ворога, а майже повністю розбив сили італійців. Тож усі, хто вийшов живим з того жахливого побоїща (а було їх близько десяти тисяч), поневіряючись і блукаючи, подалися вночі по бездоріжжю до міста Канузій, яке на той час було союзником римлян.

Усі втікачі були змордовані, виснажені, збіднілі, обеззброєні, голі та зранені. Не боячись ані будь-якої біди, ні могутності переможця, Буза всім їм люб'язно надала притулок у своїх помешканнях. Насамперед вона наказала їм усім не падати духом. Потім прикликала лікарів і піклувалася про поранених з материнською турботливістю. Вона з дивовижною щедрістю забезпечила одягом повністю всіх, хто його потребував, дала зброю тим, хто її не мав. Щоденну плату за їхнє утримання вносила з власних коштів. А коли вони приходили до тями і, отримавши надію завдяки її піклуванню, збиралися піти своїм шляхом, вона давала кожному грошей на дорогу. Також Буза не відмовлялася простягнути руку допомоги будь-кому з нових втікачів, що приходили до неї. Ця подиву гідна історія достойна ще більшої похвали тому, що вона розповідає про жінку, а не про чоловіка.

Цареві Александрові Македонському, завойовникові цілого світу, попри інші його достоїнства, історики приписують особливу щедрість: стверджують, що він, як і багато інших щедрих правителів, дуже часто не лише дарував дорогоцінні камені, великі суми грошей та інші коштовні речі, а навіть надавав у володіння землі, чудові царства, а то й величезні імперії – чи своїм друзям, чи навіть переможеним царям.

Такі добродійства, зрозуміло, є величними і заслуговують найбільшої похвали, однак вони, на мою думку, аж ніяк не дорівнюються до благочинства Бузи. Адже Александр був мужем, а Буза – жінка: їм скупість притаманна від народження, та й відвага у них значно менша. Александр був царем, до того ж великим, а Буза – звичайною жінкою; він володів тим, що нагарбав своєю жорстокістю, вона – тим, що дістала як законну спадщину; він роздавав те, що, можливо, не хотів більше мати, вона – те, що довго мала і хотіла надалі зберігати; він роздавав прислужникам і друзям, вона – невідомим чужинцям; він роздавав, коли його справи процвітали, вона – коли була у непевності і друзі були в небезпеці; він роздавав, коли був на чужині, вона – під небом батьківщини та посеред своїх; він роздавав, щоб заслужити собі славу благодійника, вона – щоб допомогти потребуючим.

Що ще маю сказати? Якщо зважити на мислення, стать і статус їх обох, то я не сумніваюся, що за справедливим судженням Буза заслуговує набагато більшої слави за своє милосердя, аніж Александр за свою щедрість.

Читач може вихваляти, кого забажає, але на мою думку, Буза знайшла найкраще застосування для своїх маєтків. Адже породжуюча природа вивела золото з надр землі на поверхню не для того, щоб його з материнського лона одразу ж закопали в могилу; саме так роблять жадібні, коли ховають його у скриню і розставляють пильних сторожів, немовби хотіли ще раз народитися. Золото існує для того, щоб сприяти загальному благу, а не для завойовування поваги та розважання друзів. А якщо нам його забагато, тоді з щирою душею роздаймо його тим, хто зазнав нещасливої долі, потерпає від гніву неба, несправедливо

скривджений бідністю, закритий у в'язниці за чужий злочин, та й врешті всім тим, хто потерпає від нужди. Але використовувати такі статки потрібно не для того, щоб показати себе, а щоб допомогти; не для того, щоб нажитися, а щоб подарувати. Тому необхідно застосовувати здоровий глузд: щоб, допомагаючи іншим, не збідніти самому і тоді не зазіхати на статки інших, не кажучи вже про те, щоб здобувати їх силоміць чи заздрісно на них споглядати.

## 70. Софонісба, цариця Нумідії

Знаємо, що Софонісба[135] була дуже відомою царицею Нумідії, однак найбільше вона прославилася своєю страшною загибеллю, яку прийняла безстрашно і добровільно. Була вона донькою Газдрубала, сина Ґізґона, великого карфагенського вождя, і жила в час, коли Ганнібал спустошував Італію.

У квітучому віці, коли вона була чудовою красунею, батько видав Софонісбу заміж за Сифакса, могутнього царя Нумідії. Цим він прагнув не лише породнитися з царем; у той час, коли постійно велася війна з Римом, хитрий чоловік намагався не тільки відвернути варварського царя від римлян, але й красою своєї доньки зробити його союзником Карфагена у війні проти Рима; його плани здійснилися.

Дівчина отримала попередньо настанови, а ще й краса цьому дуже сприяла, тож щойно відсвяткували одруження, Сифакс так палко закохався, що нічого іншого для себе не мав дорожчого чи солодшого, аніж Софонісба. Врешті, коли нещасний палав у коханні, Корнелій Сципіон переправився зі своїм військом із Сицилії в Африку, і Софонісба, на прохання Газдрубала, лестощами та проханнями настільки схилила волю Сифакса на свою сторону, що той не лише покинув римлян, яким давав клятву вірності та дружби, і приєднався до карфагенян, а навіть перебрав на себе керівництво чужою війною. Тому й порушив угоду, яку нещодавно уклав зі своїм гостем Сципіоном, і відіслав йому листа, забороняючи переходити в Африку, ще задовго до того, як той перейшов.

Однак Сципіон, молодий чоловік з могутнім духом, зневажаючи підлість варварського царя, вивів свої війська неподалік від Карфагена і насамперед розправився із Сифаксом, пославши на нього свого союзника Масиніссу і легата Лелія. Вони, розбивши військо Сифакса, його самого схопили, закували в кайдани і відвели до Цитри, головного міста Нумідії. Однак місто не здалося Масиніссі доти, доки громадянам не показали царя, закованого в кайдани.

Лелій ще навіть не прибув, коли Масинісса ввійшов у місто, яке від такого перебігу подій повністю збунтувалося. Він увірвався у царські палати – так, як був, при зброї, і тут же зустрів Софонісбу. Вона ж, розуміючи своє становище, як тільки побачила його в передпокої, одразу ж за зброєю розпізнала визначного полководця. Припавши йому до колін, мовила, все ще з духом давньої гордості: "Так, славний царю, хотів бог і твоя фортуна, що ти зараз можеш зробити з нами, які нещодавно були царями, все, що забажаєш. Але якщо полоненим дозволено перед лицем переможця, владаря життя й смерті, мовити слово прохання, торкнутися колін і правиці переможця, я, нещасна, благаю твою величність, якою сама була нещодавно, благаю тебе царським родом і нашим спільним нумідійським походженням, хоча й воно в тебе під кращим знаменням, аніж було у Сифакса, коли він вийшов, – зі мною, що потрапила під твою владу завдяки нещасливій долі, вчини так, як твоєму серцю видається належно і вірно, допоки, могутній владарю, мене живу не передали ненависному і чванливому римському судові. Адже можеш легко зрозуміти, що я, карфагенянка і донька Газдрубала, – ворог для римлян, навіть не беручи до уваги те, що я – дружина Сифакса, тому й повинна боятися. І якщо немає іншого шляху, то прошу тебе і благаю: я воліла б померти від твоєї руки, аніж дістатися живою в руки ворогові".

Масинісса і сам був родом з Нумідії, а до того ж, як усі інші, був ласий на любощі. Заворожений привабливістю лиця благаючої, якому нещастя додало особливо невимовної краси і витонченості, зворушений людяністю й охоплений пристрастю, Масинісса, як був, озброєний, оскільки Лелій ще не прийшов, подав правицю Софонісбі. Тут же, серед

жалісливих жіночих плачів, серед безладно сновигаючих туди й сюди воїнів, підвів з колін благаючу і негайно одружився з нею. Святкування відбулося тут же, під брязкіт зброї. Вважаю, що таким чином він хотів задовольнити і свою пристрасть, і благання Софонісби.

Наступного ж дня Масинісса зустрів новоприбулого Лелія, і той наказав йому забиратися у військовий табір з усім награбованим царським крамом і з новою дружиною. Насамперед Сципіон привітав їх з успішно виконаною справою, а відтак по-дружньому дорікнув Масиніссі за святкування одруження з полонянкою римського народу. Сципіон опісля подався до свого намету, і коли всі присутні розійшлися, звідти ще довго розносилися схлипування, плачі й ридання, так що було чути всім довколишнім. Тож усі були переконані, що причиною цього може бути Софонісба: Масинісса наказав прикликати до себе найвірнішого свого слугу, якому довіряв на зберігання отруту, щоб мати на крайній випадок життя, і доручив йому розчинити її в келихові й віднести Софонісбі, повідомивши їй таке: Масинісса охоче дотримувався б, якби міг, своєї вірності, яку дав добровільно; але оскільки ті, хто мали такі повноваження, відібрали у нього право рішення, то він може надати, на превеликий свій жаль, тільки те, що вона сама просила, якщо й далі цього бажає: а саме, що не хоче живою потрапити до рук римлян; однак зважаючи на свого батька, батьківщину та двох царів, з якими вона нещодавно святкувала весілля, може приймати рішення на свій вибір.

Почувши такі слова, Софонісба з незворушним обличчям відповіла служникові: "Приймаю весільний дарунок, і якщо нічого іншого чоловік не може подарувати, дякуватиму йому й за це; однак повідом йому, що я воліла б померти, аніж одружуватися в день своєї смерті". Не мовивши більш гіркого слова, як той келих, що прийняла, не виказавши й найменшого страху, перехилила й випила одразу. Розпухнувши, нещасна швидко повалилася і відправилася на той світ, чого й сама бажала.

Справді, так безстрашно зустріти певну смерть велично, дивовижно і достойно пам'яті навіть літньому чоловікові, втомленому життям, у

якого немає жодної іншої надії, окрім смерті, не те що молодій цариці, яка, говорячи про загальне пізнання речей, тільки-но входить у життя і тільки-но починає довідуватися про його насолоди.

71. Теоксена, донька вельможі Геродика

Теоксена, фессалійка, жінка з відомого роду, залишила для нащадків чудові свідчення як ніжної вірності, з одного боку, так і жорстокої суворості, з іншого.

Була вона донькою Геродика, фессалійського вельможі, жила в час, коли Філіпп, син Деметрія, правив Македонією.[136] Мала вона сестру від тих же батьків, що називалася Архо. Спершу їхнього батька підступно вбив Філіпп, а згодом віроломство цього ж чоловіка злочинно відібрало у них мужів, так що дві сестри залишилися кожна з єдиним сином.

З обох вдів Архо першою побралася з Порисом, чоловіком, що походив з панівної касти їхнього народу, народивши від нього багато синів. Теоксена з твердим духом довше зберігала вдівство, хоча багато знатних чоловіків даремно сваталися до неї.

Коли смерть забрала Архо, Теоксена щиро перейнялася долею своїх племінників – не хотіла, щоб вони потрапили до рук іншої мачухи чи щоб не занедбав їхнього виховання батько; тож, оскільки тогочасні закони не перешкоджали, вона вийшла заміж за Пориса. Так Теоксена почала доглядати своїх племінників з надзвичайною турботливістю, наче вона сама їх породила. Було цілком очевидно, що вона саме задля цього, а не задля власної вигоди вийшла заміж за Пориса.

Згодом трапилося так, що Філіпп, македонський цар, чоловік невтримного запалу, розпочав нову війну проти римлян, які в той час бурхливо розцвітали на очах у цілого світу. Тому він здійняв неймовірний рух по всьому царству, наказавши приморським містам

давніх колоній майже всієї Фессалії невеликими групами переселитися у центральні землі Пеонії, яку згодом почали називати Ематією, а їхнє побережжя і спорожнілі міста призначив для фракійців, оскільки вони були вірнішими і придатнішими для майбутньої війни. А коли почув, що вигнанці клянуть його за це, вирішив, що не буде він у безпеці доти, доки не позбудеться синів усіх тих, кого жорстоко повбивав раніше. Тож наказав усіх схопити і тримати під вартою, щоб він міг знищити їх по одному впродовж якогось часу, а не всіх одночасно. Теоксена довідалася про едикт зловмисного царя і, все ще пам'ятаючи про вбивство свого і сестриного чоловіків, розуміла, що він посягатиме і на її сина й племінників. Вона також передбачала, що коли вони потраплять до рук царя, то не тільки він буде виливати на них свою злість та насміхання, але й сторожа не відмовлятиме собі у жорстокості й чванливості щодо них. Щоб уникнути цього, Теоксена швидко вигадала хитрість, відважившись сказати своєму чоловікові, а їхньому батькові, що у разі, якщо немає іншого виходу, вона власноруч умертвить усіх дітей, аніж віддасть їх у владу Філіппа.

Порис, жахнувшись від такого страшного злочину, на втіху дружині та для порятунку синів пообіцяв забрати їх із собою й доручити вірному чужинцеві, особисто супроводжуючи всіх у втечі.

Не втрачаючи ані дня, Порис вирушив із Тессалонік у місто Енеї, прикриваючись відвідинами святкувань щорічних жертвоприношень з нагоди вшанування Енея, його засновника. Присвятивши цілий день урочистим зібранням та бенкетам, таємно, близько третьої години ночі, коли всі міцно спали, разом із дружиною та дітьми зійшли вони на приготований корабель і, вдаючи, що повертаються в Тессалоніки, подалися в Евбоею.

Але не так сталося, як гадалося. Як тільки вони покинули берег Енеї, раптово вітер змінив напрямок і в темряві ночі погнав їх не туди, куди вони намірилися, а проти їхньої волі – туди, звідки й вийшли. Веслярі даремно намагалися веслувати супроти вітру, і світанок показав, що берег дуже близько. Царська сторожа з порту помітила корабель, що

боровся з хвилями, і, підозрюючи, що вони намагаються втекти, вислала військове судно, щоб наздогнати втікачів, суворо наказавши не повертатися в порт без перехопленого корабля. Порис, розуміючи, яка біда нависає над ними, коли побачив лемб,[137] що наближався, почав уклінно просити веслярів та моряків, щоб налягали на весла, благати богів, щоб допомогли їм у годину небезпеки.

Теоксена бачила, що відбувається, чула, як Порис молиться, й усвідомлювала небезпеку. Розуміючи, що надходить час її первинного плану, так наче боги спонукали здійснити його, негайно принесла отруту, розвела її в келихові, добула мечі, розклала це все перед очима свого сина й племінників і сказала: "Тільки смерть може принести нам волю і спасіння. Шлях до неї – келих або меч; кожен має обрати, як він хоче втекти від жорстокості царя. Тож кріпіться духом, любі діти, і нехай старший із вас вчинить мужньо: беріть меча, надпийте з келиха, якщо волієте жорстокішої смерті, – маєте вибір, як втікати, бо лють розбурханого моря закриває нам відступ до життя".

Ворог був уже близько, і невблаганна жінка невпинно штовхала розгублених юнаків до смерті. Тих, що, прийнявши отруту чи наразившись на меча, все ще билися в муках, Теоксена наказала повикидати з корабля.

Так усі, кого вона ніжно виховувала, заради свободи перейшли в руки смерті; та й сама вона не хотіла зазнати тієї жорстокості, від якої завбачливо відмовляла інших. Обійнявши свого чоловіка, який ще й досі молився, ані хвилі не вагаючись, взяла його з собою в останню путь, стрімголов кинувшись у розлючене море. Теоксена була переконана, що краще померти на свободі, аніж доживати віку в ганебному рабстві. Тож, залишивши ворогам порожнього корабля, відібрала у Філіппа втіху жорстокості, а собі сувора жінка заслужила гідну згадку в пам'яті нащадків.

72. Бероніка, цариця Каппадокії

Бероніка з Понту,[138] відома також під іменем Лаодіка, як видавалося б, заслужила своє місце поміж відомих жінок завдяки знатному походженню. Але дослідники вважають, що найбільшої слави ця жінка зажила не так за свою палку любов до сина (таким вогнем зазвичай палають більшість матерів), як за нечувану рішучість, з якою вона помстилася за нього. Про це слід сказати докладніше, аби чогось не пропустити в описах.

Була вона донькою Мітридата, царя Понту,[139] який незадовго перед своєю раптовою смертю воював на стороні римлян проти Аристоніка. Її братом був Мітридат, син попередньо згаданого Мітридата, який багато років воював проти римлян, а чоловіком був Аріаракт, цар Каппадокії.

Однак підступний Мітридат, брат Бероніки, підіслав спільника Гордія, і той убив Аріаракта; тож залишилися два сини-наступники. Тоді Нікомед, що в той час був царем Бітинії, захопив Каппадокію, а оскільки трон залишався вільним після смерті царя, спраглий влади Мітридат з удаваною прихильністю пообіцяв повернути царство своїм племінникам і спрямував зброю проти Нікомеда. Але як тільки Мітридат довідався, що вдова Лаодіка побралася з Нікомедом, то змінив удавану прихильність на справжню: вигнавши Нікомеда з Каппадокії силою зброї, посадив на батьківський трон Аріаракта, старшого з двох братів. Однак згодом, жаліючи, що так вчинив, Мітридат підступно вбив його. Коли ж друзі викликали з Азії молодшого брата, який також звався Аріарактом, щоб тепер він посів трон, то Мітридат вигадав підступ, убивши і його, як стверджують деякі джерела.

Нещасна жінка, позбавлена двох синів, тяжко переживала втрату. Охоплена горем, вона забула про свою стать, шаленіючи, схопила зброю і, скочивши на колісницю, запряжену швидкими кіньми, не зупинилася доти, доки не наздогнала Ценея, царського служника, який вчинив цей злочин і тепер втікав щодуху. Не здолавши ворога списом, Бероніка повалила його на землю каменем і в пориві шаленства пустила колісницю по неживому тілу. Прорвавшись через ворожі стріли до

будинку свого брата, тепер ворога, якого вона вже не боялася, де, на її думку, мало бути тіло вбитого юнака, обливала його, нещасна, материнськими слізьми і здійснювала похоронні обряди.

Благий Боже! Які непереможні сили природи і могутність нестримної любові! Що більше, що неймовірніше могли вони вчинити? Адже сталося так, що безстрашна жінка, недосвідчена у володінні зброєю, пройшла через ворожі війська – ті, від яких тремтіли всі війська Азії, та навіть й Італії. Зневажаючи силу і гнів страшного царя, ці сили надали їй відвагу, розум і силу, щоб знищити сильнішого і вдалішого переможця.

Інші джерела, натомість, стверджують, що юнак помер сам по собі, від тяжкої недуги, а той, про якого розповідаємо, що його вбив Мітридат, і був тим, за кого з усіх сил мстилася матір.

73. Дружина галата Орґіаґонта

Заслужену похвалу й особливу славу дружини Орґіаґонта, вождя галатів,[140] могло применшити те, що до нас не дійшло її ім'я. Думаю, що ненависть варварів до чужих мов забрала в її імені можливість дійти до латинян і отримати нашу похвалу, заховавши його між далекими урвищами і печерами Азії. Однак цей несприятливий стан речей не перешкодив їй, хоча й під іменем свого чоловіка, отримати належну славу, яку викладає моя скромна праця.

Коли римляни під проводом Сципіона Азійського[141] перемогли Антіоха Великого, царя Сирії й Азії,[142] провінцію Азію отримав консул Ґней Манлій Торкват. Щоб не переправляти війська даремно чи щоб не давати забагато відпочинку воїнам, він очистив довколишні побережжя від решти військ неприятеля, а відтак на власний розсуд рушив нищівним походом у віддалені гірські райони Азії проти диких варварських племен галатів під приводом, що вони допомагали Антіохові у війні проти римлян, а також що постійно докучали всій Азії частими наскоками.

Зневірившись у важкій боротьбі, галати покинули свої міста і подалися разом із жінками, дітьми і всім своїм скарбом у важкодоступні гори, де природа сама створила для них укріплення: там вони могли краще захиститися від надокучливого ворога. Однак нестримна сила римського війська все ж взяла гору, їх вигнали з гірських ущелин і майже винищили. Решта, здавшись, визнала перемогу Манлія.

Полонених різного віку і різної статі назбиралася величезна кількість. Сторожити їх призначили центуріона. Той, уздрівши дружину вождя Орґіаґонта, жінку квітучого віку та виняткової краси тіла, поклав на неї своє хтиве око, забувши про честь римлянина: хоча жінка з усіх сил відбивалася, він усе ж поглумився над нею. Це для неї було таким ударом, що принижена жінка почала прагнути помсти так само, як і свободи, однак розважливо не поспішала втілювати свої наміри.

Коли ж центуріон прийшов купувати в'язнів за встановленою ціною, новий вибух гніву охопив хоробре серце жінки, тож вона заздалегідь продумала свої дії. Звільнена з кайданів, відійшла зі своїми служниками вбік і сказала, щоб відміряли золото зацікавленому центуріонові. Поки його очі й думки повністю були зайняті важливою справою, жінка своєю мовою, невідомою римлянам, дала знак своїм, щоб вони вбили центуріона і негайно відрізали голову. Заховавши її за пазуху, пішла назад до своїх. Прийшовши до свого чоловіка, розповіла, що трапилося з нею в полоні, кинувши йому до ніг те, що принесла, – наче очищення і плату, хоч незначну, за вчинену зневагу і нанесений сором.

Чи ж не хотілося б нам сказати, що ця жінка була не варваркою, а радше римлянкою, та ще й типу Лукреції? Адже на неї тиснули в'язниця і кайдани, довкола брязкотіла зброя ворога-переможця, над нею нависала сокира жорстокого месника – вона ще не повернула собі свободу. Але наруга над тілом викликала таку велику бурю в благочестивих грудях, що мужня жінка більше не боялася знову, якщо випаде, потрапити в кайдани, потрапити до в'язниці, підставити шию під сокиру ката. Прославлена месниця за зухвалу наругу над собою твердо наказала служникам відрізати голову безчесного ґвалтівника.

Чи знайдеться твердіший чоловік, мужніший полководець, суворіший імператор недоброї слави? Чи знайдеться спритніша і відважніша жінка, чи така невсипуща сторожа подружньої чесноти? Жінка з дивовижно проникливим розумом усвідомлювала, що краще наважитися на певну смерть, аніж повертатися до дому свого чоловіка з непевною честю. Так, відважно вдавшись до рішучого вчинку, вона довела непорочність свого розуму в збезчещеному тілі.

Так вона вберегла свою жіночу честь, відкупила те, що пережила, повернула доказ чистоти свого серця. І тому нехай уважно дивляться ті жінки, які в своєму серці турбуються про дорогоцінну чесноту: для засвідчення чистоти серця не достатньо слізно і плачевно називати себе насильно потерпілою – якщо відомщення можливе, воно буде почесним.

74. Терція Емілія, дружина Африкана Старшого

Терція Емілія прославилася відомим родом Еміліїв, з якого виводить своє знатне походження, оскільки була дружиною Сципіона Африкана Старшого,[143] чоловіка надзвичайно відважного. Але у світлі свого вчинку стала вона ще відомішою.

Ще замолоду Сципіон повернув неторкнутою наречену вельможі Лютея, дівчину квітучого віку та дивовижно чудової краси, разом з безліччю коштовностей, які надали батьки для її відкуплення. Однак у старшому віці він уже не міг утриматися від принизливої спокуси розпусти, тож розпочав полюбовні стосунки зі своєю служницею. А оскільки приховати таке від справжнього кохання дуже важко, то йому не вдалося перехитрити Терцію, і вона згодом про все довідалася.

І хто б дивувався, що вона це важко перенесла? Багато хто без ніякого сором'язливого рум'янцю стверджує, що нічого несправедливішого, нічого нестерпнішого не може статися для одруженої жінки, як те, що у постіль, яку вона законно вважає своєю, чоловік притягне іншу. І я справді легко в це вірю. Адже чи через

ніжність її породи, чи то через низьку думку про саму себе жінка є надзвичайно недовірливим створінням: як тільки чоловік поглядає на іншу, вона тут же вважає, що це вражає любов, яка їй належить.

Але як би важко все це не виглядало, знаменита жінка незворушно перенесла і затаїла в собі звістку про злий вчинок свого чоловіка, так що не те щоб хтось інший, а навіть Сципіон сам не здогадувався, що вона все знає. Поміркована жінка вважала надто непристойним повідомити широкому загалу, що чоловіка, який з надзвичайною мужністю підкорював могутніх царів і великі народи, здолала коханням якась служниця. А також святій жінці не видавалося достатнім зберігати таємницю лише доти, доки Сципіон був живий, навіть навпаки: щоб не дати неславі заплямувати пам'ять про мужа, адже як вчинок, так і вся справа могла викритися, одразу після його смерті Терція добровільно спочатку зробила служницю вільновідпущеницею, а потім видала її заміж за свого вільновідпущеника – щоб не сталося так, що жінку, яка мала стосунки з таким відомим чоловіком, зганьбили докорами щодо її рабства, чи щоб вона згодом не зійшлася з іншим чоловіком у ще гіршій розпусті, а це могло б осквернити вподобання визначного чоловіка.

З найбільшою хвалою, аж під небеса потрібно прославляти Терцію. З одного боку, жінка з виваженим духом перетерпіла таку несправедливість, а з другого – добровільно повернула служниці, своїй суперниці, всі заборгованості свого померлого чоловіка. Такий вчинок доволі рідко трапляється, тому й потрібно давати йому щонайвищу оцінку. Якась жінка вигукуватиме, скликатиме своїх родичів, близьких сусідів і всіх знайомих жінок на нараду, довго патетично скаржитиметься і виливатиме на них свій нескінченний жалісливий тягар, називатиме себе покинутою, залишеною, зневаженою, знеціненою в очах мужа, вдовою при живому чоловікові, що її місце зайняла служниця, раба і повія. Вона тут же вигнала б служницю чи взагалі продала б її у рабство, а чоловіка привселюдно збезчестила б, плачучи й обмовляючи, балаканиною захищаючи свої права, не турбувалася б, що заплямовує неславою чоловіка, який у всьому іншому був найчесніший.

## 75. Дріпетруа, цариця Лаодіцеї

Читаємо, що Дріпетруа була царицею Лаодіцеї[144] та донькою величного Мітридата. Хоча вона й заслуговує похвали за вірність, яка нас пов'язує з батьками, однак, на мою думку, набагато більше її пам'ятають завдяки нечуваному творінню Природи.

Адже, якщо можна довіряти давнім книгам, народилася вона з подвійним рядом зубів, що стало чудовою виставою для всього населення тогочасної Азії. Хоча така незвичайна кількість зубів аж ніяк не перешкоджала споживанню їжі, все ж значно спотворила її зовнішність; однак вона ставилася до цього з належною стриманістю, як я вже говорив. Адже коли Помпей Великий переміг Мітридата, її батька, Дріпетруа завжди була поруч із ним, зневажаючи найбільші небезпеки і труднощі, засвідчивши цією вірністю, що несправедливість природи не повинна перешкоджати почуттям до батьків.

## 76. Семпронія, донька Гракха

Семпронія була донькою Тита Семпронія Гракха, славного у свій час чоловіка; її мати, Корнелія, була донькою Сципіона Африкана Старшого. Була вона дружиною славнозвісного мужа Сципіона Еміліана, який успадкував прізвисько свого дідуся завдяки зруйнуванню Карфагена. А також була сестрою Тиберія і Гая Гракхів. Величчю і твердістю духу Семпронія ні в чому не поступалася своїм родичам.

Говорять, що після того, як убили братів через бунт, який вони підготували,[145] народний трибун привів Семпронію до народного суду, що стало великим потрясінням для неї. Там він став наполягати, а народ його підтримав, щоб вона поцілувала Еквіція, чоловіка з міста Фірм,[146] що в Піцені, і прийняти його у свою родину як племінника, тобто сина свого брата, Тиберія Гракха.

Але вона, хоча й стояла на місці, на якому зазвичай тремтять навіть вожді, коли з одного боку вигукував різноголосий неосвічений натовп, засуджуючи і погрожуючи, а з іншого зверхній і владний трибун із шаленством на обличчі, навіть не похитнулася у своєму рішенні. Семпронія пам'ятала, що її брат Тиберій мав лише трьох синів, один з яких ще молодим загинув на службі в Сардинії, а другий ще в молоді роки закінчив свої дні незадовго перед батьковою поразкою в Римі, третій же, немовля, народився після смерті батька – його виховувала годувальниця. Тож вона з незламним переконанням, суворим виразом обличчя, анітрохи не боячись, назвала Еквіція випадковим чужинцем, який намагається заплямувати славний рід Гракхів неправдивими свідченнями, і з ганьбою відкинула його від себе. Жодні накази та погрози не змогли схилити її виконати розпорядження.

Коли жінка дала таку хоробру відсіч Еквіцієві та зруйнувала наглість знахабнілого чоловіка, трибуни вигадали кращий спосіб, який дав можливість переконатися у благородності духу жінки і прославити її непохитність.

Мабуть, знайдуться такі, що скажуть: хоча Семпронія за правом своїх родичів і заслужила, все ж її не слід було зараховувати до славних жінок за непохитність, оскільки жінки від природи є впертими і непоступливими у всьому. Я не заперечую цього, однак вважаю це гідним похвали в тому разі, коли вони покладаються на істину: саме на цьому наполягала Семпронія.

Деякі автори говорять, що Семпронія була настільки непокірною, що нічого з вчиненого супроти її волі не залишила невідомщеним, якщо тільки мала для цього нагоду. Вважають, що вона дала згоду на смерть Сципіона, свого чоловіка: адже після зруйнування Нуманції його запитали, чи вважає він вбивство Тиберія Гракха справедливим – і він виправдав жорстоке вбивство бунтівного чоловіка.

77. Клавдія Квінта, римська жінка

Клавдія Квінта була жінкою з Рима. Достеменно невідомо, яких батьків була вона донькою, але вічну славу заслужила собі своєю винятковою відвагою.

За те, що Клавдія завжди ходила в чудовому різноманітному вбранні та використовувала дуже багато косметики, поважні матрони вважали її не те що не скромною, а навіть розбещеною.

За консульства Марка Корнелія і Публія Семпронія, у п'ятнадцятий рік Другої Пунічної війни,[147] статую матері богів,[148] як знаємо, перевозили з Пессинунта[149] до Рима, прямуючи по гирлу ріки Тибр. Прийняти статую, коли прибуде корабель, згідно з відповіддю оракула, призначили Сципіона Навсика, якого сенат проголосив найкращим чоловіком у місті. Тож він разом з багатьма матронами і вийшов зустрічати вантаж. Моряки скерували корабель зі статуєю на борту до берега, та, наближаючись, сіли на мілину при гирлі ріки.

Коли стало зрозуміло, що зусиллями навіть великої кількості юнаків неможливо стягнути корабель з мілини, Клавдія, котра була разом з іншими матронами, усвідомлюючи свою силу, на очах у всіх присутніх опустилася на коліна і почала смиренно благати богиню, щоб вона дозволила потягнути себе її паском, якщо вважає Клавдію непорочною.

Гордо підвівшись, Клавдія щиро надіялася на здійснення своїх молитовних благань, тож наказала прив'язати корабель до її паска і розступитися всім юнакам. Як тільки вони це зробили, Клавдія легко стягнула корабель з мілини і, на превеликий подив усіх присутніх, затягла його туди, куди було потрібно. Такий дивовижний успіх негайно забезпечив Клавдії щонайбільшу похвалу: ті, що вважали її не надто скромною особою, негайно змінили свою думку на протилежну. Так прийшла на берег жінка, заплямована непевною репутацією, а повернулася додому осяяна красою виняткової скромності.

Хоча все й сталося так, як бажала того Клавдія, однак я не вважаю, що розумно зважуватися на такі вчинки, хоча вони зовсім нешкідливі. Адже якщо хтось прагне довести, що він безгрішний, зробивши щось надприродне, то цим лише спокушає Бога, а не очищає бруд закиненого злого вчинку. Нам личить і поводитися, і жити достойно. І якщо нас вважають не надто добрими, то Бог дозволяє це для нашого ж блага: прагне укріпити наше терпіння, поменшити нашу зверхність, випробувати чесність. Прагне, щоб ми були щасливими самі у собі, незважаючи на те, що іншим не подобаємося.

Цього має бути достатньо для нас, та навіть і забагато; але, мабуть, найголовніше – щоб ми перед Богом жили праведно. І саме тому не турбуймося, якщо люди думають про нас гірше, а ми діємо краще. Якщо ж діємо гірше, то мусимо з усіх сил старатися, щоб виправитися, адже краще, щоб люди думали про нас погано, аніж щоб ми діяли погано.

## 78. Гіпсикратея, цариця Понту

Гіпсикратея,[150] хоча нічого не знаємо про її походження, була дружиною Мітридата Великого і відомою царицею Понту. Неймовірної краси жінка настільки присвятила себе любові до свого чоловіка, що саме цим заслужила вічну славу для свого імені.

Навіть коли Мітридат провадив довгорічну і виснажливу війну проти римлян, коли небезпека нависала над кожним його кроком, незважаючи на те, що у нього, за варварським звичаєм, було багато інших жінок і коханок, все ж вона палала нестримним вогнем кохання: чи то долаючи неозорі території, чи вступаючи в бій, чи готуючись до морських подорожей – вона завжди була найвірнішим і невіддільним його супутником.

Загалом, Гіпсикратея важко переносила розлуку з чоловіком і вважала, що ніхто краще, ніж вона, не зможе належно догодити йому, а до того ж, прислузі рідко можна довіряти. Тож Гіпсикратея, аби мати

змогу надати все необхідне своєму коханому чоловікові, хоча іноді це було зовсім нелегко, вирішила завжди бути при ньому. А оскільки присутність жінки в таких справах видавалася недоречною і не виглядало пристойним для жінки слідувати при боці войовничого царя, то Гіпсикратея, щоб прибрати чоловічого вигляду, насамперед ножицями обрізала свої золоті локони, якими так пишалися б жінки, а потім не тільки покрила шоломом своє лице невимовної зоряної краси і решту волосся, а навіть дозволила, щоб її лице, спотворивши, вкрили порох, піт та іржа зброї. Золоті браслети, намисто, пурпурову одіж, що спадає до п'ят, – усе відклала чи обрізала до колін, груди кольору слонової кості вкрила панциром, на гомілки одягнула поножі, зняла персні та найдорожчі прикраси з рук, замість них взяла щита і ясенового списа, зняла коралі й одягнула парфійський лук і сагайдак. Гіпсикратея настільки доладно все прилаштувала, що з погордливої цариці справді перетворилася в досвідченого воїна.

Так виглядає, наче це не було важко. Але жінка, звикла до царських палаців, дозвілля й розніженості, котра рідко бачила небо, враз полишила все і перейнялася войовничим духом, навчилася неперевершено їздити верхи. Важко озброєна, вона за своїм чоловіком долала високі вершини і непевні низини, як вдень, так і вночі терпіла холод і спеку. Шмигаючи туди й сюди, зміцніла тілом; часто замість царського ложа не боялася вдовольнятися голою землею або ж лігвищами диких звірів. Як у перемозі, так і у втечі Гіпсикратея завжди була нерозлучним супутником свого чоловіка, допомагала у справах, була учасником нарад.

Що ще сказати? Свої чудові очі вона навчила дивитися, не жахаючись, на рани, вбивства і кров, яку проливали її стріли в бою; вуха, що звикли до співу, змусила без заціпеніння розуму слухати іржання коней, крики воїнів і звук сурм.

Врешті, перетерпівши незмірно багато, що було б складно навіть для могутнього воїна, Гіпсикратея супроводжувала виснаженого Мітридата після того, як Гней Помпей розбив його війська. Через ліси Вірменії, по

таємних місцях Понту, поміж диких племен втікали вони разом з небагатьма друзями, що залишилися. То розраджуючи свого чоловіка надією на краще, то втішаючи його радощами, яких знала і яких він прагнув, незалежно від того, в який пустельний край вони потрапляли, Гіпсикратея створювала цареві такий затишок, що він завжди почувався, наче у своїй спочивальні.

Яке любляче серце, сховище подружнього затишку! Яка невичерпна чеснота дружби, що укріпляє жіночий дух такими святими силами! Мабуть, ніяка жінка не витримувала нічого більшого, та навіть чогось подібного заради свого чоловіка. Тому нащадки не повинні дивуватися, що за такі заслуги античність наділила Гіпсикратею вічною славою.

Однак за такі старання і за таку дивовижну відданість достойна жінка не отримала належної плати від свого чоловіка. У похилому віці Мітридат у пориві гніву вбив свого сина, якого вона йому народила. Коли війська римлян почали натискати, він засів не те що в своєму царстві, а зовсім закрився в палаці, вигадуючи плани і посилаючи легатів до різних і навіть найвіддаленіших народів, намагаючись підбурити їх до війни проти Рима. Там і обступив його з облогою власний син Фарнак, повставши супроти батька через жорстокість, яку той виявляв до своїх дітей та друзів.

Бачачи, що він обложений, розуміючи, що не зможе домовитися з ворогом, усвідомлюючи, що його справа наближається до краху, Мітридат не хотів, щоб Гіпсикратея пережила його. Тож разом з усіма своїми іншими жінками, наложницями та доньками отруїв її, ту, яка своєю турботою так надійно підтримувала його впродовж усього життя. [151]

Але невдячність Мітридата аж ніяк не може применшити тієї слави, яку заслужила Гіпсикратея. Смертне тіло передчасно вбила отрута, однак ім'я жінки дожило аж до наших часів у почесних пам'ятках писемності, його вічна невгасаюча слава не поблякне у прийдешніх віках.

## 79. Семпронія, римська жінка

Семпронія, що відрізняється від тієї, про яку говорилося раніше, славилася своїм розумом, однак була схильна до нечестивих вчинків. Про це часто доводилося мені читати. За свідченнями давніх авторів, Семпронія славилася як своїм родом, так і вродою, а також їй поталанило як з мужем, так і з дітьми. Але оскільки я не пам'ятаю їхніх імен, то насамперед звернімося до того, що можна знайти похвального в цієї жінки та від чого її ім'я набуло розголосу.

Була вона такою кмітливою і бистрою розумом, що і розуміла, і могла наслідувати все, що тільки бачила, як хтось говорить чи робить. Тому знала не тільки латину, але й греку, і наважувалася навіть складати вірші – хоча й не на жіночий лад. Її вірші були настільки вартими уваги, що читаючи їх, кожен дивувався: майстерність сягала рівня видатного вченого поета. До того ж, її красномовність була такою вишуканою, що за власним бажанням могла заохотити скромність, закинути жарт, пробудити сміх, спровокувати розпусту чи безсоромність. А що ще цікавіше, стиль мовлення Семпронії був такий витончений, що незалежно від теми промови вона повністю зачаровувала слухачів дотепністю і витонченістю. А ще вона чудово співала і танцювала: ці вміння, якщо ними правильно користуватися, заслуговують особливої похвали серед жіночих дарів.

Однак усі свої вміння Семпронія використовувала з найгіршою метою. Підбурювана своєю надмірною зухвалістю, вона дуже часто зважувалася на таке, за що засуджуємо навіть чоловіків. Співи і танці, які насамперед є засобами ніжності, використовувала для розпусти: щоб вдовольнити свою вогненну хтивість, зовсім забула про загальноприйняті норми поведінки, частіше сама потребувала чоловіків, аніж вони її.

Де б ви думали, вкорінюється таке зло, що так буйно квітне в багатьох людях? Я не звинувачуватиму природу: адже наскільки потужними є наші сили, та на самих початках вони є настільки ж

мінливими, і тому найменшими зусиллями вроджені здатності можна повертати в той чи інший бік; але, занедбані, вони завжди тяжіють до гіршого.

Особисто я вважаю, що надмірна поблажливість батьків до молодих доньок часто позбавляє їх власної вдачі. Тому розбещеність часто переростає у розпусту: жіноча теплота поволі убуває, натомість наростає зухвалість, посилена нерозумним враженням, що все, чого лиш забажаєш, годиться робити. А тоді вже стається так, що блякне дівоча краса, зникає рум'янець з лиця, і будь-які намагання врятувати дівчину зводяться нанівець. Відтоді такі жінки не тільки знаходять розпусних чоловіків, а навіть закликають їх до розпусти.

До того ж, Семпронія неймовірно прагнула грошей. Заради збагачення вона жадібно вдавалася до найганебніших способів, а потім була безмірно щедрою в оплаті своїх злих вчинків, так що не було в неї жодної міри ані в жадібності, ані в марнотратстві.

Прагнення багатства для жінки – смертельне зло і красномовне свідчення розбещеного характеру. Так само необхідно засуджувати й марнотратство. Адже коли воно входить у розуми, які за природою не пристосовані до нього, як-от жіночі, яким притаманна ощадливість, від нього не може бути іншого порятунку, окрім бідності. Те ж саме відбувається з їхньою честю, як і з маєтками: адже дехто не може зупинитися доти, доки не опуститься на саме дно неслави і злиднів.

Жінка повинна бути ощадливою; її обов'язок – вірно зберігати в господі все добро, яке наживає чоловік. Тому ощадливість потрібно настільки вихваляти, наскільки слід засуджувати жадібність до грошей і непомірне марнотратство: адже саме ощадливість належним чином поступово збільшує статки, укріплює добробут сімейства, свідчить про здоровий глузд, є втіхою від праці та непохитною основою для чудового потомства.

Всі злі вчинки Семпронії можна підсумувати одним і, думаю, заключним діянням. Було це під час розпалу згубного заворушення підступного чоловіка Луція Катиліни. Своїми шкідливими задумами разом з багатьма учасниками змови та невпинно зростаючими силами він прагнув довести римську республіку до цілковитого розвалу. А ця зловмисна жінка задля отримання більшої волі для свого розгулу прагнула чогось такого, що викликало б жах навіть у найнебезпечніших людей. Тож вона долучилася до рядів змовників і при першій потребі надавала їм у розпорядження найглибші закутки свого будинку для таємних розмов. Однак це неподобство припинив Бог: завдяки прозірливості Цицерона плани змовників було розкрито, і коли Катиліна втік у Фезули, Семпронія зникла разом з іншими, втративши надію на здійснення планів.[152]

Незважаючи на те, що можемо прославляти Семпронію, вихваляючи її талант, все ж необхідно засудити його ганебне застосування. Адже стола[153] матрони, заплямована постійною розпустою, цілком знеславила Семпронію: якби жінка сповідувала скромність, то вочевидь була б славнозвісною.

80. Жінки кимбрійців

Після того як Гай Марій[154] у важкій війні переміг кимбрів,[155] залишилося багато жінок з цього народу: їхню стійкість у збереженні святої чесноти необхідно не те що схвалити, а навіть особливо звеличити. Адже наскільки цих жінок було багато, настільки вищими почестями їх можна возвеличувати. А вважаю так тому, що скільки я не читав про тих, які зберігають свою непорочність, були вони поодинокими жінками, а от про велику кількість жінок, які разом зберігають чесноту, ніколи не чув або дуже рідко.

У час розквіту Римської республіки тевтони, кимбри та деякі інші північні варварські народності змовилися проти римського народу. Зібравшись в одному місці, вони притягнули з собою всіх дружин, дітей та все своє майно незліченною кількістю возів, так щоб ніхто не

сподівався навернути їх до втечі. Відтак, щоб завоювати цілу Італію єдиним наскоком, вирішили розділитися на три групи й увійти в країну трьома шляхами.

Римляни, стривожившись їхніми діями, вислали їм назустріч консула Гая Марція: видавалося, що в такий важкий момент на нього поклали всю надію республіки. Першими він зустрів зухвалих вождів тевтонів. Коли вони відхилили запропоновані умови, Гай вступив з ними в бій і, після довгої запеклої боротьби, хоча гору брала то одна, то інша сторона, все-таки навернув тевтонців до втечі. Згодом вирушив на кимбрів. Двічі вступаючи з ними в бій на рівнині Равдій, Гай врешті подолав і їх, як і тевтонців при Акві Секстії.[156] Полягло тоді дуже багато людей.

Жінки кимбрів, що увесь час були осторонь поля бою, довідавшись про поразку, не кинулися втікати разом з чоловіками, а вдалися до немудрого, але відважного захисту: зібравши всі вози, яких була величезна кількість, у барикаду, відбивалися палаючими палицями, камінням і мечами, якомога довше зберігаючи свою свободу і недоторканість. Але воїни Марція згрупувалися, сформувавши бойовий стрій, і жінки, зрозумівши марність своїх зусиль, припинили оборонятися; натомість вони намагалися домовитися з імператором. Для себе вони вже вирішили: втративши у битві чоловіків, дідівські оселі та все майно, для них прийнятним залишається одне – зберегти свою волю і честь.

І тому всі вони одноголосно вимагали не прощення для своїх чоловіків-утікачів, не повернення на батьківщину, не відшкодування втраченого майна, вони просили, щоб їм усім дозволили долучитися до римських дів-весталок. Це було почесне рішення, яке, як бачимо, свідчило про щирість їхніх сердець; але цього їм не дозволили. І тоді, палаючи гнівом, задля дотримання своєї обітниці, жінки вдалися до жорстокого вчинку. Насамперед вони розбили об землю своїх діточок – це був єдиний шлях врятувати їх від ганебного рабства; тієї ж ночі, щоб самим не зазнати знеславлення своєї чесноти, скуштувавши насильства

ворога, на барикадах, які самі зробили, заподіяли собі смерть, повішавшись на шнурках і вуздечках. Так для пожадливих воїнів залишилася лише одна здобич – висячі трупи.

Одні жінки, якби їхні чоловіки зазнали поразки, зустріли б ворога благаннями, розпущеним волоссям, простягнутими руками, виповнюючи все довкола слізним плачем; інші, що було б ще ганебніше, навіть не згадуючи про якусь жіночу честь, лестощами й обіймами намагалися б добитися збереження свого майна чи повернення на батьківщину, або ж дозволили б переможцеві волочити себе, наче худобу. Але кимбрійки з твердим серцем зберегли себе для кращої долі, не дозволивши заплямувати славу свого народу навіть найменшим приниженням. Тож петлею врятувавшись від рабства і ганьби, вони переконливо довели, що їх чоловіків перемогли не завдяки силі, а завдяки несприятливій долі. Тому, відмовившись від кількох своїх років, які могли б ще проіснувати, не повішавшись, вони здобули значно довше життя для своєї чесноти. А для нащадків залишили подив, що так багато жінок, охоплені єдиним духом, а не за чиїмось розпорядженням чи за вказівкою народу, вночі в одному місці заподіяли собі однакову смерть.

81. Юлія, донька диктатора Гая Цезаря

Як своїм родом, так і подружжям Юлія була найславнішою з-поміж усіх жінок цілого світу, проте найбільшої слави зажила завдяки своїй святій любові та раптовій смерті.

Юлія була єдиною донькою Гая Юлія Цезаря[157] від його дружини Корнелії, батько якої, Цінна, був чотири рази консулом. Свій батьківський рід Юлій виводив аж від Енея, славного вождя троянців, – у цій родині було багато царів та інших знаменитостей, а материнський – від Анка, давнього царя Рима.[158] Сам Цезар надзвичайно славився успішними битвами, тріумфами і тривалою диктатурою.

Тож Юлія була дружиною Помпея Великого,[159] чоловіка дуже відомого в тогочасному Римі. Він перемагав царів, одних ставив, інших скидав, підкорював народи, винищував піратів, завойовував прихильність римського плебсу, царів цілого світу мав за своїх клієнтів[160] – цим усім він довго втомлював не тільки землю, а й небо. Хоча Юлія, чудова жінка, була ще зовсім юною, а Помпей – старим чоловіком, вона ніжно його любила і через це передчасно пішла з життя.

Коли Помпей на виборах едилів[161] приносив жертву, тварина, яку він тримав, почала борсатися від нанесених ран і сильно забризкала його кров'ю. Тому, знявши одяг, він відіслав служника додому, щоб поміняти його на інший, але трапилося так, що служник найпершою зустрів Юлію, яка була вагітна. Вона, уздрівши закривавлений одяг чоловіка, перш ніж довідатися, в чому справа, подумала, що Помпей загинув від руки зловмисника. Наче не бажаючи пережити свого коханого чоловіка, вона тут же поринула в страшну розпуку, закотила побляклі очі, склала руки, повалилася на землю й одразу померла – на превеликий жаль не тільки свого чоловіка і всіх римських громадян, але й цілого світу та всіх віків.

## 82. Порція, донька Катона з Утики

Порція була донькою того Марка Катона,[162] який, вивівши з Єгипту через палючі пустелі Лівії в Африку рештки військ Помпея, наклав на себе руки, не переживши перемоги Цезаря. Ця незвичайна, як бачимо, жінка ні в чому не зрадила вроджену батьківську хоробрість і непохитність.

Відклавши інші її славні чесноти, скажу, що вона при живому батькові вийшла заміж за Деція Брута[163] і любила його настільки ніжно і вірно, що він був найпершою і найголовнішою її жіночою турботою. Тому й не могла вона приховувати почесний вогонь любові у своєму чистому серці навіть тоді, коли настали складні часи.

Зразок такої любові прислужився до вічної хвали Порції, а також значно возвеличив її славу.

Коли Цезар врешті придушив усіх прибічників Помпея, нищівна громадянська війна швидко вщухла. Згодом стало цілком очевидно, що Цезар, будучи постійним диктатором, наміряється на титул царя – і частина сенату організувала змову проти нього. Поміж ними був і Брут. Цілком довіряючи Порції, Брут відкрив їй таємницю про страшний злочин. У ніч перед злощасним днем, коли змовники задумали вбити Цезаря, Брут якось виходив із спочивальні. Порція взяла бритву, начебто для догляду за нігтями, і, вдаючи, що сталося це випадково, зумисне поранилася. Служниці, що були поруч, від вигляду сильної кровотечі почали голосно кричати, підозрюючи, що сталося жахливе. Брут, що був вийшов, повернувся назад у спочивальню і дорікнув Порції за те, що вона перебирає на себе обов'язки стрижія. На що Порція, відіславши служників, сказала: "Найменше було легковажності у моєму вчинкові, але хочу, щоб ти бачив, що я маю відвагу заподіяти собі смерть мечем, якщо тобі не вдасться твій замисел".

Яка невичерпна сила любові, який щасливий муж цієї жінки! Але що ж трапилося далі? Змовники здійснили свій замисел, убивши Цезаря, – однак не безкарно. Все склалося не так, як гадалося: решта членів сенату засудили їх як зрадників батьківщини, і вони всі порозбігалися хто куди. Брут і Кассій подалися на Схід, зібрали чимале військо і рушили проти цезаря Октавіана[164] й Антонія, спадкоємців Цезаря. Коли Октавіан і Антоній виставили свої війська проти них і при Філіппах розбили і розігнали сили Брута і Кассія, сам Брут наклав на себе руки.

Порція, почувши такі вісті, не мислила для себе щастя в подальшому житті без свого чоловіка. Пам'ятаючи свою обітницю, не бачила іншого шляху до смерті, аніж на зразок давнього випадку з бритвою. Але не маючи нічого при собі, щоб швидко, підкоряючись пориву, здійснити свій задум, зачерпнула пригорщу палаючого вугілля, що було якраз під рукою, і не вагаючись засипала собі в уста і проковтнула. Жар випалив нутрощі й спровадив душу Порції на той світ.

Без сумніву, наскільки незвичним був її спосіб самогубства, настільки більшу славу подружньої вірності він приніс загиблій. Навіть смерть, яку власноруч заподіяв собі її батько, анітрохи не затьмарила заслуженої слави Порції.

83. Курія, дружина Квінта Лукреція

Курія була римлянкою; якщо покладатися на її ім'я, то можна стверджувати, що вона походила з родини Куріїв, а якщо покладатися на її вчинки, то вона була блискучим взірцем дивовижної поміркованості та чистої віри.

У часи великих заворушень, коли за наказом тріумвірів у місті були виставлені нові списки проскрибованих,[165] до них серед багатьох інших потрапив також Квінт Лукрецій, чоловік Курії. Більшість одразу ж покинули батьківські землі, заледве знайшовши сховок у печерах диких тварин, у віддалених горах чи поміж ворогів римського народу. І лише Лукрецій, послухавшись поради коханої дружини, безстрашний, залишився в мурах міста, в рідних стінах свого будинку, закрившись у своїй спочивальні, в обіймах власної жінки. Дружина вберегла його такою чудовою кмітливістю, чутливою старанністю та чистотою віри, що ніхто, крім однієї втаємниченої служниці, навіть близькі родичі не те що не знали нічого, а навіть не здогадувалися ні про що.

Лише уявімо собі, скільки разів, уміло прикриваючи таємницю, Курія виходила на люди у старому вбранні, з недоглянутою зовнішністю, зморщеним обличчям, заплаканими очима, нечесаним волоссям, без жодних прикрас, з тривожним подихом у грудях, з удавано безумним поглядом і наче сама не в собі, сновигала містом, заходила у храми, бродила вуличками, тремтячим і зламаним голосом, так наче вже надокучила богам своїми благаннями й голосінням, розпитувала перехожих та друзів, чи вони не зустрічали її Лукреція, чи не знають, чи він живий, куди і з ким подався, за якою надією, додаючи, що найбільше прагнула б долучитися до нього у втечі, вигнанні та незгодах. Вона мала робити багато всілякого, що зазвичай роблять нещасні, аби надійно

приховати сховок свого чоловіка. Але якими лестощами, якими обіцянками, якими переконаннями вдалося їй умовити служницю стати союзницею і з кам'яним серцем зберігати таємницю? Якими втіхами могла вона підтримувати надію свого тремтячого чоловіка, полегшити жаль у його зневіреному серці, змінивши сум на радість?

У той час, коли всі інші, зазнавши такого ж нещастя, наражалися на штормове море, грозове небо, віроломство варварів, нестримну ненависть ворогів та руку переслідувача, тільки один Лукрецій почувався безпечно і захищено на лоні своєї милої дружини. Цією святою справою Курія заслужено здобула собі вічну славу.

84. Гортензія, донька Квінта Гортензія

Гортензія, донька видатного оратора Квінта Гортензія,[166] заслуговує гідної похвали. Вона не тільки щиросердечно цінувала красномовність свого батька, а навіть, якщо цього вимагала необхідність, сама переймала вишуканість промов, чого часом потребують учені мужі.

Під час тріумвірату, коли велика кількість жінок, зважаючи на потреби республіки, несла на собі нестерпний тягар грошових податків, ніхто з чоловіків не знаходив у собі сили надати їм захист; і тільки Гортензія відважилася винести на розгляд тріумвірів справу всього жіноцтва. Вона виступила так успішно і з такою невичерпною красномовністю, що слухачі незмірно дивувалися, гадаючи, що вона змінила свою стать і переродилася Гортензієм.

Така велична справа, за яку взялася Гортензія, ознаменувалася належним завершенням: не схибивши ані в жодній тезі своєї промови, ані в незаперечних доказах свого права, вона не отримала від тріумвірів заперечення ні в чому з того, що вимагала. Вони щиро погодилися відкликати більшу частину накладеного податку, зауваживши, що хоча мовчанка жінок у питаннях щодо республіки й викликає повагу, все ж,

якщо є така можливість, яскрава і плинна красномовність має бути належно схвалена. Після завершення слухань, завдяки чудовій роботі Гортензії, матрони легко справлялися з виплатою решти податків, що було зовсім небагато.

Як видно, дух давнього роду розцвів у Гортензії, тож чи не можу сказати, що ця жінка заслужено носила ім'я Гортензія?

85. Сульпіція, дружина Трусцелліона

Сульпіція, дружина Лентула Трусцелліона, здобула собі незнищенну славу своєю добродушністю. Її чоловіка, Лентула, тріумвіри занесли у списки проскрибованих, як і чоловіка Курії. Шукаючи порятунку, він подався у Сицилію і там, як вигнанець, залишався у бідності. Сульпіція, знаючи про це, вирішила терпіти всі незгоди разом із чоловіком, оскільки вважала негідним, коли жінки, втішаючись розкішними почестями і блискучою долею разом із чоловіком, при найпершій нагоді втікають, коли він потрапить у біду.

Але не так легко було Сульпіції долучитися до свого чоловіка: її мати, Юлія, пильно слідкувала, щоб донька не подалася за коханим. Однак яких тільки сторожів не перехитрить справжня любов? Вибравши догідну мить і накинувши одяг служниці, перехитривши матір і решту сторожі, тільки з двома служницями і стількома ж служниками відважна жінка покинула рідну землю і батьківські пенати та й подалася на вигнання за своїм чоловіком, хоча закон дозволяв їй розлучитися з нещасливцем і одружитися знову. Славна жінка не відала страху: потаємними стежками, долаючи лють моря та гори Італії, віднаходила вона непевні сліди свого чоловіка, шукаючи його по невідомих краях; а знайшовши, вже не розлучалася. Адже вважала, що набагато почесніше перейти через тисячі незгод життя разом зі своїм знедоленим чоловіком, аніж втішатися насолодами і спокоєм на батьківщині, в той час коли любий поневіряється на вигнанні.

Таке рішення, безумовно, засвідчило велику мудрість, що притаманна радше чоловікові, а не жінці. Адже не завжди жінки повинні виблискувати золотом і діамантами, не завжди мають віддаватися пишноті, не завжди мають ховатися від літнього сонця і зимового дощу, [167] не завжди мають піклуватися лише про спочивальню, не завжди мають щадити себе. Вони повинні, якщо цього вимагає доля, разом з чоловіками долати труднощі, терпіти вигнання, переносити бідність, мужньо дивитися в очі небезпеці, а яка з цим не погоджується – не знає, що таке бути дружиною. Це і є військова служба жінок, їхні війни, перемоги та славні тріумфи, якими вони вирізняються. Розніженість, розкіш та домашній затишок побороти чесністю, стійкістю та розважливістю – у цьому полягає вічна їх слава і добре ім'я.

Нехай почервоніють не лише ті, які з усіх сил намагаються наздогнати тінь щастя, але й ті, які з огляду на вигоду подружнього життя бояться морської хвороби, втомлюються від легкої праці, жахаються чужих народів, страшаться, чуючи рев бика, однак, супроводжуючи своїх перелюбників, тут же радіють втечі, їм подобаються морські подорожі, їх змужнілий дух тут же пристає на всілякі безглузді витівки.

86. Корніфіція, поетеса

Корніфіція, чи була вона римлянкою, чи іноземкою – не пам'ятаю, чи я щось читав про це; однак древні свідчення переконують, що вона справді заслуговує згадки.

Адже Корніфіція в часи правління цезаря Октавіана випромінювала таку поетичну вправність, що видавалося, наче вигодовувалася не молоком Італії, а водами Касталії.[168] Своєю славою дорівнювалася Корніфіцію,[169] рідному братові, славному на той час поетові. Я вважаю, що Корніфіція не вдовольнилася лише своїм блискучим талантом слова і тому за покликанням святих Муз взялася своєю звиклою до пера рукою за складання поезій, гідних Муз. Покинувши жіночі заняття, вона створила багато чудових епіграм, які прислужилися

Святому Гієроніму, пресвітерові, як він сам засвідчує. Однак я не довідався, чи якісь її твори дійшли до наступних віків.

Наскільки славно для жінки, покинувши жіночі заняття, присвятити свій талант вивченню визначних поетів! Нехай присоромляться всі ледачі та всі ті, що недооцінюють самі себе. Адже народившись наче для дозвілля і спочивалень, вони самі себе переконують, що не годяться ні для чого іншого, хіба лише для чоловічих обіймів, народження та вигодовування дітей. Але добряче попотівши над науками, можуть пригодитися навіть до того ж, що роблять відомі чоловіки.

Корніфіція не змарнувала тієї сили, яку отримала від природи: розумом і наполегливістю вона перевершила свою жіночу натуру, почесною працею увіковічивши своє ім'я. Цей чудовий, рідкісний і непересічний взірець жінки можна порівнювати з небагатьма чоловіками.

87. Маріанна, цариця юдеїв

Маріанна, єврейська жінка, більше щастя зазнала від своїх предків, аніж від чоловіка. Була вона донькою Аристобола, юдейського царя, від цариці Александри, доньки царя Гиркана. Славилася Маріанна своєю небаченою красою. Вважають, що вона не тільки перевершувала привабливістю всіх тогочасних жінок, але й була наче образом небесного, а не земного цвіту. Добре бачив це також Марк Антоній, тріумвір.

Маріанна мала брата від тих же батьків, називався він Аристобол, був її однолітком і таким же красенем. Мати Александра, поховавши Аристобола, свого чоловіка, неймовірно прагнула і докладала всіх зусиль, аби цар Ірод, чоловік Маріанни, надав її синові посаду верховного жерця. За порадою свого друга Ґелія, жінка послала тріумвірові Антонію портрети своїх дітей, які намалював на дерев'яних табличках один дуже вправний художник. Оскільки, як говорять,

Антоній мав славу надзвичайно пристрасного чоловіка, то картини вислали до нього в Єгипет, щоб пробудити його зацікавлення дітьми і, відповідно, схилити на сторону Александри.

Але повернімося до Маріанни. Хоча вона й славилася своєю нечуваною красою, все ж набагато більше звеличилася своєю визначною мужністю. Коли доросла до зрілого віку, під нещасливим пророцтвом побралася з Іродом Антипатром, юдейським царем. На нещастя Маріанни, він сильно покохав її за надзвичайну красу.

Ірод неймовірно тішився, що він єдиний на білому світі володіє такою божественною красою. Але згодом почав сильно журитися, щоб хтось інший не дорівнявся до нього в такому щасті: турбувався, щоб Маріанна не пережила його. Аби запобігти цьому, доручив Ципринні, своїй матері, й друзям, щоб у разі його смерті від рук Антонія або Октавіана, чи в разі якогось нещасного випадку тут же вбили Маріанну – вперше, коли його викликав Антоній до Єгипту на слухання справи про вбивство Аристобола, брата Маріанни, до якого той був безпосередньо причетний, і вдруге, вже після смерті Антонія, коли звертався до цезаря Октавіана, просячи пробачення за те, що надавав дружню військову допомогу Антонієві у боротьбі з Октавіаном.

Яке сміху гідне безумство царя, що був надзвичайно проникливий в іншому, щоб, заздалегідь побиваючись чиєюсь зовсім непевною насолодою, врешті заздрісно відправити когось на той світ!

З плином часу відкрилася для Маріанни страшна таємниця, заклятий гнів на Ірода затаївся в її серці за підступне вбивство Аристобола, додавало ненависті й переконання, що вона потрібна чоловікові лише для замилування красою, подвійно тяжіло в грудях дворазове засудження до несправедливої смерті. Не пригасило запалу навіть те, що народила Іродові двох чудових синів, Александра й Аристобола:[170] у пориві злості відмовила люблячому чоловікові в обіймах. Зневажаючи його і наче відчувши у собі відродження всього царського роду, почала докладати всіх зусиль, аби розтоптати його високе становище: не

вагаючись, при найменшій нагоді відверто заявляла, що Ірод – чужинець, а не юдей, що не походить з царського роду, що він з простолюду і навіть з Палестини, що не гідний дружини царської крові, називаючи його злісним, надмірним, безвірним, нечестивим і нелюдським звіром.

Ірод усе це ледве терпів – однак любов не дозволяла йому відплатити жінці жорстокістю. Деякі джерела оповідають, що коли справи погіршали, Ципринна, мати Ірода, разом із Саломіною, його сестрою (вони обидві надто ненавиділи Маріанну), зумисне намовили виночерпія, щоб той звинуватив Маріанну перед Іродом, начебто вона запропонувала йому напоїти Ірода любовним напоєм власного приготування. Інші, натомість, стверджують, що Маріанна, зненавидівши Ірода, за власним бажанням переслала Антонієві свій чудовий портрет (не той, що був намальований на замовлення її матері, про який говорилося раніше), аби пробудити в ньому прагнення здобути її та викликати у ньому ненависть до Ірода. Врешті Ірод повірив у недоброзичливість Маріанни, роздратувався, запалився болісним гнівом і довго жалівся своїм друзям. Вони переконали його, це переконання підтримала й Александра, мати Маріанни, аби вслужитися перед Іродом, і вони зійшлися на тому, що, зважаючи на спробу замаху на царську велич, необхідно скарати Маріанну на голову.

Маріанна у відповідь виявила гідну силу духу: зневажаючи нависаючу смерть, з прекрасним і незворушним виразом обличчя, поводячись зовсім не по-жіночому, мовчки вислухала докори матері, безслізно споглядаючи ридання всіх довколишніх. З тріумфальною радістю, без тіні страху на збудженому обличчі, без слова благань про порятунок прийняла вона смерть від руки ката, наче щось довгождане. [171]

Незворушна гордість Маріанни не лише перетворила ненависть розгніваного царя на глибокий сум, але й здобула для її імені віки слави – значно більше, аніж Ірод міг би дати їй місяців життя, якби вона випрошувала їх у нього слізними благаннями.

## 88. Клеопатра, цариця Єгипту

Клеопатра,[172] єгиптянка, про яку колись гомонів цілий світ, виводить свій рід від македонського царя Птолемея, сина Лага, через довгий ланцюг славних царів. Була вона донькою Птолемея Діонісія чи, як говорять деякі дослідники, царя Мінея. Великою неправдою дістався до трону свого царства, окрім чудових рис обличчя і походження, врешті вона не відзначилася ніякими особливими вчинками, однак на весь світ прославилася жадібністю, жорстокістю і розкошолюбством.

Але почнімо від початку її панування. Як говорить дехто, коли Діонісій, чи Міней, великий друг римського народу, був на смертному ложі під час другого консульства Юлія Цезаря, то залишив старшому синові, якого деякі джерела називають Лизанієм, заповітну табличку, аби той одружився з Клеопатрою, його старшою донькою, і по смерті батька щоб вони царювали разом. Оскільки така практика в Єгипті була загальноприйнятою, хоча й ганебною, і не одружувалися хіба що з матерями чи доньками, то так вони й зробили. Але невдовзі, палаючи жадобою влади, Клеопатра, як усім стало зрозуміло, напоїла отрутою безневинного п'ятнадцятирічного юнака, свого брата і чоловіка водночас, і сама заволоділа престолом.

Деякі джерела говорять, що Помпей Великий, завоювавши майже цілу Азію, подався в Єгипет і передав царство братові померлого юнака. Клеопатра розгнівалася і зібрала проти Помпея військо. Врешті Помпей загинув у Фессалії, на узбережжі Єгипту, від руки царя, якого сам і поставив. Згодом прийшов до Єгипту Цезар і застав двох правителів, що воювали між собою.

Цезар викликав їх обох до себе, щоб відповіли за свої вчинки. Не розповідатиму про молодого Птолемея, але Клеопатра, самовпевнена жінка з вродженою зловмисністю, прийшла до Цезаря в пишному царському вбранні: затягнувши повелителя світу в свої тенета, сподівалася отримати царство. Вміючи користуватися своєю

привабливістю, своїми вогнистими очима та мило примовляючи, вона швидко досягнула того, чого прагнула: невеликим трудом затягнула ласолюбного повелителя у свою спочивальню. В той час, коли александрійці здійняли бунт, Цезар і Клеопатра були разом упродовж багатьох ночей і, як багато хто говорить, тоді вона й зачала сина, якого згодом назвала Цезареоном, від імені батька.

Згодом, коли Цезар відпустив також молодого Птолемея, той підняв повстання проти свого ж визволителя і подався з військом у Дельту, щоб перехопити Мітридата Пергамського, який ішов на допомогу Цезареві. Але Цезар коротшим шляхом випередив Птолемея і розбив його військо. Птолемей намагався втекти у невеличкому човні, але той потонув, перевантажений великою кількістю втікачів. Так усе й заспокоїлося: александрійці здалися, Цезар зібрався в похід на Фарнака, царя Понту, який підтримував Помпея, і це було ніби платою за подаровані ночі; а щоб Клеопатра залишалася вірною, надав цариці Єгипет, оскільки вона нічого іншого не бажала; однак взяв із собою Арсиною, сестру Клеопатри, щоб новоспечена повелителька Єгипту не здійняла ще якийсь новий бунт проти нього.

Тож Клеопатра, здобувши владу подвійним злочином, повністю віддалася своїй похоті. Ставши наче царицею всіх східних розпусників, жадібна до золота й коштовностей, своїми уміннями позбавила значних статків не лише всіх коханців, але й подейкують, що всі храми і святилища в Єгипті обчистила від коштовних глеків, статуй та інших дорогоцінностей.

Коли Брут і Кассій, вчинивши замах на Цезаря, самі зазнали поразки, у Сирію вирушив Антоній. Клеопатра подалася йому назустріч і легко заворожила нечестивого чоловіка своєю красою та звабливими очима. Заполонивши нещасного своїм коханням, Клеопатра, отруївши нещодавно брата, намовила Антонія вбити й сестру Арсиною, аби усунути будь-яку загрозу для свого правління. Злочин здійснили у храмі Діани Ефеської, куди нещасна втекла в надії отримати прихисток. Такий

дарунок, перший знак своєї розпусти, Клеопатра отримала від нового коханця.

Не довго зволікаючи і добре знаючи вдачу Антонія, підступна жінка заповзялася вимагати від нього Сирійське і Арабське царства. Хоча це вже видалося йому надмірним і невідповідним, все ж, для вгамування прагнення своєї улюбленици, Антоній надав їй частину одного й іншого, додавши також усі міста, розташовані на узбережжі Сирії між Єгиптом і рікою Елевтерій, залишивши для себе тільки Сидон і Тір.

Отримавши жадане, Клеопатра подалася з Антонієм аж до Євфрату, коли той вирушив на вірменів чи, як говорять інші, на парфів. Коли Клеопатра поверталася в Єгипет через Сирію, її радо прийняв у себе Ірод Антипатр, що тоді був царем Юдеї: вона, навіть не зашарівшись, через служника запропонувала йому своє ложе, а в разі згоди як дарунок надумала здобути собі юдейське царство, яке той нещодавно здобув завдяки Антонію.

Однак Ірод, знаючи натуру цієї жінки, відмовився не тільки з поваги до Антонія, а навіть, прагнучи позбавити його від такої нечестивої жінки, зопалу намірився проштрикнути її мечем, але друзі відмовили його. Клеопатра, зневірившись, вдала, що затрималася начебто через те, щоб віддати Іродові данину з Єрихона, де ростуть бальзамові дерева. Ці рослини вона згодом перенесла у Вавилон, що в Єгипті, де вони цвітуть і сьогодні. За це вона отримала великі дарунки від Ірода і подалася назад у Єгипет.

Відтак Антоній, втікаючи з Парфії, повернувся в Єгипет і викликав Клеопатру на зустріч. Він підступно схопив Артавазда, вірменського царя, сина Тиграна, разом зі всіма його синами і сатрапами, загарбав усі його величезні скарби і самого царя привів, закованого в срібні кайдани. Аби затягнути жадібну Клеопатру в свої обійми, слабовольний чоловік поклав їй до ніг полоненого царя у величному царському вбранні та всю здобич. Не тямлячи себе від щастя, жадібна Клеопатра настільки звабно і гаряче обійняла Антонія, що той, розлучившись із Октавією, сестрою

цезаря Октавіана, віддав усе своє кохання Клеопатрі, зробивши її своєю дружиною.

Не стану згадувати про арабські мазі, пахучі аравійські ладани і п'янкі напої, які розливав на щоденних грандіозних бенкетах цей ненаситний чоловік, коротко скажу про інше. Намагаючись зробити бенкет Клеопатри якомога величнішим, якось він запитав, що може додати вишуканості до її щоденних страв. На що розпусна жінка відповіла: якщо він захоче, вона може витратити десять мільйонів сестерціїв на один обід. Антоній подумав, що це неможливо, але йому було цікаво на таке поглянути й скуштувати, тож вирішив побитися об заклад і прикликав Луція Планка як суддю.

Коли наступного дня обід не перевищив звичайний, Антоній уже намірився висміяти обіцянку, але Клеопатра тут же наказала служникам винести другу страву. Служники, знаючи задум, принесли лише один келих з гострим оцтом. Клеопатра, не вагаючись, тут же зняла з одного вуха неймовірної коштовності перлину, яку носила за східним звичаєм як прикрасу, розчинила її в келихові з оцтом і випила рідину. Коли ж вона простягнула руку за другою, що була в другому вусі, аби зробити таке саме, Луцій Планк тут же проголосив, що Антоній програв. Таким чином завдяки перемозі цариці друга перлина збереглася. Згодом коштовність привезли до Рима, в Пантеон, розділили і вклали у вуха Венери: так упродовж тривалого часу для споглядаючих це було свідченням половини обіду Клеопатри.

Жага інших царств у цієї ненаситної жінки з дня на день невпинно зростала. Підсумовуючи усі свої побажання, вона почала випрошувати в Антонія, що був напідпитку і, можливо, вставав з-за столу одразу після славнозвісного обіду, цілу Римську імперію – наче в його владі було таке їй подарувати. Антоній, очевидно, будучи не зовсім у собі, належно не зваживши свої можливості та можливості римлян, обіцяв їй такий подарунок.

О благий Боже! Яка незмірна зухвалість прохаючого і не менша дурість обіцяючого! Надто ліберальним чоловіком він був! Упродовж стількох століть, з такими зусиллями, проливши стільки крові, ціною смерті багатьох героїв і навіть багатьох націй, такими грандіозними ділами, стількома війнами заледве здобули імперію – і одразу так необдумано подарувати її жінці, що попросила, наче то був власний будиночок.

І що ж сталося? Через розлучення з Октавією насіння війни між Октавіаном і Антонієм уже було посіяне: тож обидві сторони, зібравши війська, рушили одна на одну.

Антоній з Клеопатрою на позолочених кораблях з пурпуровими вітрилами рушили до Епіру. Але зустрівши ворога, у сухопутній битві одразу зазнали поразки і відступили до свого флоту, а відтак військо Антонія подалося в Акцій, сподіваючись отримати перемогу в морській битві. Октавіан разом зі своїм зятем Агриппою перестріли їх з величезним флотом. Відважно вступивши у важкий бій, жодна сторона довго не могла взяти гору. Але як тільки антоніанці почали відступати, погордлива Клеопатра втекла на своєму позолоченому кораблі, прихопивши із собою ще шістдесят інших. Антоній, тут же опустивши знамено на преторіанському кораблі, подався за нею. Повернувшись у Єгипет, вони відіслали своїх спільних дітей на Червоне море, а самі намарно стали готувати війська для захисту царства.

Октавіан, переможно переслідуючи Антонія і Клеопатру, в багатьох успішних битвах повністю розгромив їх війська. Просячи запізнілого миру, ті отримали відмову, і зневірений Антоній, як говорять багато істориків, у царському мавзолеї мечем укоротив собі життя.

Коли Александрія пала, Клеопатра намагалася застосувати свій талант, який успішно випробувала на Цезареві й Антонієві, ще й на молодому Октавіанові, але намарно. Довідавшись, що її залишили для показу на тріумфі, зневірилася в порятункові: одягнувши царські одежі, пішла вслід за своїм Антонієм. Розрізавши собі вени на зап'ястках,

поклала собі на рани отруйних змій. Говорять, що ці змії спричиняють смерть, насилаючи сон. Поринувши в сон, нещасна жінка знайшла кінець своїй пожадливості, розпусності та життю. Октавіан намагався повернути її до життя, прикликав псиллів,[173] щоб відсмоктали отруту з ран, але було вже надто пізно.

Інші джерела переконують, що вона померла раніше і зовсім не так. Антоній, як говорять, готуючи війну в Аттиці, запідозрив, що втрачає довіру Клеопатри, тому перестав споживати питво та їжу, попередньо не перевіривши. Клеопатра, помітивши, що відбувається, надумала очиститися в очах Антонія. Скропивши отрутою квіти, якими за день до того прикрасила їхні корони, одягнула вінок на голову і почала загравати з Антонієм. Добряче розвеселившись, запропонувала йому випити вінок: вкинула квіти в келих і розмішала; та коли Антоній уже був намірився випити, Клеопатра перехопила його руку, сказавши: "Любий Антонію, я є тією Клеопатрою, якій ти більше не довіряєш, демонструючи це новою недоречною перевіркою страв, але ось тут, якби я хотіла, то мала б і можливість, і нагоду напоїти тебе". Антоній, зрозумівши хитрість, яку Клеопатра сама розкрила, одразу ж відвів її у в'язницю і примусив перехилити келиха, якого вона не дала йому випити. Говорять, що так вона й померла.

Однак перша версія є популярнішою.[174] Я хочу додати, що Октавіан розпорядився добудувати гробівець, розпочатий Антонієм, де й поховали їх обох разом.

89. Антонія, донька Антонія

Антонія Молодша стала для нащадків незнищенним образом знаменитого вдівства. Вважають, що вона була донькою тріумвіра Марка Антонія[175] від Октавії. Дали їй прізвисько Молодша тому, що була в неї старша сестра, котра називалася так само.

Побралася вона з Друзом, який був братом Тиберія Нерона і пасинком Октавіана Августа, народивши від нього Германіка і Клавдія, що згодом став імператором, та Лівіллу. Друз, як говорять деякі джерела, загинув під час військового походу в Германію: існує підозра, що його власноруч отруїв брат Тиберій. Антонія, хоча й була прекрасною жінкою в квітучому віці, після смерті чоловіка вважала, що порядній жінці не личить одружуватися двічі, тож ніхто не міг її намовити виходити заміж вдруге. Решту своїх днів провела вона під одним дахом з Лівією, своєю свекрухою, у затишку спочивальні свого чоловіка, живучи настільки непорочно, настільки свято, що перевершила всіх попередніх римських матрон похвальною чистотою свого вдівства.

Дійсно, поряд із Цинцинатами,[176] Фабриціями,[177] Куріями,[178] а також Лукрецією і Сульпіцією – жінками зрілого віку, можна згадати ще Катонову доньку: для них жити, не заплямувавши свою репутацію й краплею розпусти, – винятковий і найсвятіший вчинок, що заслуговує великої похвали. А якщо це так, тоді якою славою прославлятимемо молоду, надзвичайної краси жінку, доньку Марка Антонія, аморального чоловіка, яка жила не відлюдницею десь у лісі, а серед дозвілля і розваг імперії, між Юлією, донькою Октавіана, і Юлією, донькою Марка Агриппи, котрі палали вогнем розбещеності й розпусти, з Марком Антонієм, своїм батьком, та Тиберієм, що згодом став імператором, і всіма його непристойностями й неславами, у країні, що колись була гордою, а тепер віддалася виродженим огидам, поміж тисяч прикладів хтивих пристрастей, – і все ж зуміла вберегти стійкість свого духу та чистоту міцних грудей, причому не тимчасово, з надією на майбутнє заміжжя, а сповідуючи чесноту, і зберегла її аж до старості та смерті?

Справді, немає гідного писемного свідчення вчинку Антонії, але такий приклад спонукає до певних роздумів. Тож, оскільки часом літературі не вистачає сил, все ж світлі уми достатньо мають поживи для осмислення і належної похвали.

90. Агриппіна, дружина Германіка

Агриппіна була донькою Марка Агриппи від Юлії, доньки цезаря Октавіана. Гай Калігула,[179] син Агриппіни, ставши повелителем імперії, відцурався сільського коріння своєї матері, сповістивши, що вона походить не від Агриппи, а народилася від Октавіанового сходження з Юлією, власною донькою. Таким було безглузде прагнення імператора: він думав, що його вважатимуть шляхетнішим, оскільки народжений від матері, зачатої кровозмішенням, аніж народила б його законна донька звичайного чоловіка.

Але чиєю б донькою вона не була, поєдналася Агриппіна з прийомним сином цезаря Тиберія Августа,[180] Германіком,[181] чудовим юнаком її ж віку, що згодом сильно прислужився республіці. Це надало їй певної відомості, однак найбільше прославилася вона тим, що своїми рішучими вчинками протидіяла віроломству зарозумілого правителя.

Від Германіка, свого чоловіка, Агриппіна народила трьох синів, один з яких, Гай Калігула, згодом очолив імперію; а також стількох же доньок, однією з яких була Агриппіна, мати цезаря Нерона. Можна вважати достовірним, що її батько Тиберій отруїв Германіка; Агриппіна дуже важко перенесла загибель чоловіка, чудового юнака, оплакуючи його слізними голосіннями за всіма жіночими ритуалами. Цим вона накликала на себе такий гнів Тиберія, що той схопив її за руку і довго, довівши нещасну до плачу, верещав, звинувачуючи її в тому, що вона не може перенести того, що вже ніколи не стане імператрицею. Згодом він постійно зводив на неї наклепи перед сенатом і врешті наказав посадити її, невинну, під варту.

Однак горда жінка вважала, що цезар негідно повівся з нею, і вирішила, що смерть допоможе їй уникнути і припинити знущання знавіснілого правителя. Не маючи інших засобів для досягнення мети, вона прийняла мужнє рішення: постановила голодом довести себе до могили і негайно навідріз відмовилася від будь-якої поживи. Як тільки Тиберію доповіли, що жінка почала поститися, нечестивий чоловік одразу зрозумів її мету; однак не бажаючи, щоб вона таким певним

шляхом і так швидко втекла від його знущань, коли ні погрозами, ні різками не вдалося змусити її приймати їжу, то, щоб і далі мати можливість знущатися над нею, він наказав насильно пропихати їй їжу в горло. Таким способом жінці, що відмовлялася їсти, силоміць наповнювали шлунок поживою.

Але що більше знущався Тиберій з Агриппіни, то сильнішим ставало її рішення. Непохитна у стремлінні, своєю смертю жінка перемогла зверхність жорстокого правителя, довівши, що незважаючи на те, скількох людей він може легко, лише захотівши, вбити, все ж не може, доклавши всіх зусиль, залишити живою навіть одну людину, яка хоче вмерти.

Таким кінцем свого життя Агриппіна завоювала собі велику славу між своїх співвітчизників, але водночас у ще більшій неславі залишила Тиберія.

91. Павлина, римська жінка

Павлина, жінка з Рима, своєю потішною простодушністю здобула, можна сказати, незнищенну славу для свого імені. В часи правління цезаря Тиберія Августа серед усіх матрон вона вирізнялася чудовими рисами обличчя і граційністю тіла. Вийшовши заміж, заслужила собі чудову репутацію скромної жінки, оскільки окрім чоловіка піклувалася хіба що про Анубія, єгипетського бога, якого вшановувала за всіма належними обрядами, прагнучи здобути його прихильність.

Молоді хлопці завжди любили гарних жінок, особливо тих, що неустанно піклуються про свою чесноту. Тож краса Павлини настільки полонила одного римського молодика на ім'я Мунд, що він вперто почав зваблювати її: то поглядом, порухом чи посмішкою, то подарунком чи обіцянкою, то благаннями чи лестощами – аби тільки отримати те, чого так полум'яно бажав. Але все намарно: цнотлива жінка, віддана тільки своєму чоловікові, пропускала попри вуха слова закоханого. Юнак довго

старався, але зрозумівши, що прямий шлях до серця переконаної жінки закритий, вирішив застосувати хитрощі.

Зазвичай Павлина щодня ходила у храм Ізіди, неустанно вмилостивлюючи Анубія постійними службами. Юнак, знаючи про це, вигадав нечувану хитрість, яку підказало йому кохання. Розуміючи, що жерці Анубія можуть йому гарно прислужитися в такій справі, втерся до них у довіру і неймовірними подарунками схилив їх на свій бік. Намовив найстаршого і найповажанішого з них, щоб Павлині, яка прийде на свою щоденну службу, напророчив, що вночі до нього приходив Анубій і попросив передати їй, що захоплюється її присвяченням і хотів би перекинутися з нею словом наодинці в храмі.

Павлина, почувши такі слова, неймовірно зраділа, приписала все своїй святості й загордилася сама собою. Жінка настільки повірила, наче сама своїми ж вухами почула голос Анубія. Тут же подалася до чоловіка і виклала йому справу. А той, ще простакуватіший, аніж дружина, таки дозволив їй переночувати у храмі.

Отож у храмі розстелили ложе, гідне самого бога: ніхто про це не знав, окрім Павлини і жерців. Щойно сутінки опустилися на землю, жінка увійшла до храму. Всі вийшли, Павлина провела необхідні обряди й жертвоприношення і зійшла на ложе в очікуванні бога. Коли вона задрімала, жерці запустили Мунда, зодягненого в шати Анубія, про що заздалегідь було домовлено. Спраглий кинувся цілувати свою довгожадану кохану, а коли вона, вкрай здивована, пробудилася, сповістив, щоб раділа, бо він – Анубій, якого вона так довго вшановувала і який спустився з небес, почувши її благання і молитви, аби розділити з нею це ложе і щоб вони разом породили такого ж бога.

Перш ніж віддатися, жінка запитала улюбленого бога, чи безсмертним дозволено і чи вони взагалі можуть сходитися з людьми. На це Мунд одразу відповів, що обов'язково можуть, навівши їй приклад Юпітера, що зійшов на лоно Данаї через покрівлю і від цього сходження народився Персей, якого згодом прийняли на небі. Павлина, почувши

такі слова, радо підкорилася юнакові; тож Мунд, оголившись, зійшов на ложе й почав насолоджуватися довгожаданими обіймами та зляганнями замість Анубія. Як тільки день змінив ніч, пожартувавши, сказав, що вона зачала сина, та й пішов.

Наступного дня зранку жерці прибрали ложе з храму, а Павлина доповіла чоловікові все, що було. Недолугий чоловік, повіривши, ще й похвалив дружину за те, що народить бога. Без сумніву, вони з нетерпінням очікували б дня народження, якби надто запальний і не надто розважливий молодик не розкрив свого лукавства. Знаючи, наскільки пристрасно Павлина припадала до нього й віддавалася, гадав, що коли розповість, наскільки хитро він розправився з її цнотливістю, вона стане податливішою і пристраснішою наступної ночі. Тому думав, що це буде найлегший шлях частіше отримувати жадані обійми. Тож перестрівши Павлину по дорозі до храму, сказав тихцем: "Блаженна єси, Павлино, адже від мене, бога Анубія, зачала дитя".

Однак результат від сказаного був дещо інакший, аніж він сподівався. Павлина остовпіла. В ту ж мить згадалося їй усе, що було сказано і вчинено. Зрозумівши обман, зганьблена, подалася до чоловіка і виклала йому весь підступ Мунда і жерців, про який сама щойно довідалася. Чоловік не придумав нічого кращого, як тут же пожалітися Тиберієві, а той, довідавшись правду, скарав жерців на горло, а Мунда – вигнанням. Висміяна Павлина стала притчею во язицех усього римського народу: значно більше прославилася вона завдяки своїй простодушності та Мундовим хитрощам, аніж завдяки своєму присвяченню Анубію і такому хитромудрому зберіганню своєї цноти.

92. Агриппіна, мати цезаря Нерона

Агриппіна, мати цезаря Нерона,[182] прославилася своїм знаменитим родом, славним походженням, владним характером та потворністю – як свого сина, так і своєю, а також відомими вчинками.

Була вона донькою цезаря Германіка, чудового і неймовірно обдарованого юнака, від Агриппіни, про яку ми нещодавно говорили. Назвали її Юлією Агриппіною. Була вона сестрою Гая Калігули, імператора. Вийшла заміж за Гнея Доміція, важкого і самовпевненого чоловіка з роду Агенобарбів. Народила від нього Нерона, славну на цілий світ потвору: з материнського лона він показався вперед ногами.

Доміцій помер від водянки, коли Нерон був ще малюком. Тоді ж Гай, [183] брат Агриппіни, обридливий чоловік, ганебно збезчестив її, адже вона була дуже гарною. Ставши імператором, позбавив її майже всіх статків і вислав на острів – чи то зневажаючи її поведінку (оскільки злягалася з Лепідом, бажаючи отримати владу), чи перебуваючи під впливом її ворогів. Але за деякий час Калігула загинув від рук власних воїнів, і Клавдій, ставши імператором, повернув Агриппіну з вигнання.

Минув деякий час. Коли Агриппіна довідалася, що Валерія Мессаліна за власні вчинки загинула від кинджала, тут же почала плекати надію здобути владу собі та своєму синові. Зачарувавши своєю красою овдовілого імператора Германіка, який був братом її батька, пробудила в ньому нестримне прагнення одружитися з нею. Для цього, заручившись підтримкою Палланта, подолала свою суперницю Лолію Павлину, яку обстоював вільновідпущеник Каліст, і Елію Петину, яку пропихав Нарцис. Щоправда, перепоною на шляху до заміжжя стало дотримання правил добропристойності, адже вона була племінницею Клавдія по братовій лінії. Але Вітелій, запрошений саме з цією метою, виступив з промовою; результат був такий, що сенат просив Германіка здійснити його власне бажання. Задовольняючи прохання Вітелія, сенат видав декрет, що визнавав дійсним шлюб дядька по батьковій лінії з племінницями.

Так Агриппіна за бажанням Клавдія і на прохання сенату повінчалася з ним. Згодом вона отримала титул Августи, її завезли колісницею на Капітолій – почесть, яку до того часу надавали тільки жерцям. Тож так вона й отримала всі можливості помститися своїм противникам. Врешті надзвичайно хитра жінка дочекалася слушної миті.

Незважаючи на те, що Клавдій мав дітей обох статей, Меммій Полліо, що був тоді консулом, а також вільновідпущеник Паллант, який дуже підтримував Агриппіну в безчесному шлюбі, щосили намовляли її наполягти на тому, щоб Клавдій усиновив свого пасинка Нерона. Ніхто, однак, не пам'ятав, щоб колись бували випадки всиновлення в родині Клавдіїв. До того ж Агриппіна змусила Клавдія обіцяти Неронові Октавію, його доньку від Мессаліни, вже заручену з Луцієм Силаном, юнаком знатного походження.

Досягнувши цього, жінка зрозуміла, що звір потрапив у пастку. Підбурювала її не тільки огидна Клавдієва ненажерливість, але насамперед страх, що син Клавдія Британік, про якого дуже піклувався Нарцис, міг дорости до старшого віку ще до смерті батька і зруйнувати її плани. Тому, не гаючи часу, Агриппіна заповзялася звести Клавдія на той світ.

Клавдій надзвичайно любив гриби, називаючи їх поживою богів, тому що ростуть вони самі по собі, без насіння. Агриппіна, добре це знаючи, щедро побризкала варені гриби отрутою і сама, як переконують деякі джерела, піднесла страву вже сп'янілому Клавдієві. Інші говорять, що Агриппіна підкупила євнуха Галота, який зазвичай куштував їжу Клавдія, і той підсунув гриби під час обіду в храмі з жерцями. Як би там не було, Клавдій усе виблював і вже одужував, але жінка намовила лікаря Ксенофонта, щоб той, начебто для продовження блювання, полоскотав Клавдієві горло пір'ям, змоченим отрутою. Так вона й досягнула бажаного.

Клавдія віднесли у спочивальню, де він і помер. Про це ніхто не знав, окрім Агриппіни. Вона нікому не повідомляла про смерть правителя, аж доки, не заручившись підтримкою своїх друзів, не зробила імператором підлітка Нерона, оминувши Британіка як надто молодого. Нерон сприйняв новину з такою вдячністю, що тут же за такі заслуги матері надав їй всю владу – як у публічних, так і в приватних справах: видавалося, що надав їй принципат, залишивши собі тільки титул.

Так Агриппіна засяяла на цілий світ з вершини римського принципату. Але невдовзі сяйво затьмарили плями великої ганьби, перетворивши його в безумство небачених убивств та вигнань. Насамперед відомо, що Агриппіна дозволяла Неронові виявляти його неприродну любов до себе, що переходило всілякі межі. Син відчував до неї неприродний потяг, так що навіть серед своїх наложниць мав проститутку, дуже подібну на неї, а коли їх разом переносили в лектиці, [184] то дуже часто на одязі помічали плями, що видавали непристойні стосунки. Дехто навіть засвідчує, що вона затягнула сина до брудного вчинку, прагнучи відновити владу, яку вже почала втрачати, бо часто з різних причин накидалася на Нерона з докорами. Стверджують також, що саме через докори Нерон став уникати стосунків з нею та розмов наодинці.

Жінка, яка силоміць одружила свого власного дядька на собі, згодом отруївши його грибами, яка обманом і насильством привела до влади зовсім непридатного молодика, цілком заслужено дочекалася свого мерзенного кінця. Багато в чому перечачи синові, заробила собі ненависть від нього, так що він позбавив Агриппіну всіх почестей і титулу Августи. Розізлившись і запалившись жіночим гнівом, жінка погрожувала, що відбере в нього владу, яку сама йому доручила. Такі слова навіяли жах на Нерона. Адже він добре знав, наскільки вона підступна і що багато друзів могли б допомогти їй, усе ще пам'ятаючи про Германіка, її батька. Нерон тричі марно намагався отруїти матір, але проникліва жінка постійно приймала протиотруту і так уникнула смерті.

Врешті, коли жінці вдавалося вислизати також з інших лабетів, які він влаштовував, Нерон вирішив застосувати вишуканіші способи здійснення свого задуму. Тому й пішов радитися з Аніцетом, який був префектом флоту поблизу Мізен і колишнім вихователем юного Нерона. Той показав, як можна збудувати корабель, що міг сам розвалитися: посадивши на нього Агриппіну, яка нічого не здогадувалася б, можна було б таким чином накликати на неї небезпеку.

Така ідея припала Неронові до вподоби. Наче розкаюючись за колишню ненависть, з удаваною синівською любов'ю міцно обійняв він матір і відпровадив до самого дому. Згодом, відправляючись на обід разом із Креперієм Галлом і вільновідпущеницею Ацероніею, Агриппіна сіла на корабель, зготований для її загибелі. Як тільки ніч зійшла на подорожуючих, змовники подали знак, і важка свинцева покрівля корабля провалилася, придушивши Креперія. Але погода була спокійною, і тому мореплавці самі намагалися перевернути корабель. Ацеронію затовкли палицями і веслами, коли та почала кликати на допомогу, Агриппіну поранили в плече й скинули в море. Але прибережні жителі врятували Неронову матір і відвезли до її власного помешкання, що на Лукринському озері.

Агриппіна одразу ж послала вільновідпущеника Агеріна до Нерона сповістити про свій щасливий порятунок. Імператор же, звинуативши його у спробі замаху, наказав затримати і тут же послав Аніцета, тетрарха Геркулія і морського центуріона Обарія, щоб вони врешті покінчили з матір'ю. Коли Аніцет оточив будинок, втекла остання служниця, що залишилася, і виконавці схопили Агриппіну. Першим ударив Геркулій палицею по голові, а коли жінка побачила, що центуріон добуває меча, щоб її вбити, відкривши свій живіт, сказала, щоб простромив лоно.

Так і вбили Агриппіну. Спаливши тіло тієї ж ночі, нашвидкуруч влаштували похорон і закопали абияк. Згодом друзі влаштували їй пристойне поховання на Мізенському шляху поблизу вілли Юлія Цезаря.

Дехто говорить, що Нерон оглядав тіло вбитої, критикував одні частини тіла, а інші вихваляв, аж після того її поховали.

93. Епіхарида, вільновідпущениця

Вважають, що Епіхарида радше була іноземного, аніж римського походження. Вона не те що не вирізнялася ніяким славним

походженням, а навіть навпаки, була вільновідпущеницею, народженою від батька-вільновідпущеника. А що ще ганебніше, вона не мала найменшого смаку до високих мистецтв; однак наприкінці життя розкрила величність свого духу та мужність характеру.

В часи імператора Нерона в самому Римі, та й в цілій Італії, неймовірно зросли зневажливість і розпусність. Дійшло до того, що багато громадян і сенаторів під проводом Луція Пізона змовилися проти правителя.[185] Змовники намагалися скласти план дій упродовж багатьох нарад, і якимось чином сталося так, що Епіхарида, про яку ми щойно говорили, довідалася імена всіх учасників змови.

Вважаючи, що справа не посувається зовсім, втомившись очікувати і розчарувавшись, Епіхарида подалася в Кампанію. Долею випадку потрапивши в Путеоли, щоб не гаяти часу намарне, зустрілася з Волузієм Прокулом, хіліархом,[186] префектом римського флоту, одним з убивць Агриппіни: вона вважала, що змова стане набагато реальнішою, якщо він долучиться до її учасників. Епіхарида почала з довгого перелічування Неронових злих вчинків, паскудств, непристойних звичок, нахабності; а відтак продовжила невдячністю імператора щодо самого Волузія, адже за такий вагомий вчинок, тобто за вбивство Агриппіни, чим той так прислужився, не отримав жодної подяки від імператора; і врешті розкрила йому план замаху, з усіх сил намагаючись зробити його союзником змовників.

Однак результат був далеко не такий, якого сподівалася Епіхарида. Волузій намірився своєю службою здобути милість правителя ще й цього разу. Тож як тільки йому дозволили зустрітися з імператором, виклав йому все, що довідався від Епіхариди. Але Волузій не отримав того, чого хотів: адже, оскільки він ще вагався, розважлива жінка не повідомила йому жодного імені учасників змови. Епіхариду схопили, але вона не відповіла на жодне питання допитувачів.

В той час, коли її тримали у в'язниці, змову випадково викрили через необачність самих змовників. Тоді жінку вдруге вивели на допит,

сподіваючись, що вона не буде такою терплячою, як чоловіки, і вдасться легше витягнути з неї, що потрібно. Після довгих катувань тюремники додали ще більше, впевнені, що жінка не витримає; але тверде серце не видало жодної таємниці. Тоді її залишили ще на один день. Епіхарида, вже не тримаючись на ногах, боялася, що за третім разом уже може не встояти. Тоді, стягнувши пута з грудей, перекинула їх через бильце стільця, на якому її несли, таким чином зробивши петлю. Простромивши в неї голову, налягла всією вагою свого тіла і спричинила собі самовільну смерть, аби не завдати шкоди змовникам. Своїм вчинком жінка спростувала давнє прислів'я, що жінки замовчують лише те, чого не знають! Так вона залишила Нерона тремтіти з пустими руками.

Хоча така справа видається неймовірною для жінки, все ж вона видаватиметься ще видатнішою, якщо зважити на непослідовність видатних людей, причетних до змови. Адже змову викрили з вини когось іншого, не Епіхариди; і серед молодиків не знайшлося жодного настільки мужнього, аби піти на тортури за спільну справу, за яку терпіла муки ця жінка. Вони відмовлялися навіть слухати, коли їм перелічували тортури, одразу розповівши допитувачеві все, що знали про змову. Ніхто з них не пощадив ані себе, ані свого друга, а ця жінка, натомість, пощадила всіх, окрім самої себе.

Видається, що природа, вкладаючи розуми в тіла смертних, часом помиляється, коли в жіночі груди вливає той дух, який намірялася дати чоловікові. Але сам Бог є подателем таких речей, і тому не годиться припускати, що він може помилятися. Тому треба вірити, що всі ми отримуємо досконалі душі, але чи зберігаємо їх, це вже наша справа.

Тому вважаю, що чоловіки мали б почервоніти, коли їх перемагає не розпусниця, а жінка, що загартувала себе для перенесення найбільших страждань. Якщо ми є сильнішою статтю, то чому не подобає нам бути сильнішими духом? Якщо ж ні, то ми також розніжуємося і по праву, як і змовники, видаємося відступниками від своїх звичаїв.

94. Помпея Павлина, дружина Сенеки

Помпея Павлина була славною жінкою, дружиною Луція Аннея Сенеки,[187] Неронового наставника. Не пригадую, щоб я десь читав, чи вона була римського, чи іноземного походження. Зважаючи, однак, на благородство її духу, радо вірю, що вона все-таки була римлянкою, а не іноземкою. Хоча докладно й не знаємо її походження, все ж маємо приклад її вірної любові до свого чоловіка, який засвідчили багато відомих авторів.

Багато хто з видатних людей того часу вірить, що Сенека потрапив у немилість Нерона радше через ненависть самого імператора, аніж із власної провини. Вже немолодого Сенеку, дуже відомого чоловіка, заклеймували темною плямою причетності до змови Пізона – якщо можна справедливо назвати якісь вчинки супроти тирана темними. Завдяки закоренілій чи радше вродженій ненависті до чесноти Неронові відкрився шлях виливати свою жорстокість на Сенеку, що потрапив у тінь підозри. Дехто вважає, що імператор, підбурений Поппеєю і Тигіліною, дійшов до винятково жорстокого рішення: послявши центуріона, Сенеку повідомили, щоб він сам обрав собі шлях на той світ.

Павлина, побачивши, що чоловік готується прийняти смерть, перестала зважати на його втішання, якими він закликав її далі насолоджуватися життям. Щира любов до чоловіка і сильна воля спонукали Павлину прийняти рішення – зазнати такої самої смерті, як і чоловік: щоб тих, кого поєднало достойне життя, могла роз'єднати лише смерть.

Так безстрашно увійшла вона в теплу купіль, аби в ту ж хвилю, що й чоловік, розітнути собі вени, щоб випустити духа. Але правитель, аби хоч якось прикрити свою вроджену жорстокість, не тримаючи ніякої особистої ненависті до Павлини, наказав слугам уберегти жінку від смерті. Та все ж вони не змогли надто швидко зарадити кровотечі: постійна блідість засвідчувала, що видатна жінка разом із втратою чоловіка втратила свій величний животворний дух. Проживши ще кілька років, Павлина похвальним вдівством зберігала пам'ять про чоловіка, а

закінчивши свої дні, зберігала ім'я дружини Сенеки, оскільки не могла вчинити інакше.

Що саме, як не солодке кохання, знаменита прикмета доброчесності та повага до святості подружжя змогли переконати цю віддану жінку за найменшої можливості надати перевагу смерті поруч зі своїм старим чоловіком, аніж вберегти своє життя і, трохи почервонівши, одружитися вдруге, вчинивши за зразком багатьох жінок?

Адже сьогодні, на велике безчестя жіночої чесноти, навіть не згадуючи про друге чи третє, що вже вважається звиклим, – навіть ушосте, всьоме чи увосьме, якщо трапляється така нагода, виходять заміж. Настільки звичним для них є вносити світильники у спочивальні нових чоловіків, що видається, наче вони навчалися цього у повій, які зазвичай міняють коханців щоночі. Свої часті подружні обіцянки вони надають з таким самим виразом обличчя, з яким давали б найсвятішу обітницю честі.

Подекуди навіть важко сказати, чи такі жінки повиходили з кімнаток борделю, чи із спочивальні передчасно померлого чоловіка. Не сумніваюся: хтось може запідозрити, що або чоловік був не надто розумний, коли запрошував, або вона не надто скромна, коли приходила.

О нещасні! Навіщо нищите наші звичаї? Античність, що схилялася до духовної чистоти, вважала негідним уже друге заміжжя, не те що сьоме. Жінки після другого заміжжя не могли навіть спілкуватися з поважними матронами. На жаль, зовсім не так сьогодні: приховуючи свій розпусний свербіж, вони вважають себе красивішими і милішими, бо перебороли вдівство і недолю частими одруженнями, сподобавшись багатьом чоловікам.

95. Сабіна Поппея, дружина Нерона

Сабіна Поппея була відомою римською жінкою, донькою Тита Оллія, чоловіка не надто відомого. Тому й прийняла не його ім'я, а свого дідуся із сторони матері, Поппея Сабіна, чоловіка дуже відомого завдяки тріумфальним почестям і консульству. Окрім почесного духу, не бракувало Поппеї й інших жіночих чеснот.

Була вона небаченої краси, нагадуючи в цьому рідну матір, яка в молоді роки перевершувала своєю красою всіх римлянок. До того ж, її голос проливався чудовою солодкою ласкавістю; блискучий розум був надзвичайно бистрий, якщо вона застосовувала його належно; на людях зазвичай вона поводилася дуже скромно, але потай була розпусною, що притаманно багатьом жінкам. Хоча вона й не часто проводила час у товариствах, однак не була позбавлена лукавства. Зрозумівши, що багато чоловіків, і навіть високопоставлених, полюбляють насолоджуватися її красою, хитра жінка завжди виходила на люди з наполовину закритим лицем, і не тому, щоб прикрити свої похітливі бажання, а щоб, не надто вдовольняючи очі споглядаючих надмірним показом, залишити у них прагнення побачити приховане.

Не вдаючись у всі звички Поппеї, скажу лише, що вона ніколи не турбувалася про власну репутацію, звертаючи свою похіть туди, де можна було здобути кращу вигоду, і ніколи особливо не вникала у різницю між чоловіками й коханцями. Хоча Поппея й славилася такими вчинками, все ж доля була прихильною до неї. Будучи достатньо заможною, щоб підтримувати славу свого роду, насамперед вийшла заміж за Руфа Криспа, римського вершника.[188] Після того, як народила від нього сина, її звабив молодий і впливовий Отон, прибічник Нерона; допавшись до перелюбу з ним, невдовзі стала його дружиною.

Чи то необачний через бурхливе кохання, чи не бажаючи більше терпіти брикливий характер жінки, чи то доля її так склалася, – Отон почав робити спроби спокусити Нерона своєю дружиною, у всякому разі, піднімаючись після кожного обіду в цезаря, він щоразу проголошував, що повертається до тієї, яку боги наділили всіма існуючими чеснотами, вишуканістю звичок, небесною красою, яка уособлює мрії всіх смертних,

втіху і прагнення всіх блаженних. Такими словами він легко роздратував Неронове лібідо. Посередники, не довго зволікаючи, знайшли шлях, і жінка, прагнучи і бажаючи, потрапила в обійми імператора.

Потрібно було зовсім небагато часу, щоб Нерон так заплутався в облудливих сітях цієї жінки, що вважав слова, які часто повторював Отон, цілком правдивими. Надзвичайно проникліва жінка, добре це розуміючи, ревно приховувала свої задуми. Якось, дочекавшись слушної миті, залилася гіркими сльозами і почала говорити, що не може повністю, як би хотіла, присвятити йому своє кохання, бо все ще пов'язана формальним шлюбом з Отоном, а також знає, що імператор тримає свою служницю Акцію як наложницю.

Такі дії посприяли тому, що Отона усунули під приводом підвищення, поставивши його префектом провінції Лузитанії, а Акції цілком позбулися. Відтак Поппея почала накидатися на Агриппіну, матір Нерона, постійно дорікаючи імператорові, що той не радіє ані від влади, ані від свободи, а є лише лялькою і виконує волю свого наставника. Оскільки ніхто не міг протидіяти такому впливу, через всезагальну ненависть до Агриппінової зверхності врешті сталося так, що за наказом Нерона нещасну матір безжально усунули. Невдовзі, заручившись підтримкою Тигіліна, префекта преторіанців, Нерон розправився й з іншими противниками.

Врешті, вважаючи, що імператор пристрасно закохався в неї, що всі перешкоди до її мети усунено, Поппея почала розставляти для Нерона шлюбні сіті. Під час консульства Меммія Регула і Віргінія Руфа вона народила доньку від імператора. Нерон прийняв дитя з великою радістю, давши їй ім'я – Августа Поппея. Тоді Поппея почала далі насідати на Нерона, торочачи йому, що нікому не віддала й двох ночей, щоб не вийти заміж одразу після цього, що вона не стала виродком, що плодючістю утроби і красою тіла заслужила руку імператора. Пробудивши в палаючого любов'ю Нерона нестримне прагнення одружитися, насамперед позбулася Октавії, його дружини, доньки цезаря Клавдія: невинну вислали на острів Пандатерію, а згодом, коли

їй було всього двадцять років, Нерон, підбурений Поппеєю, наказав її вбити. Так Поппея вийшла заміж за цезаря Нерона.

Але не так довго вона втішалася висотами, яких так сильно прагнула і здобувала своїми хитрощами. У пориві гніву Нерон випадково копнув свою дружину, вагітну вдруге, і нещасна померла. Він заборонив спалювати тіло, як це робили римляни, а справив грандіозний публічний похорон за звичаєм східних царів, помістивши забальзамоване тіло в гробницю Юліїв. Сам проголосив промову з ростральної трибуни,[189] довго і докладно вихваляючи жінку, особливими словами описуючи її небачену красу, приписуючи до її славних чеснот багато чудових дарів природи і долі, якими вирізнялася Поппея.

З повагою ставлячись до всіх Поппеїних гараздів, я мав би виступати проти надмірної жіночої м'якості, лестощів, розніженості та слізності – певної та згубної отрути для довірливих душ. Але оскільки я пишу не сатиру, а історію, то хотів би це пропустити.

96. Тріарія, дружина Луція Вітелія

Тріарія не була жінкою, що могла б вихвалятися своїм славним родом, вона прославилася лише як дружина Луція Вітелія, брата Авла Вітелія,[190] римського імператора. Чи то завдяки ревному коханню до свого чоловіка, чи завдяки своїй вродженій невблаганності духу вона була настільки хороброю, що, як видається, заслуговує згадки саме за цю рису, яка суперечить жіночому характерові.

Коли імператор Вітелій та Веспазіан[191] змагалися за владу, одного разу в Террацину, місто вольсків, увійшло багато гладіаторів під проводом якогось Юліана разом з великою кількістю моряків римського флоту під керівництвом префекта Аполінарія. Вони стояли табором неподалік гори Цирцея. Будучи прибічниками Веспазіана, воїни утримували Террацину, однак недбало і безпечно; тому вночі в місто увійшов Луцій, взявши якогось раба за провідника. Так вони раптово

накинулись на ще сонних ворогів та жителів міста, що поспіхом хапали зброю. Цієї темної ночі Тріарія увірвалася в місто разом із чоловіком. Прагнучи підтримати перемогу свого мужа, з мечем у руках вона змішалася з воїнами Вітелія – то тут, то там накидаючись на нещасних ворогів: у темряві ночі, поміж вигуків та стогонів, під свистом стріл, серед крові, смерті та останніх схлипувань. Далеко не бракувало їй хоробрості воїна: відвоювавши місто, жінку навіть звинуватили у надмірній жорстокості та зневазі до ворога.

Великі сили подружньої любові наповнювали щирі груди: жодна з таких жінок, якщо йдеться про славу їхнього чоловіка, не відає страху, не пам'ятає про пощаду, не соромиться свого жіночого роду, не зважає ані на час, ані на обставини. Тріарія в ім'я честі свого мужа могла невеликими зусиллями здолати найбільші труднощі, які часто ввергають в жах не тільки жіночок, що зазвичай навіть за білого дня в'януть на руках чоловіка при найменшому шурхотінні миші, а й мужніх та войовничих юнаків. І якщо ця жінка так сміливо кинулася в темну ніч зі зброєю в руках, то чи хтось повірить, що вона прославилася тільки цим єдиним вчинком? Адже сила чесноти, чи на добро, чи на зло, не входить один раз у груди смертних.

Особисто я вважаю, що Тріарія славилася багатьма іншими вчинками, але вони загубилися у віках.

97. Проба, дружина Адельфа

Проба як іменем,[192] так і ділом достойна згадки за її обізнаність в літературі. Незважаючи на те, що нічого не знаємо ані про її рід, ані про походження,[193] багато хто, засновуючись, як я вважаю, лише на здогадах, вважає, що вона була римлянкою; дехто навіть говорить, що походила з міста Орте і що була християнкою, дружиною чоловіка на ім'я Адельф.

Не важливо, хто був її наставником, але очевидно, що Проба блискуче володіла вільними мистецтвами.[194] З-поміж усіх студій найбільше часу приділяла вивченню поем Вергілія. Перечитавши всі твори, стала такою обізнаною з творчістю поета і так добре орієнтувалася в поезіях, що могла переповідати їх з пам'яті, як видно майже з усіх її праць. Якось, читаючи поеми з особливою допитливістю, вона раптом подумала, що на їх основі можна описати всі історії Старого та Нового Завітів прекрасним і соковитим віршем.

Зрозуміло, що породження таких величних роздумів у розумі жінки викликає великий подив, але ще дивовижніше, що вона здійснила свій задум.

Повністю присвятивши себе побожному задумові, Проба повибирала то з одного, то з іншого місця Буколік, Георгік та Енеїди або цілі вірші з одного пасажу, або уривки з іншого, талановито уклала їх на свій лад і настільки органічно розмістила вірші та поєднала уривки, при цьому зберігши віршовий розмір та плинність поезії, що хіба лише хтось дуже досвідчений міг помітити з'єднання. В такий спосіб вона уклала, починаючи від створення світу, всі оповіді Старого й Нового Завітів аж до зіслання Святого Духа – причому настільки досконало, що той, хто не знав би, що це її робота, легко повірив би, що Вергілій був і пророком, і євангелістом.

З усього цього можемо зробити ще один висновок: а саме, що ця жінка була неабияк обізнана зі Святим Письмом або навіть знала його дуже добре. Цього, на превеликий жаль, не так часто можемо сказати навіть про наших сучасників.

До того ж, видатна жінка хотіла назвати свій укладений твір "Центони",[195] що й ми самі бачимо. І наскільки більше вважатимемо її гідною вічної пам'яті, настільки менше віритимемо, що такий чудовий геній жінки міг створити лише цей твір. Якщо жила вона доволі довго, то, вважаю, мала б створити щось ще грандіозніше, але, на наше

нещастя, воно не змогло дійти до нашого часу через лінивість книгопереписувачів.

Як засвідчують деякі джерела, серед її праць були "Центони" Гомера на матеріалі поем співця, укладені з такою самою прецизійністю і на таку саму тематику, як "Центони" Вергілія. Якщо так справді було, то слід розуміти, що вона добре знала, окрім латинської, також і грецьку літературу: очевидно, це помножує заслуги Проби.

Але запитаю тепер: що більше бажав би хтось почути від жінки, яка декламує поезію Вергілія й Гомера, відбираючи з них усе необхідне для своєї праці? Адже наскільки майстерно уклала вона вибрані уривки – нехай поглянуть найосвіченіші мужі, які докладно вивчають Святі письмена: все ж і для них цілком нелегко, а навіть часом і дуже складно з великої розмаїтості Святих писань то тут, то там вибирати ті уривки, які описують життя Христа, укладаючи їх у впорядкований прозовий твір. Проба зробила це на матеріалі поганських поем.

Якщо зважити на жіночі заняття, то для Проби, як і для більшості жінок, було б достатньо мати прядку, голку і верстак, щоб проводити життя в домашньому спокої, але великою наполегливістю до святих студій вона обтрусила іржу дозвілля зі свого мислення, увійшовши у вічне світло. Який же добрий цей приклад був би для тих, що віддаються насолодам і дозвіллю, для кого найкраще сидіти у спочивальні, розтрачаючи дорогоцінний час на пусті балачки, від раннього ранку до пізньої ночі переповідаючи пусті й непотрібні плітки, залишаючи час тільки на похоті! Можливо, тоді вони задумалися б про різницю, яка існує між здобуванням слави поважаними трудами і похованням тіла разом з іменем – померти так, наче б ніколи й не жити.

98. Фаустина Августа

Фаустина Августа,[196] яку згодом зарахували до числа богів, як життям, так і смертю зажила собі великої слави – щоправда, радше за чоловікову щирість, аніж за свої вчинки.

Батьком її був цезар Антоній Пій Август, мати – його дружина Фаустина. Подружніми зв'язками вона поєдналася з Марком Антонієм, якого Антоній Пій усиновив ще задовго до того. По смерті батька Фаустина правила поруч із чоловіком, за що сенат надав їй титул Августи, що на той час було чималою честю для жінки. Адже всім попереднім імператрицям надавали прізвисько Августи тому, що їхні чоловіки були Августами, – і я ніколи не чув, щоб цей титул надавали за рішенням сенату.

Краса її була настільки вишуканою, що виглядало так, наче до смертного тіла додано чогось божественного. А щоб її привабливість не підупала з приходом старості чи смерті, за постановою сенату зображення молодої та старшої Фаустини викарбували на золотих, срібних та мідних монетах: так вона збереглася аж до сьогодні. Хоча й ці зображення не відтворюють ані виразу лиця, ані блиску очей, ані життєрадісного погляду, все ж риси обличчя засвідчують невимовну красу. Однак, хоча вона славилася на весь світ чудовою красою, все ж неймовірно заплямувалася ганьбою розпусти.

Адже говорять, що, маючи чоловіка, Фаустина не могла вдовольнитися обіймами лише одного коханця, а мала їх безліч: неслава донесла їхні імена аж до наших днів. Відомо, що серед перелюбників був чоловік на ім'я Ветил, а також якийсь Ортій, згодом був ще й Модератій, але один, що звався Тертулій, був понад усіх. Подейкують, що Антоній застав Тертулія, коли той обідав разом з Фаустиною. До них усіх додався також Марк Вер, незважаючи на те, що був зятем Фаустини, чоловіком Луцилли, її доньки.

Але було щось іще ганебніше. Говорять, що Фаустина так сильно закохалася в якогось гладіатора, що від своїх почуттів злягла, занедужавши майже смертельною хворобою. Аби видужати, розповіла

Антонієві про своє пожадання; той, порадившись з лікарем, наказав убити гладіатора і, щоб вилікувати недужу від гарячки, змастити ще теплою кров'ю все тіло дружини. Так він вилікував свою жінку від жару палкого кохання і від важкої недуги.

Розважливий чоловік сказав би, що це вигадані ліки, але за деякий час жахливі вчинки Коммода Антонія, що був зачатий приблизно тоді ж, подають правдиві свідчення: адже стверджують, що він був сином саме того гладіатора, а не Антонія, і що народився не від помазання кров'ю, а від злягання з гладіатором.

Тому, зважаючи на таку гучну неславу, друзі переконували Антонія вбити Фаустину чи, що виглядало гуманніше, хоча б відректися від неї. Але Антоній був чоловіком з м'яким характером, тому, хоча й важко переносив перелюбство дружини, все ж не пристав на пораду друзів і вважав, що краще терпіти таку неславу, аніж увійти в ще більшу. На їхні пропозиції мав лише одну відповідь: відрікаючись від дружини, потрібно відрікатися й від приданого. Цим прагнув пояснити всім, що здобув посаду імператора завдяки Фаустині.

Але годі вже про це. Дуже часто найчесніші жінки можуть поковзнутися навіть випадково, через чийсь мимовільний погляд. А тепер ходімо з темряви на світло.

Коли Антоній, перебуваючи у східних царів, докладав усіх сил для процвітання республіки, Фаустина занедужала і померла. Трапилося це у містечку Алалея, що біля підніжжя гори Тавр. Завдяки Антонієвим клопотанням сенат зарахував її до богів і після того називали її Божественною Фаустиною: таких титулів ще ніколи не надавали римським жінкам. Назвавши жінку "Матір'ю таборів", Антоній збудував їй величний храм на тому місці, де вона померла, встановивши у ньому багато статуй Фаустини, щоб прославляли її ім'я. Також постановив, щоб у храмі прислуговувало багато молодих дівчат, яких наказав називати фаустинками. Тож, як бачимо, Фаустина у свій час отримала

божественні почесті, аби божою славою відновити честь, розтрачену на розпусту.

## 99. Семіаміра, жінка з Мессани

Семіаміра була грекинею, з міста Мессана. Невідомо, ким був її батько, хоча й відомо, що її матір'ю була Варія, жінка з Мессани, родичка Юлії, чоловіком якої колись був імператор Север Пертинакс. Семіаміра спочатку не була праведною жінкою, однак згодом зажила кращої слави завдяки своєму синові, а також завдяки тому, що деякий час головувала в сенаті.

Не згадуючи про її попередні ганебні вчинки, скажемо лише, що була вона матір'ю Варія Елагабала,[197] який спочатку був жерцем Феба, а потім римським імператором. Стверджують, що народила вона його від імператора Антонія Каракалли,[198] з яким одного часу розділяла ложе. Неслава Семіаміри була настільки гучною, що навіть в юності учні, з якими Елагабал учився, називали його Варієм: і не від бабусі Варії, як вважали всі інші, а від того, що він був народжений, як вважали, від матері, яка постійно злягалася з різними[199] чоловіками.

Але попри все, хлопець був дуже красивий, зазнав гарної слави завдяки жрецтву; переконані твердженням його матері, воїни у провінціях вірили, що Елагабал є сином Каракалли; він володів статками, які його бабуся завдяки своїй винахідливості нагромадила при імператриці Юлії, тому військо, невдоволене імператором Макрином, [200] скинувши його, могло вибрати Елагабала. Це не було важко, адже в той час родина Антоніїв користувалася надзвичайною повагою серед римських воїнів, так що всі вони прагнули лише одного – щоб імператор належав до цієї родини. Невдовзі, змовившись проти Макрина, вони привітали Елагабала як імператора Антіохії, іменуючи його Антонієм.

Коли Макрин, що був тоді в Антіохії, довідався про це, то приписав справу жіночій зухвалості, вважаючи, що все влаштувала Варія. Готуючи

план облоги Елагабала, він вислав на нього Юліана, однак той загинув, а його воїни перейшли на сторону Елагабала. Макрин, виступивши проти Елагабала, також зазнав поразки і подався втікати. Невдовзі, однак, убили і його разом із сином Діадименом у містечку в Бітинії. Так Елагабал, наче мстячи за смерть свого батька, Каракалли, без сумніву, завдяки старанням своєї бабусі Варії, здобув імператорську владу. Згодом прибув до Рима, де на нього з нетерпінням чекав і радо прийняв сенат.

Такий раптовий злет сина прислужився Семіамірі: її вознесли майже до зірок, надали титул Августи, з розпусниці перенесли до верхівок панівної касти, від чого слава жінки засяяла ще пишніше. Елагабал, хоча й був нечестивим, усе ж розумів, що став імператором завдяки своїй бабусі, а також, очевидно, завдяки її доньці, своїй матері. Як відплату за все він надав Семіамірі такі почесті, що не приймав жодного рішення, не порадившись з нею. В той же день, коли увійшов у Рим, скликав сенат і наказав, щоб матір прийняли до його членів. Семіаміра, очевидно, погодилася на прохання консула. Тож їй приготували місце поміж інших сенаторів, і вона, як і всі інші сенатори, виступала з промовами щодо поточних справ. У римській історії немає більше згадок про жінок у сенаті.

Яка ганебна вистава – бачити таку собі проститутку, яка тільки вчора вийшла з борделю, з компанії розпусників, а сьогодні засідає поміж високоповажаних мужів, виголошуючи свої думки щодо справ, які стосуються царів! О давня вільність, о стара святість, о справедливе обурення наших предків, завдяки якому недостойних людей, засуджених цензорським рішенням, виганяли з такого поважаного зібрання, – де ти? Чи ж не бачиш, що така знеславлена жінка оскверняє місце Куріїв, Фабриціїв, Сципіонів, Катонів?

Але чому я жаліюся на жінку-сенатора, якщо звабливі молодики, яким ненависна республіка, зайди з чужини,[201] невідомі ані місту, ані світу, тримають владу в своїх руках?

То що ж? Від того часу Елагабал не входив до сенату один – завжди його супроводжувала найсвятіша мати. До того ж, сліпа доля підготувала їй ще одне благо: Семіаміра користувалася такою великою повагою простолюду, що її вшановували більше, аніж усіх сивіл.

Оскільки вже сказано багато ганебного, тепер прийшов час розповісти й смішне. Недолугий син так високо цінував свою матір, що на Квіринальському[202] пагорбі влаштував місце, яке назвав Сенакулом; саме тут колись матрони зазвичай влаштовували сходини у святкові дні. Тож Елагабал призначив жінок, які мали приходити на це місце у встановлений день, і наказав їм видавати постанови про звичаї та поведінку матрон і встановлювати для них закони на зразок сенату. На чолі такого видатного сенату імператор поставив Семіаміру; відомо, що вони видавали багато едиктів, хоча й сміхотворних.

Наприклад, цей колегіум видав постанову, як жінки повинні одягатися і які прикраси їм личить носити, а також кому жінки повинні давати дорогу, перед ким вставати і до кого кожна матрона має підходити для поцілунку. А до того ж, на якому екіпажі, з яким конем, на якому возі і з якими мулами чи в якій лектиці повинна пересуватися жінка й тому подібне. Хоча такі постанови видаються марними і більше скидаються на забаву, аніж на істину, оскільки були підставою для пустих жіночих балачок і недоладних міркувань серед простолюду, все ж на той час їх сприймали цілком серйозно.

Але ніщо, запроваджене силою, не триватиме довго, тому ці постанови легко розчинилися і швидко випарувалися. Семіаміра поводилася в імператорському дворі як повія, а не як матрона, її син розважався брудними і марнотратними розпутствами. Скінчилося, врешті, все тим, що Елагабала заслужено вбили його ж воїни. Разом з ним убили і Семіаміру. Вона, покинувши свою потьмянілу славу, лежала в стічній канаві, а потім її тіло разом з тілом сина вкинули в Тибр. Так юність Семіаміри збіглася з кінцем її днів: ми, провадячи мізерний спосіб життя, не часто про це задумуємося.

## 100. Зеновія, цариця Пальміри

Зеновія, цариця пальмірійців,[203] була жінкою виняткової відваги: давні писемні пам'ятки засвідчують, що чутка про її славу витала понад усіма поганськими народами.

Насамперед вона славилася своїм походженням: була нащадком Птолемеїв, славної династії єгипетських царів. Однак про її батьків немає докладних свідчень.

Розповідають, що вже з ранньої юності, як тільки зміцніло молоде тіло, покинувши всі жіночі заняття, вона сновигала лісами і гаями, підперезана сагайдаком, полюючи на кіз і козуль, вражаючи їх стрілами. Згодом, вдосконалившись постійними тренуваннями, зважувалася ходити на ведмедів, ганялася за леопардами і левами, влаштовувала засідки на них, ловила, вбивала і приносила як здобич. Безстрашна, вона долала то ті, то інші круті перевали і вершини, вишукуючи лігвища диких звірів; проводила ночі під відкритим небом, з дивовижною витривалістю переносячи дощ, спеку та холод. Зеновія зневажала будь-які почуття до чоловіків і взагалі їхнє товариство, понад усе шануючи свою незайманість.

Такими вправляннями Зиновія позбавила себе жіночої розніженості й набула мужнього духу до такої міри, що в боротьбі та гімнастиці була сильнішою за своїх юнаків-ровесників, як переповідають очевидці.

Врешті прийшов їй час виходити заміж. Говорять, що вона скористалася порадою друзів і побралася з юнаком Оденатом, загартованим такими самими вправляннями, який був дуже відомим принцом пальмірійців. Зеновія була красунею, хоча від палючого сонця шкіра її була темнуватою, як і у всіх жителів цієї місцини; карі очі та білосніжні зуби довершували її чудовий образ.

Оденат довідався, що Сапор, цар Персії, схопив імператора Валеріана Августа, змусивши його до ганебної праці, а син імператора, Галіен, в той час ніжився в розкошах. Зеновія розуміла, що Оденат намірився завоювати східну імперію, тож, пам'ятаючи свою колишню вправність, вирішила прикрити обладунками свою красу і під керівництвом чоловіка взятися до зброї. Разом з ним, під царським іменем і знаменами, з пасинком Іродом зібрала військо і відважно вирушила на Сапора, який уже зайняв Месопотамію. Не боячись ніяких труднощів, то виконуючи обов'язки полководця, то воюючи як рядовий воїн, вона перевершила не тільки жорстоких воїнів, досвідчених у військових мистецтвах, але й говорять, що завдяки її зусиллям пальмірійці підкорили Месопотамію. Захопивши військовий табір Сапора з наложницями і з величезною здобиччю, вони вигнали царя і переслідували його аж до Тезифонту.

Невдовзі Зеновія доклала невтомних старань до знешкодження Квієта, Макріанового сина, який правив східною імперією від імені свого батька.

Але як тільки Зеновія пліч-о-пліч із чоловіком підкорила всю східну імперію аж до римського кордону, Меоній, двоюрідний брат Одената, убив його, а також Ірода, його сина. Одні вважають, що причиною стала заздрість, інші – що сама Зеновія, часто звинувачуючи Ірода у м'якохарактерності, вирішила позбутися його як претендента на царство, адже мала Геренніана і Тимолая, синів, яких народила від Одената.

Меоній очолив імперію, тільки тоді на деякий час усе втихомирилося. Однак невдовзі воїни вбили його, і, оскільки трон залишився вільний, мужня жінка негайно взяла у свої руки те, чого так довго прагнула. Її сини були ще зовсім дітьми, тож вона покрила свої плечі імператорською мантією, одягнула царські відзнаки і правила імперією від їхнього імені значно довше, аніж пасувало її жіночому родові. І не була вона слабким правителем: не зважилися виступити проти неї ані Галіен, ані навіть імператор Клавдій, що був після нього. Також і східні

народи – єгиптяни, араби, сарацини[204] та навіть вірмени зважали на її могутність і вдовольнялися тим, що зберігали свої кордони.

Зеновія була такою заповзятою в бою, її військова дисципліна була такою суворою, що воїни і поважали, і боялися її однаковою мірою. Перед військом вона з'являлася тільки в шоломі, в походах дуже рідко сиділа в кареті чи колісниці, а найчастіше гарцювала верхи; часом навіть ішла по три чи чотири милі разом з пішими воїнами попереду стягів; не соромилася часом випити вина разом зі своїми полководцями, але часом воліла залишатися тверезою. Полюбляла випити разом із перськими і вірменськими принцами, аби згодом перевершити їх жартами і хитрощами.

Свою цноту зберігала настільки ревно, що не тільки утримувалася від стосунків з іншими, а навіть з Оденатом, своїм чоловіком, поки він був живий, сходилася тільки задля народження синів, як читаємо в давніх авторів. Зеновія настільки відповідально ставилася до цього, що після першого сходження утримувалася від наступного аж доти, поки дізналася, чи зачала дитя, а якщо так, то не дозволяла чоловікові доторкнутися до себе аж доти, поки не приймала очищення після пологів. У разі, якщо не завагітніла, приходила до чоловіка, як тільки її кликав.

Наскільки розважливою була ця жінка! Очевидно, вона вважала, що природа вклала в людей лібідо лише з метою безперервного народження нащадків задля збереження людського роду, а поза тим надмірне пожадання є гріховним. Не часто можна знайти жінку, що сповідує такі принципи.

А щоб служники не відволікали її від прийнятого рішення, не допускала до домашньої роботи нікого, окрім старших добропорядних євнухів, та й то не дуже часто. Зеновія провадила життя за всіма царськими звичаями: у великих розкошах, з царською пишнотою; вимагала, щоб її вшановували за перськими звичаями, а бенкети влаштовувала за зразком римських імператорів, на обідах

користувалася золотими глеками, інкрустованими коштовними каменями, якими колись, як вона вважала, користувалася Клеопатра. І хоча вона дуже пильно зберігала всі свої багатства, все ж, коли вважала це потрібним, ніхто не дорівнювався до неї у пишнотах і щедротах.

Хоча більшість часу Зеновія витрачала на полювання і вправляння у зброї, це не перешкодило їй знайти час, щоб вивчити єгипетське письмо та грецьку мову, для якої мала наставника – філософа Лонгина.[205] Обізнаність із цими мовами надала їй можливість повністю прочитати й докладно вивчити історію Риму і Греції та різних варварських народів. Але це ще не все; стверджують, що вона створила короткий нарис історії, а також, що, крім своєї мови, знала і вільно володіла єгипетською і сирійською.

Що ще сказати? Зеновія зажила собі такої слави, що коли відійшли імператори Галіен, Авреол і Клавдій Август, а до влади прийшов Авреліан,[206] їх наступник, чоловік величезної відваги, то він зважився повести військо супроти Зеновії, аби відкупити неславу римського народу і відновити втрачену велич. Завершивши маркоманську[207] війну і влаштувавши справи у Римі, Авреліан з надзвичайною ретельністю заповзявся готувати похід на Зеновію. Успішно здолавши багато варварських народностей, врешті підійшов зі своїми легіонами впритул до міста Емес. Безстрашна Зеновія разом із військом була вже напоготові, виступивши проти нього разом зі своїм союзником Забою.

Там зав'язалася велика і довга битва між Авреліаном і Зеновією – не на життя, а на смерть. Врешті, коли стало очевидно, що сили римлян беруть гору, Зеновія разом зі своїм військом кинулася втікати в Пальміру, але ворог швидко взяв місто в облогу. Зрозуміло, що Зеновія не хотіла навіть чути про умови здачі ворогові, тож захищала місто з усім своїм умінням, однак швидко зайшла у безвихідь через нестачу найнеобхіднішого. Пальмірійці не могли встояти супроти сили Авреліанового війська: перехопивши допомогу, що надходила до Пальміри з Персії, Вірменії та Сарацени, римляни штурмом захопили місто. Зеновія разом зі своїми синами подалася з міста на верблюдах у

Персію, але воїни Авреліана вислідили і наздогнали їх, доставивши живими до імператора. Цією перемогою Авреліан втішався так, наче звоював найвеличнішого вождя і найстрашнішого ворога республіки, тому й залишив Зеновію для своєї тріумфальної процесії, забравши її разом із синами до Рима.

Авреліан влаштував тріумф у Римі, представивши Зеновію на всезагальний огляд. На процесії, поміж іншими видатними і пам'ятними здобутками, насамперед виставив оздоблену золотом і коштовностями неймовірної цінності карету, яку Зеновія зробила для себе, сподіваючись проїхатися у ній Римом – але не як полонянка, а як повелителька світу, тріумфатор і володарка Римської імперії; однак тепер разом із синами вона йшла перед каретою. Її шию, руки та ноги сковували золоті кайдани; корона, царські шати, прикраси і коштовні камені тиснули додолу: такий тягар, незважаючи на невичерпну могутність, змушував її часто зупинятися.

Говорять, що після тріумфу, який прославився багатою здобиччю і помпезністю, Зеновія жила до старості як звичайна жінка в товаристві римських матрон разом зі своїми синами. Сенат надав їй помешкання поблизу Тибурна, яке згодом від її імені стали називати Зеновіаною. Це неподалік від палацу Божественного Адріана, у районі, який місцеві жителі називають Конха.

101. Йоанна, англійка і Папа

Хоча ім'я Йоанн, як видається, є чоловічим, але тут йдеться про жінку, що так звалася. Нечувана зухвалість цієї жінки прославила її на цілий світ, зробивши відомою для нащадків.

Деякі автори стверджують, що її батьківщиною був Могонтіак;[208] немає жодних свідчень про її справжнє ім'я, однак дехто стверджує, що перед прийняттям понтифікату вона називала себе Гілбертом. Деякі джерела розповідають ось що. Ще коли вона була дівчиною, її покохав

якийсь молодий студент, закохалася і вона: настільки, що забула про дівочу скромність та жіночий страх і потай втекла з батьківського дому. Одягнувши хлопчачий одяг, змінила ім'я й ані на крок не відступала від свого коханого. Разом з ним подалася на науку в Англію, де всі сприймали її за клірика: так вона служила Венері та іншим всіляким наукам.

Раптова смерть забрала від неї коханого. Але дівчина, відкривши у собі світлий розум і знаходячи насолоду в навчанні, вирішила не відмовлятися від свого чоловічого вигляду, не приставати до когось іншого, не викривати своєї справжньої статі. І далі невтомно присвячуючи себе навчанню, стала настільки освіченою в галузі вільних і святих наук, що своїми знаннями перевершувала всіх інших.

З часом, подорослішавши і озброївшись блискучими знаннями, дівчина подалася з Англії в Рим. Упродовж кількох років вона викладала вільні науки[209] для широкої аудиторії відомих слухачів. З часом заслужила, окрім авторитету схоласта, велику повагу за благопристойність і непорочний спосіб життя: усі вважали її за чоловіка. Таким чином її ім'я набуло великої слави. Тож коли Папа Леон П'ятий, закінчивши свій життєвий шлях, відійшов, за рішенням найвищої ради кардиналів жінку вибрали його наступником, назвавши Йоанном: якби це був чоловік, то іменувався б Йоанном Восьмим.

Неймовірно, але вона не завагалася заступити на престол Рибалки, [210] не побоялася перед іншими здійснювати священні служби, які християнське віросповідання не дозволяло виконувати жінці; впродовж кількох років жінка займала найвищий апостолат, жінка була вікарієм Христа на землі. Але Всевишній змилостивився над своїм нещасним людом: не стерпів, щоб жінка займала такий поважаний пост, щоб керувала людьми і так ганебно задурманювала їм очі. Бог покинув напризволяще ту, що зважилася на такі нечувано неподобні вчинки.

Тоді й приступив до неї диявол, який намовляв її розпочати і поглиблювати таку злочинну зухвалість. Коли жінка, яка про людське

око дотримувалася найвищої цнотливості, допалася до найвищої посади понтифікату, її охопило полум'я розпусти. Незважаючи на те, що вона так довго приховувала свою стать, їй не забракло хитрості вигадати спосіб вдоволення жаги. Так вона знайшла того, хто цілком таємно заскочив на Петрового наступника і вдовольнив палючий свербіж. Врешті сталося так, що Папа завагітнів.

Який же негідний вчинок! Яке нездоланне Боже терпіння! А що ж далі? Тій, що змогла так довго затуманювати людям очі, не вистачило хитрощів приховати гріховні пологи. А вони трапилися значно раніше, аніж сподівалася жінка. Пологи сталися привселюдно, без повитухи, під час святкової процесії на свято Вознесіння, по дорозі від Янікула[211] до Латеранського палацу, між Колізеєм і храмом Папи Климентія. Так виявилося, наскільки довго жінка вводила в оману всіх, окрім хіба що свого коханця. На цьому ж місці кардинали відправили нещасну жінку разом з її плодом "до зовнішньої темряви".[212]

Відрікаючись такої нечистоти і засуджуючи її ім'я до вічної неслави, навіть сьогодні, вирушаючи на свято Вознесіння разом з духівництвом і народом, найвищі понтифіки, проходячи попри місце пологів, що по самій середині шляху, з огидою минають його, обходячи провулками і малими вуличками, і аж тоді, коли обійдуть мерзенне місце, виходять на головний шлях і продовжують свій путь.

102. Ірена, імператриця Константинополя

Ірена,[213] відома афінянка, здобула велику славу своєю незрівнянною красою. Імператор Константин[214] викликав її з батьківщини до Константинополя, одруживши з нею свого сина Леона, відомого також під іменем Леоказар.[215] Після смерті вищезгаданого Константина вона стала імператрицею Рима, народивши чоловікові сина, якого назвала також Константином.

Згодом, коли Леон скінчив свої дні, вона разом із Константином, усе ще зовсім юним, упродовж десяти років чудово справлялася з керівництвом імперією. Але щойно син подорослішав, тут же почав домагатися самостійної влади: як стверджують деякі джерела, Константин усунув Ірену від спільного керівництва на вісім довгих років. Але гордий дух жінки невситимо прагнув влади; у постійних суперечках із сином жіноча хитрість врешті взяла гору. Ірена, впевнена у своїх силах, наказала схопити сина і посадити його у в'язницю під варту: таким чином вона усунула Константина від влади. Так жінка заступила на трон, від якого вся тодішня імперія отримувала законодавство. Прославившись на цілий світ, Ірена успішно правила впродовж п'яти років.

Але друзі Константина врешті виявили невдоволення таким станом справ; тож, заручившись допомогою вірмен, вони скинули Ірену з престолу і, звільнивши Константина з в'язниці, посадили його на батьківський трон. Він же не відплатив матері тим самим, чого зазнав сам від неї: покладаючи великі надії на своїх друзів, не вкинув її до карцеру, а вдовольнився тим, що помістив її в Елевтерійський палац, який вона сама колись збудувала, і надав їй усі її багатства. Всіх прибічників матері, однак, заслав у вигнання.

Згодом Константин розв'язав невдалу війну з болгарами, що дало привід знаті спробувати скинути його і посадити на трон Никифора, його дядька по батьковій лінії. Константин, вибухнувши гнівом, кинувся у принизливу жорстокість: Никифору та Христофору, його братові, повиривав язики. Не зупиняючись, він позбавив очей Алексія, вірменського вельможу, свою власну дружину примусив піти в монастир, а сам узяв собі за жінку Теодоту, свою служницю, яку тут же коронував.

Ірена, зрозуміло, бачила всі ці неподобства. Хоча з примусу долі вона й склала повноваження, все ж зберегла величність свого духу і перейнялася надією знову перебрати владу в свої руки, якщо завоює прихильність оптиматів золотом. За час правління вона зуміла

нагромадити значні статки, заховавши їх у своєму палаці, де й відбувала заслання, і так могла таємно схилити на свій бік усіх високопосадовців імперії. Великими дарунками переконавши їх у своєму задумі, влаштувала так, що ті люди, які знімали її з посади, схопили її сина Константина і позбавили його зору. В такий спосіб горда жінка повернула собі владу, яку колись у неї відібрали. Константин, захворівши, швидко помер.

Ірена царювала знову п'ять років, і знову Никифор підняв бунт уже проти неї, оточивши імператрицю в Елевтерійському палаці. Він уже отримав імператорську діадему від Ахарізія, Константинопольського патріарха, і тоді за підтримки патриціїв Леона і Трифіла, а також священнослужителя Сикопея, яких Ірена нещодавно зробила багатими, підійшов до неї із вкрадливими лестощами. Ірена, зрозумівши, в чому справа, не просила залишити їй нічого з імперії, окрім палацу, в якому жила; за виконання цього прохання жінка обіцяла Никифору всі скарби, які назбирала. Але нечестивий чоловік, отримавши багатства імператриці, не дотримав своєї обіцянки, а натомість вислав Ірену на Лесбос, де славна жінка і закінчила свої дні у старості.

Інші джерела вважають, що кінець її життя був інакший. Розповідають, що коли мати та син сперечалися за владу, відбираючи її одне в одного, римляни відвернулися від них, передавши владу Карлові Великому,[216] що тоді був королем Франків. Аби об'єднати розділену імперію воєдино, він запропонував Ірені вийти за нього заміж, вона пристала на цю пропозицію. Але коли про це довідався патрицій Евтицій, він доклав усіх зусиль, щоб на трон зійшов Никифор. Замок Ірени обложили, змусивши її скласти повноваження і піти у монастир, де вона й зістарілася.

## 103. Енгульдрада, флорентійська діва

Енгульдрада походить з роду Равеннатів, що в давні часи дуже славився в нашому місті.[217] Я вважаю за необхідне, і не без вагомих

на те причин, зарахувати її до славних жінок за видатну відвагу, яку вона виявила перед римським імператором, захищаючи свою чистоту.

На якесь велике свято Енгульдрада, разом з іншими флорентійськими матронами, була у храмі, що спочатку був присвячений Марсу, а згодом істинному Богові й названий іменем Йоанна Хрестителя. Саме тоді до храму зайшов Оттон IV,[218] римський імператор, що в той час випадково проїздом був у Флоренції, разом із великою свитою придворних, щоб своєю присутністю побільшити значущість і враження від свята. Сидячи на високому троні та оглядаючи чудове оздоблення храму, строкатий натовп людей, що зібрався, матрон, котрі сиділи довкола, імператор випадково зупинив погляд на Енгульдраді.

Подивований красою, невибагливістю одягу, гордою поставою, виваженим поглядом дівчини, імператор не міг не відгукнутися похвальним словом про неї. Тоді він звернувся до Билікона, одного поважаного старого громадянина шляхетного роду, який прославився своєю військовою звитягою, з такими словами: "Що це за діва, дозволь запитати, сидить ось навпроти, перевершуючи, на наш погляд, усіх інших своєю красою?" На що Билікон, усміхнувшись, улесливо мовив: "Ясновельможний імператоре, якою б гарною вона не була, все ж, якщо ваша воля, то за моїм наказом вона вас поцілує".

Щойно ці слова долетіли до вух дівчини, вона тут же обурилася, розгнівавшись на батька, що він так легковажно висловлює свою думку про її гордість та про збереження дівочої чесноти. Не могла стримати образи: багрянцем налилося лице дівчини. Навіть не дочекавшись відповіді імператора, піднялася, з-під лоба кинувши на батька погляд і відразу опустивши очі в землю, мовила смиренним, однак упевненим голосом: "Припини, прошу тебе, мій батьку, так говорити; зарікаюся, якщо не застосовувати сили, ніхто, крім того, кого ти поєднаєш зі мною святим законним подружжям, не отримає того, що ти так марнотратно роздаєш".

О благий Боже! Великодушний чоловік ніколи не дозволить безслідно пропасти бездоганному слову, мовленому від чистого серця. Цезар на деякий час завмер в зачудуванні. Врешті, незважаючи на різницю між германською і варварською мовами, імператор зрозумів позицію дівчини, відчувши в її словах духовну святість і чистоту серця. Довгою промовою вихваляючи справедливе обурення дівчини і її відповідь, наказав послати за Гідоном, юнаком шляхетного роду, і щоб дівчина довго не чекала на когось, кому могла б законно і добровільно віддати свій поцілунок, представив юнакові Енгульдраду, дівчину в квітучому віці, а також її батька, який висловив свою вдячність, від себе додав чудові дари, одружив молодих і аж тоді поїхав. Імператор вважав, що справедлива і гідна відповідь вкорінюється не тільки у таїнстві дівоцтва, а випливає з могутнішого джерела чесноти, що відкривається завдяки силі справедливого обурення. Саме тому він вважав, що дівчина якнайбільше заслуговує цезаревого дару.

Так дівчина, увійшовши до храму з думкою про непорочну чистоту, повернулася до батьківського дому заміжньою – на превелику радість усіх своїх рідних. З перебігом часу Енгульдрада народила багато дітей, після своєї смерті залишивши чоловікові чудове родинне гніздо, прекрасних наступників, нащадки яких живуть і сьогодні.

Я пишу це, щоб дорікнути сучасним дівчатам, які хизуються своєю легковажною поведінкою і неприборканими звичками, пориваючись обіймати кожного, хто закликає їх щонайменшим поглядом чи порухом.

## 104. Констанція, римська імператриця і королева Сицилії

Констанція, римська імператриця,[219] якийсь період на цілий світ сяяла з вершини свого правління. Оскільки подібність її слави до слави інших жінок применшує подив споглядаючих, тому для прославляння цієї жінки в наш час необхідно віднайти якусь іншу причину: це зробити неважко. Адже якщо немає іншої заслуги, то Констанція прославилася своїм єдиним сином.

Була вона донькою Вільяма, славного на той час короля Сицилії. Багато хто стверджує, що на пологах був присутній калабрійський абат Йоаким, наділений пророчим даром: він повідомив королю, що його новонароджена донька спричиниться до занепаду сицилійського королівства. Вільям, приголомшений і переляканий таким пророцтвом, повірив у його слова і з тривогою на серці почав домислювати, яким чином таке може трапитися через жінку. Оскільки нічого іншого, крім чоловіка чи сина, король не міг передбачити, тому вирішив, переймаючись долею свого королівства, докласти всіх зусиль, щоб відвернути загрозу. Аби позбавити доньку можливості вийти заміж і народити нащадка, він закрив ще зовсім юну дівчину в монастирі, змусивши прийняти обітницю довічної дівочості перед Богом.

Це був би непоганий план, якби він спрацював. Але навіщо ми, нерозумні та слабі, сплітаємо інтриги супроти Бога, який справедливо карає негідні вчинки смертних? Достатньо лише одного найменшого поруху, щоб зруйнувати наші задуми.

Коли її найсвятіший батько і брат відійшли, окрім неї не залишилося нікого, хто законно міг би успадкувати владу. Вся її молодість уже відцвіла: Констанція виглядала, як стара жінка. Після загибелі Вільяма королівську діадему перейняв принц Танкред, а відтак ще зовсім юний його син Вільям. Чи то через часту зміну правителів, чи через невелику їх достойність дійшло до того, що по всіх усюдах почали розгорятися війни між різними кланами шляхти: видавалося, що вони мечем і вогнем швидко доведуть ціле королівство до руйнації. Тому в розуми стурбованих таким станом речей увійшла ідея, що згодом втілилася: а саме, щоб Констанцію видати заміж за якогось відомого принца і, завдяки його могутності та впливовості, втихомирити смертоносні заколоти.

Доклавши великої праці та зусиль, отримавши дозвіл самого Папи, вдалося схилити Констанцію прийняти таке рішення – вийти заміж: адже вона непохитно трималася своєї обітниці та й була вже в роках, що також було перепоною. Але незважаючи на її протести, справа зайшла

так далеко, що було вже нелегко відступати, і Констанцію видали заміж за Генріха,[220] римського імператора, сина Фрідріха Першого.

Так стара зморщена жінка покинула святу келію, зняла свій плащ монахині і, зодягнувшись у королівські шати, одружилася і вийшла на люди як імператриця. Отже Констанція увійшла у спочивальню принца, лягла на шлюбне ложе і позбулася своєї довічної дівочості, яку була присвятила Богові. І на всезагальний подив сталося так, що стара жінка на сорок четвертому році життя зачала.

Нелегко вірилося людям, що Констанція зачала: більшість вважала, що це неправда. Тому, коли наблизився час Констанції народжувати, імператор завбачливо запросив усіх бажаючих матрон Сицилії бути присутніми на пологах, щоб усунути будь-яку підозру. Вони поз'їжджалися з усіх найвіддаленіших куточків, порозкладавши свої намети на лугах поза містом Палермо. Деякі джерела переконують, що імператриця привселюдно народила немовля, сина Фрідріха, який згодом переродився у потворного чоловіка, згубного не тільки для Сицилії, але й для всієї Італії.[221] Так справдилося пророцтво калабрійського абата.

Хто ж не вважатиме, що Констанція зачала і народила чудовисько? Відтоді аж до наших днів ніхто не чув, щоб народжувалося щось подібне. Що ж маю сказати про сьогодення? Починаючи від прибуття Енея до Італії, відомо лише про єдину жінку, яка в такому віці народила, – це Єлизавета, дружина Захарії, яка народила Йоанна завдяки Божому втручанню. Після цього жоден інший син, народжений жінкою, не дорівнявся до нього.

105. Каміола, вдова із Сени

Вдова Каміола, що славилася своєю чудовою красою, вишуканими манерами та похвальною скромністю, була родом з міста Сена.[222] Батьком її був Лавренцій з Торінго, чоловік вершницького сану. Ведучи

достойний і бездоганний спосіб життя, Каміола мешкала поблизу Мессани,[223] давнього сицилійського міста, разом зі своїми батьками і єдиним чоловіком, поки вони ще були живі, в час, коли островом правив король Фрідріх III.[224]

Коли всі родичі скінчили свої дні, Каміола, успадкувавши багатства, що майже дорівнювали королівським, і надалі зберігала достойний і бездоганний спосіб життя. Згодом відійшов на той світ король Фрідріх, про якого ми щойно згадували, залишивши наступником свого сина Петра. За наказом нового правителя в Мессані спорядили величезний флот, яким керував граф Йоанн Кларимонт, дуже здібний тогочасний адмірал, який мав за мету доставити допомогу ліпарійцям,[225] що були в облозі й потерпали від цілковитої нестачі продовольства. На кораблях була не тільки служба, яка доставляла продовольство, але також і допоміжні загони, набрані з добровольців – жителів як прибережних, так і глибинних місцевостей. До них входила переважно знать, що прагнула відзначитися військовою доблестю.

Ліпарі обложив рішучий адмірал Гофред із Сквілація, що тоді командував флотом Роберта, короля Єрусалима і Сицилії. Він так виснажив обложених постійними нападами, штурмовими машинами і блокадою, що недалеко було вже й до здачі міста. Як тільки розвідувальні човни доповіли Гофреду про наближення ворожого флоту, значно більшого за їхній, він тут же відкликав свої кораблі в затишне місце, щоб у безпеці очікувати подальшого розвитку подій. Тим часом флот Йоана, не зустрівши жодного спротиву, негайно захопив покинуті позиції й доставив жителям усе необхідне.

Втішений, що все так добре склалося, Йоан викликав Гофреда на бій; той, будучи рішучим чоловіком, не відмовився. Впродовж ночі Гофред зробив необхідні приготування: оснастив свої кораблі щитами і вежами, впорядкував їх у бойовий стрій і таке інше. Тільки-но зійшла зоря, запальною промовою він надихнув своїх воїнів до бою, підняв якорі, подав знак і скерував кораблі на сицилійців. Йоан аж ніяк не міг очікувати, що Гофред зважиться нападати чи навіть дожидати

величезний сицилійський флот, і тому готував свої кораблі не до битви, а до переслідування втікачів. Але побачивши, з яким запалом і з якою готовністю ворог рветься до бою, перестрашився і зовсім підупав духом, уже жаліючи, що сам спровокував те, з чим, схоже, не зможе дати ради.

Та все ж Йоан, хоча одразу й зневірився в ситуації, але ще не зовсім втратив силу духу, аби видаватися цілковитим боягузом. Тому, не гаючи ані хвилини, оскільки часу залишилося зовсім обмаль, він наказав усім кораблям перешикуватися у бойовий стрій і особисто віддав наказ розпочати бій. Ворог наскочив блискавично. Здійнявши військовий клич, розрубав своїми човнами ряди повільних сицилійських кораблів. Зачепивши ворожі кораблі залізними гаками, розпочали бій метальними снарядами і списами. Сицилійці, заскочені раптовою зміною тактики, заціпеніли і розгубилися. Добре підготовані воїни Гофреда, заскочивши на ворожі кораблі, з мечами в руках накинулися на сицилійців, розпочавши рукопашний бій. Швидко все забагряніло від крові.

Зовсім зневірившись, сицилійці почали безладно втікати. Очевидна перемога була за Гофредом: багато сицилійських кораблів було затоплено, багато захоплено, зовсім небагатьом весловим човнам вдалося втекти неушкодженими завдяки мужності веслярів. У цьому бою не так багато загинуло, як було поранено. Захопили Йоана, адмірала флоту, а разом з ним усіх знатних поводирів, які добровільно брали участь у поході, багато моряків та веслярів, багато військових та морських відзнак, у тому числі й велике королівське знамено, яке зняли з адміральського корабля. Місто, врешті, здалося. Поневіряючись довгими морськими шляхами, через бурі та шторми полонених доставили до Неаполя, закували в кайдани і кинули у в'язницю.

Між ними був міцний і вродливий юнак на ім'я Роланд,[226] син короля Фрідріха від наложниці. Багатьох полонених забрали, як тільки заплатили за них викуп, і тільки один Роланд залишився сумувати в полоні – ніхто не заплатив за нього. Король Петро, хоча й мав би викупити свого брата, зненавидів і його, і всіх інших, хто брав участь у битві, за їх непослух і недосвідченість.

Так юнак мучився у в'язниці, закований у кайдани, без жодної надії на звільнення; але Каміола згадала про нього. Вона бачила, що брати зневажають Роланда, тож перейнявшись його нещасливою долею, вирішила вивести його на свободу, якщо це можна зробити, не втрачаючи гідності. Але коли, поважаючи свою честь, Каміола не знайшла іншого шляху для досягнення мети, аніж вийти заміж за Роланда, вона таємно послала до нього вісників, повідомивши, яким чином він може скинути кайдани; вони легко на це пристали.

Тоді, дотримуючись усіх належних традицій, Роланд дав згоду на одруження з Каміолою, засвідчивши свою добру волю перед прокуратором, і вірність скріпили перснем, і одруження відбулося. Після цього, не зволікаючи ані хвилі, вона відіслала викуп у дві тисячі унцій срібла, і звільнений з в'язниці Роланд повернувся до Мессани. Але він поводився так, наче й слова не було сказано про одруження. Каміола спочатку здивувалася, а згодом, відчувши невдячність чоловіка, образилася. Щоб не виглядало, наче вона діє під впливом гніву, а не справедливості, насамперед спокійно попросила його, щоб здійснити належний обряд одруження. Але коли Роланд навідріз відмовився виконати прохання, Каміола викликала його до церковного суду; заручившись підписаними документами і свідченнями довірених осіб, довела, що він справді є її чоловіком. Роланд, почервонівши, все-таки визнав правоту Каміоли. Коли ж виявилося, наскільки благородно вчинила жінка, брати почали дорікати Роландові, а друзі переконали його пристати на пропозицію жінки і просити про офіційне одруження.

Тоді великодушна жінка, звертаючись до прохача, мовила майже дослівно так:

"Я маю, Роланде, за що дякувати Богові: адже перед тим, як відібрати мою бездоганну чистоту під приводом одруження, ти показав свою несправедливість і віроломність. Завдяки Богові, чиє святе ім'я ти намагався висміяти своїм негідним вчинком, я справедливо відштовхнула твою брехню про тебе і про твоє одруження: для мене це найголовніше.

Гадаю, будучи ще у в'язниці, ти думав, що я забула про своє становище, легковажно прагнучи чоловіка королівської крові, жіночим пожаданням прагнучи здобути твою вроду. Отримавши свободу завдяки моїм грошам, ти вважав, що можеш одним-єдиним запереченням позбутися своїх зобов'язань, висміювати і принижувати їх; а згодом, відновивши свій колишній статус, подумати про шляхетнішу дружину для себе. З усіх своїх сил ти намагався так вчинити.

Але той, хто з висот споглядає на смиренне, ніколи не покидає уповаючих на нього. Пізнавши щирість моїх намірів, він зробив так, що незначним своїм трудом я розбила твою оману, викрила твою невдячність і показала твою віроломність. Але я зробила це не лише для того, щоб викрити негідність твого вчинку. Адже від сьогодні не тільки твої брати, але також усі інші мають змогу бачити, наскільки можна тобі довіряти, чого можуть сподіватися від тебе друзі, а чого мають боятися вороги. Я втратила гроші, а ти – славу; я загубила надію, а ти – прихильність королів та друзів. Сицилійські жінки дивуються величності мого духу і воздають мені хвалу, а ти став знеславленим посміховиськом для цілого світу, хоч навіть вони тебе й не знають.

Деякий час я помилялася щодо тебе, наївно вважаючи, що за всі скарби землі я вирвала з кайданів знатного юнака королівської крові, тепер бачу, що звільнила брехливого торгаша, невірного гульвісу, жахливу потвору.

Також я не бажаю, щоб ти, будучи високої про себе думки, вважав, наче до цього мене спонукала твоя недоля; заохотили мене до цього вчинку спогади про давні добродійства твого батька щодо мого, якщо справді король Фрідріх, світла йому пам'ять, був твоїм родичем. Хоча я заледве вірю, що такий славний правитель міг породити такого негідного сина. Ти вважав, що вдова не королівської крові недостойна мати за чоловіка могутнього і чудового юнака королівського роду – попри все, я повинна це визнати.

Але я просила б тебе справедливо відповісти на моє питання, якщо можеш: "У той час, коли я думала, що зробила тебе своїм завдяки своєму дарові, витративши великі гроші на твоє звільнення, де була тоді твоя королівська велич? Де була невичерпна сила, де була сяюча краса твого лиця?" Усе це покривала непроглядною темрявою печера, в якій тебе закрили. Бруд іржі кайданів, блідість обличчя, що не бачило сонця, сморід жахливої в'язниці – усе це спричинилося до твоєї слабкості, немічності та нікчемності, відвернуло всіх від тебе, приглушивши всі дари, якими ти зараз так зухвало вихваляєшся. Чи ж тоді ти не говорив, що я гідна небесного Бога, не те що юнака королівського роду?

О, наскільки легко, наскільки швидко, нечестивий чоловіче, ти поміняв свою думку, як тільки, всупереч надії, побачив небо своєї батьківщини! Наскільки швидко, лиш отримавши свободу, ти забув, що тільки одна я, Каміола, пам'ятала про тебе, тільки одна я змилостивилася над твоєю недолею, тільки одна я розтратила своє майно задля твого порятунку! Тільки я, Каміола, виклавши свої гроші, вирвала тебе з рук заклятого ворога твоїх предків, з кайданів та в'язниці, з величезної біди. Коли надія твоя була вже цілком ослабла, я відновила в тобі упования, повернула тебе на батьківщину, до королівського палацу, до близького тобі світла, перетворивши тебе з немічного та нещасного в'язня на могутнього і прекрасного юнака королівського роду.

Але чому ж я намагаюся пробудити в тобі спомини, які ти сам пам'ятаєш і не можеш заперечити? Адже за такі незабутні благодійства ти відплатив такою подякою, що зважився заперечити щиро обіцяне одруження, скріплене правдивими і святими свідченнями і підписаними документами, зневаживши, зганьбивши і що було змоги заплямувавши ганьбою підозри твою відкупительку. Ти, чоловік із нездоровим глуздом, засоромився мати собі за дружину вдову, доньку вершника. Але наскільки було б краще, якби ти засоромився зламати свою клятву, зневажити святе ім'я Боже, перед яким потрібно трепетати? Своєю проклятою невдячністю ти показав, наскільки переповнений пороками. Визнаю: не походжу я з королівського роду. Але з колиски виховуючись

поруч із доньками, невістками та дружинами королів, не дивно, що я переповнилася королівськими звичаями та духом, а цього достатньо для того, щоб набути королівської шляхетності.

Але навіщо більше говорити? Я ставитимуся до тебе поблажливіше в тому, в чому ти з усіх сил намагався мені заперечити. Ти відмовлявся, що є моїм чоловіком, хоча насправді був ним, але тепер, довівши, що ти мій, я добровільно відмовляюся від тебе. Нехай королівська шляхетність, хоча й заплямована брудом невірності, зостанеться при тобі; нехай буде при тобі твоя молодеча сила, твоя швидкоплинна краса. Врешті, я вдовольнятимуся своїм вдівством і залишу долю, яку дав мені Бог, своїм значно шляхетнішим нащадкам, аніж тим, яких породиш ти.

А тепер іди собі, нечестивий молодику. Ти не гідний мати мене за жінку. Своїм коштом вчися, якими засобами і якими хитрощами загравати з іншими жінками. З мене досить, що ти обдурив мене один раз, і тому я вирішила ніколи не бути разом з тобою: вважаю, що незмірно краще жити неодруженою, аніж потрапити у твої обійми".

Після цих слів Каміола зникла з-перед очей Роланда. Ніхто – ані благаннями, ані переконаннями не зміг намовити її відступитися від свого такого похвального рішення.

Збентежений Роланд, надто пізно розкаюючись за свою малодушність, усіма зневажений, втупивши погляд у землю, уникаючи очей не тільки своїх братів, але й простолюду, пішов собі у своєму нещасті, не наважуючись законно просити за жінку ту, яку щойно незаконно відштовхнув.

Король та інші знатні вельможі, дивуючись благородності жіночого духу і воздаючи їй чудову похвалу, не знали, що більше вихваляти: чи те, що, всупереч жіночій скупості, вона таким великим коштом викупила юнака, чи те, що викупивши та звинувативши, засудила і відкинула його, як негідного.

## 106. Йоанна, королева Єрусалима і Сицилії

Йоанна, королева Єрусалима і Сицилії,[227] перевершує всіх жінок нашого часу своїм походженням, силою і вдачею. Не сказати нічого про неї було б несправедливо: хоча краще зовсім промовчати, аніж сказати мало.

Йоанна – перша донька Яснійшого принца Карла, славного герцога Калабрійського,[228] що був первородним сином Роберта, короля Єрусалима і Сицилії, світла йому пам'ять. Мати Йоанни – Марія, сестра Філіппа, короля Франції.

Досліджуючи її батьківський рід аж до дідів та прадідів, до початку династії, зупинимося не раніше, аніж дійшовши через численних царів до Дардана, засновника Трої, батьком якого, за переказами древніх, був сам Юпітер. Із цього давнього і знаменитого роду, як з однієї, так і з іншої сторони, виводять свій родовід так багато славних правителів, і немає такого християнського короля, який би так чи інакше не походив із нього чи не був би з ним споріднений. Жоден інший рід у наші дні чи у дні наших батьків не сяяв такою шляхетністю.

Йоанна була ще зовсім немовлям, коли батька Карла передчасно забрала смерть. Оскільки її дідусь Роберт не мав жодного наслідника чоловічого роду, то за його вказівкою Йоанна стала законним спадкоємцем королівства по його смерті. Її величезна спадщина не простягається, однак, ані до тропічного поясу, ані до Сарматів, що біля Північного полюса; володіння охоплюють територію під ніжним небом поміж Адріатичним і Тірренським морями, від Умбрії, Піценії та давніх земель вольсків аж до заток Сицилії. У цих межах її володінню підкоряються давні кампанійці, луканці, брути, салентини, калабри, давни, вестали, самнійці, пелігни, марси та багато інших, не згадуючи про великі землі, як-от єрусалимське царство, острів Сицилію, місцевість П'ємонт у Цисальпійській Галлії, які несправедливо захопили якісь загарбники. Жителі сьомої провінції, що між Нарбонійською Галлією, Роданом і Альпами, а також ті, що населяють Форкальквер,

підкоряються її законам, визнаючи Йоанну своєю правителькою і королевою.

Скільки у цій місцевості славних міст, скільки чудових містечок, скільки морських заток і пристаней для моряків, скільки портів, озер та лікувальних джерел, скільки лісів, лугів і пасовиськ, затишних місць з чудовими краєвидами та плодовитих полів! А скільки різних живе там народів, скільки величних правителів! А до того ж, повноту достатку і багатство запасів цього королівства нелегко описати.

Ці володіння – найбільші, які коли-небудь посідала жінка, і якщо докладніше описувати її королівство, то наш подив дорівнюватиме його славі. А що викликає ще більший подив, так це те, що їй вистачає духу керувати такою імперією: настільки добре зберегла вона блискучий характер своїх предків.

Щойно отримала королівську діадему, Йоанна переповнилася такою енергійною відвагою, що рішучими діями очистила від злодійських збіговиськ не тільки великі міста і приміські території, а навіть Альпи, віддалені гори, ліси і зовсім дикі місця: усі вони або повтікали в страхові, або позамикалися у високогірних замках. Рейди військових загонів під керівництвом блискучих полководців не знімали облоги з таких місць аж доти, доки не захоплювали всі насиджені місця грабіжників і не винищували їх усіх. Жоден з попередніх правителів або не хотів, або й не міг зробити нічого подібного. На своїх територіях Йоанна добилася такого порядку, що і бідняк, і багач як удень, так і вночі може цілком щасливо і безпечно прямувати, куди йому заманеться. А що не менш знаменито, усіх відомих можновладців і королівських нащадків вона привчила до такої стриманості, упокоривши їхні розгнуздані манери до загальноприйнятих меж, що, забувши про свою колишню зверхність, ще вчора зневажаючи королівську величність, сьогодні вони тремтять від погляду розгніваної жінки.

А до того ж, Йоанна настільки розумна, що можна її перехитрити хіба лиш обманом, але аж ніяк не розумом. Її величність – радше

королівська, а не жіноча. Терпелива і витривала, вона нелегко змінює своє власне рішення під впливом інших; це просто продемонструвати на прикладі жорстоких ударів долі, які колись часто навалювалися на неї з різних сторін, тривожачи і пригнічуючи її. Йоанна розправилася з незгодою в королівській родині та з іноземними війнами, що часто розгорялися в самому серці королівства. Але через чужі провини їй довелося втікати, жити у вигнанні, згодом давати собі раду з жорстоким характером свого чоловіка, з розбещеністю знаті, з незаслуженою поганою репутацією, з гнівом Папи та перенести могутнім серцем багато інших незгод. Йоанна все перебороло своїм непереможно мужнім духом. Справді, це все було б гідне для могутнього і сильного правителя, не те що для жінки.

Краса її лиця – розкішна і прекрасна, її м'яким голосом і красномовством втішається кожен. Відчувається в нім непохитна королівська гордість, якщо вимагають того обставини, або ж приятельська близькість, доброта, м'якість та прихильність, – так що хтось сказав би, що вона не королева, а звичайна людина. Чи хтось хотів би чогось більшого від мудрого короля? А якщо хтось прагнув би розказати все про Йоанну як про видатну особистість, то це була б дуже довга розповідь.

Я вважаю, що ці аргументи достатні не тільки для того, щоб зарахувати Йоанну до видатних знаменитостей з блискучою славою, але й говорити про неї як про виняткову окрасу Італії, небачену досі в жодній іншій нації.

Заключення

Як бачимо, у розповіді ми дійшли аж до сучасних жінок; але оскільки серед них дуже рідко зустрічаємо видатних особистостей, то я вважаю, що краще достойно завершити цю працю, аніж продовжувати далі. Варто зробити так і тому, що ця книга, в якій першою була розповідь про нашу праматір Єву, завершується такою чудовою королевою.

Адже я знаю: знайдуться такі, що дорікатимуть мені за те, що я пропустив багатьох, про яких слід було б розповісти, а інші говоритимуть, що є й таке, що можна заслужено відкинути.

Першим я смиренно відповів би, що й справді оминув багатьох – адже ніяк не міг згадати про всіх, бо славу численних поглинув тріумфатор Час. А також не був я спроможний прочитати про всіх, що залишилися, та й з тих, про кого я довідався, не все змогла вберегти моя пам'ять. Але щоб мене не вважали зовсім безпам'ятним, скажу, що я свідомо пропустив багатьох – як з варварських народностей, так і з греків та римлян, у тому числі й жінок імператорів та королів. Загалом я довідався про багатьох жінок, зважив багато їхніх вчинків. Але коли дійшла справа до пера, то не мав я наміру описувати всіх без винятку: адже навіть на початку твору я зазначав, що з великої кількості вибрав і включив до своєї праці небагатьох. Вважаю, що зробив я це належним чином, тому й різні закиди є даремними.

А всім іншим скажу ось що: цілком можливо, та й легко могло таке статися, що деякі речі можна було б не включати до твору. Адже часто вводить в оману не лише незнання деяких речей, але й надмірна прив'язаність автора до власної праці. Якщо це трапилося, то мені дуже прикро: і заради поваги до гідності високого мистецтва я прошу читача ставитися з терпеливістю і розумінням до того, що було, на його думку, виконане не на найвищому рівні. А якщо ж хтось помірковано налаштований, то нехай щось додасть чи усуне, або ж відредагує чи поправить те, що написано неналежно. Адже тоді ця праця прислужиться комусь на благо, а не загине у пащі ненависників, не принісши нікому користі.

Таке щасливе завершення книги Джованні Боккаччо з Чертальдо "Про славних жінок"

ПРИМІТКИ

1

Хоча Боккаччо родом із Флоренції, однак працював над цим твором у Чертальдо (1361–1362), на дозвіллі, як сам говорить далі.

2

Відомий флорентійський рід.

3

Грецьк. andreia – "мужність", те саме, що латинське virtus, або vir: аналогічно – в українській мові слова "муж" та "мужність" мають спільний корінь. Боккаччо писав свій твір у період, коли змінювалося середньовічне уявлення про роль і заняття жінки. Це чітко видно у багатьох біографіях.

4

Карл д'Арто, граф Монтеодорізійський, перший чоловік Андреї Аціароліс, помер у 1346 р. У 1357-у вона одружилася вдруге з Бартоломеєм II з Капуї, графом Алтавільським. Однак, незважаючи на це, Боккаччо часто засуджує повторне одруження у тексті твору.

5

Петрарка Франческо (1304–1374) – перший видатний італійський гуманіст, сучасник Боккаччо. Твір Петрарки "De viris illustribus" ("Про славних мужів") надихнув Боккаччо до праці над своїм твором.

6

Цікаві роздуми автора щодо семантичного наповнення деяких ключових слів. Такі слова, по суті, можна вважати термінами у рамках цього твору.

7

Боккаччо ніколи докладно не вказує, на які саме джерела він покладається.

8

Семираміда, або Шаммурамат (царювала в 824–811 рр. до Різдва Христового). З її іменем помилково пов'язують так звані "висячі сади" поблизу Вавилона. Створення садів радше стосується періоду правління вавилонського царя Навуходоносора (605–562 рр. до Р. Х.).

9

Стіни Вавилону, одне із Семи чудес світу (список непостійний). Згодом їх викреслили зі списку, замість них зарахували до чудес Александрійський маяк.

10

Опіс, чи Опс – богиня врожайності. Ототожнювали з Реєю.

11

Уран (грецьк. uranos – "небо") – божество неба.

12

Веста, – богиня домашнього вогнища.

13

Сатурн – бог землеробів та врожаю, батько Юпітера. Його ототожнювали з грецьким Хроносом і вважали справедливим правителем золотого віку.

14

Покоління доолімпійських богів.

15

Юнона – вище жіноче божество римського пантеону, дружина Юпітера. Вважалася богинею багатьох італійських міст.

16

Самос – острів у Греції в Егейському морі.

17

Споглядання – вищий рівень розумової діяльності, умоглядність.

18

Мінерва – богиня мистецтва і талантів, покровителька ремесел.

19

За легендою, Гефест розколов молотом Зевсові голову і звідти появилася богиня у повному обладунку.

20

Див. розділ 18.

21

Мінерва, у грецькій міфології Афіна, або Паллада – покровителька Афін.

22

Медуза Ґорґона – міфічна потвора, що своїм поглядом перетворювала все живе в камінь.

23

На Капітолії, одному із семи пагорбів Рима (двогорбому), стояли три храми – Юпітера, Юнони та Мінерви. На цьому пагорбі завершувалися тріумфальні процесії.

24

Венера – богиня кохання. Вважалася матір'ю Енея, тому її вшановували як праматір усіх римлян.

25

Марс – бог війни, тому й говориться про воїна.

26

Боккаччо показує свою обізнаність з різними джерелами. Очевидно, це і Геродот, і Лівій, і Светоній та багато інших.

27

За міфом, перетворила її на корову ревнива Юнона (грецьк. Гера), дружина Юпітера (грецьк. Зевс); стеріг її Арк (грецьк. Аргус), що мав сто очей.

28

Осіріс, або Сарапис – єгипетський бог мертвих і плодючості, був царем і героєм в Єгипті. Брат Сет убив Осіріса, але Ізіда, його сестра і дружина, воскресила свого чоловіка. Греки ототожнювали Осіріса з Діонісом.

29

За легендою Юпітер, перетворився на чудесного бика і викрав дівчину.

30

Амазонки – у грецькій міфології войовничі жінки на території Малої Азії.

31

Кирія, скорочена форма від Теміскир, – місто в Понті (провінція в Малій Азії).

32

Етимологію слова виводять від грецького a-mazos, тобто "без грудей".

33

Історію описує Овідій у "Метаморфозах".

34

Фіви – найбільше місто Беотії. Одна з найдавніших забудов – фортеця, датується 1400 р. до Р. Х. Місто пов'язане з багатьма грецькими міфами.

35

Йдеться про "Метаморфози" Овідія.

36

Лемнос – острів у північній частині Егейського моря.

37

Греки спалювали померлих.

38

Немея – місцевість в Арголіді.

39

Колхіда – історична назва сучасної західної Грузії. Пов'язана з багатьма грецькими міфами.

40

Пелій – син Нептуна і німфи Тіро, брат Езона, дядько Ясона; за напучуваннями Медеї доньки розрубали його на шматки, сподіваючись, що цим повернуть батькові молодість.

41

Колофона – місто в Малій Азії.

42

Афіна Паллада, або Мінерва.

43

Здобуття пояса вважається одним із подвигів Геркулеса, чи Геракла.

44

Сивіли – ясновидиці.

45

Троя.

46

Гесперіди – доньки бога Атланта. Жили на однойменному острові на крайньому заході.

47

Етолія – гірська місцевість на північному узбережжі Греції.

48

Нард – запашна олія.

49

Алкід – тобто Геркулес.

50

Тобто наїдкам та напоям: Церера – богиня полів та хлібних злаків, Вакх – бог вина.

51

Фокея – місто в Іонії.

52

Байї – місто в Кампанії.

53

Лат. carmen, тобто пісня.

54

Згідно з міфом, Сатурн утікав з Греції, бо його вигнав син – Юпітер. Сатурн навчив латинян землеробства.

55

Нума Помпілій – другий римський цар, якому приписують різні нововведення.

56

Гарда – озеро в Італії поблизу Верони.

57

Ель-Мінья – портове місто в Центральному Єгипті.

58

Лакедемон, або Спарта.

59

Фрагмент малюнка на глекові зображує сцену битви, коли Ахілл вбиває Пентесилею (музей у Мюнхені).

60

Син Ахілла.

61

Фрігія – область у центральній частині Малої Азії.

62

Данайці – тобто греки.

63

Полімнестр – цар Фракії.

64

Геллеспонт – сьогодні Дарданелли.

65

Кіносема – тобто "могила собаки" (грецьк.); Гекуба, за "Метаморфозами" Овідія, перетворилася на собаку.

66

Викрадення прекрасної Єлени спровокувало десятилітню Троянську війну.

67

Тиндарей – спартанський цар, чоловік Леди, матері Єлени, народженої від Зевса (Юпітера).

68

Ебалія – або Тарент – місто, яке заснували спартанці.

69

Мікени – місто в Арголіді (Пелопоннес). Великий культурний центр, що дав назву цілій культурній епосі – мікенській. Перші розкопки проводив Г. Шліман.

70

Під час одруження Менелая з Єленою всі грецькі вожді поклялися, що не зазіхатимуть на цю жінку і допомагатимуть Менелаєві в разі потреби.

71

Зевсис Гераклейський – грецький художник, V ст.

72

Палестра – спортивна школа у Стародавній Греції.

73

…берег поміж Сигеєм та Ротеєм – місцевість у Малій Азії, при вході у Геллеспонт (Дарданелли).

74

Вольскі – давньоіталійське плем'я, населяло частково гірську, частково рівнинну територію півдня Лацію (Вольскії).

75

Пікус – лат. дятел.

76

Сьогодні ріка Амазено.

77

Тевкри, або троянці – тобто пращури римлян.

78

Кибела – фригийська богиня.

79

Латин – у римській міфології повелитель одного із царств. Надав притулок Енеєві.

80

Карфаген був заснований у IX–VIII ст. до Р. Х. поблизу сучасного Тунісу. Був значним торговим центром.

81

Пенати – боги-охоронці домашнього вогнища.

82

Форум – центральна площа.

83

Даниїла, 3.

84

Даниїла, 13.

85

До Коринтян, I, 7:9.

86

Мессаліна – дружина імператора Клавдія (докладніше див. "Життєписи дванадцяти цезарів").

87

Нікавла – у писаннях відома під іменем Шева, сучасниця Соломона. Різні народи називали її по-різному.

88

Тарквінії – аристократичний рід з однойменного етруського міста. Тарквіній Приск побудував у Римі стічну канаву, храм Юпітера і Великий цирк.

89

Сапфо народилася приблизно у 650 р. до Р. Х. в аристократичній родині. Жила у м. Митіленах на о. Лесбос. Життя і творчість овіяні легендами.

90

Кастальське джерело – священне джерело Аполлона і Муз, що дарує натхнення поетам і музикантам.

91

Плектр – паличка для гри на кіфарі.

92

Інфула – священна головна пов'язка.

93

Піериди – тобто Музи.

94

Тарквіній Гордий – останній цар Рима (534/533 – 510/509), прославився жорстокістю.

95

Загибель Лукреції спричинилася до того, що римляни вигнали аристократичну династію Тарквініїв і встановили республіку. Наругу вчинив син правителя.

96

Про Тамірис, окрім Геродота, пишуть також інші історики, в тому числі Страбон і Кассіодор.

97

Неіснуючі гори на півночі.

98

Кір II (Великий) – засновник Перської держави, завоював Мідію, Лідію, Вавилонію та інші місцевості. Царював з 558 до 529 р. до н. е.

99

Син Тамірис називався Спаргапісес.

100

Цю подію змалював художник Александр Зік (1845–1907, Німеччина).

101

Приблизно у 429 р. до Р. Х.

102

Різні науковці по-різному визначають час правління Аталії: початок між 842 та 841-м р. до Р. Х., кінець між 837 та 835 роками до Р. Х.

103

Деякі місця у Святому Письмі вказують на те, що вона могла бути його сестрою (2 Цар., 8).

104

Тарквіній Гордий – останній цар Рима (534/533 – 510/509), прославився жорстокістю.

105

Немає визначеного датування правління Порсенни, орієнтовно 508 рік до Р. Х.

106

Римлянин Муцій з відома римського сенату пробрався у табір етрусків з метою вбити Порсенну. Але він помилився, вбивши замість царя його писаря, оскільки вони були майже однаково вбрані. Муція тут же схопили. Але він заявив, що ще 300 юнаків мають твердий намір продовжити справу в разі невдачі, а як доказ своєї відваги поклав свою правицю на вогнище. Цар, перейнявшись відвагою юнака, уклав з римлянами мир. Про це пише історик Тит Лівій.

107

Святий Шлях – вулиця, по якій проходили тріумфальні процесії.

108

Ас – давньоримська мідна монета.

109

Ґней Марцій Коріолан – полководець, у 493 р. до Р. Х. завоював Коріоли, місто вольсків. У 489–488 рр. виступив проти Рима.

110

Розквіт правління Артемізії припадає приблизно на 480 рік до Р. Х.

111

Пліній щодо цього місця подає дещо інакші свідчення.

112

Ксеркс – перський цар з 486 до 465 р. до Р. Х., син Дарія І. Продовжуючи справу батька, прагнув створити світову перську імперію.

Виступив проти Греції, зруйнував Афіни, але зрештою зазнав нищівних поразок, у тому числі й при Саламіні. Загинув від рук змовників.

113

Битва при Саламіні, 480 р. до Р. Х.

114

Діва, латинською virgo, – в латинському тексті одне й те саме слово.

115

Йдеться про зміни в римському законодавстві у 449 році до Р. Х. – скинення децемвірів та відновлення республіки. Про це розповідає Тит Лівій.

116

Трибун – службова посада у Римі.

117

Альгід – замок у гірській місцевості.

118

Курія – засідання сенату чи суду.

119

Італійський художник Джіроламо Романіні (1485–1566) змалював це вбивство.

120

Інвектива – лист осудливого змісту.

121

Теофраст (372–288 рр. до Р. Х.), філософ з Лесбосу, друг Арістотеля, після смерті Стагірита очолював школу перипатетиків в Афінах. Його вважали найрізностороннішим вченим античності. Збереглося небагато його праць. Був авторитетом у ботаніці аж до XVI ст.

122

Александр III (Великий) Македонський (356–323 рр. до Р. Х.) – син царя Філіппа. Перебрав владу після смерті батька у 336 р.

123

Кассандр (355–297 рр.) – цар Македонії.

124

Підна – місто у Македонії поблизу Термейської затоки.

125

Патриції – римська знать.

126

Жеребки – популярна гра.

127

Флора – тобто "квітуча".

128

Трибунал претора – платформа, на якій було встановлене крісло претора.

129

Йдеться, мабуть, про доньку Марка Теренція Варрона (116 – 27 рр. до Р. Х.).

130

Фульвії – римський плебейський рід. Квінт Фульвій Флакк був консулом у 237 р. до Р. Х.

131

Лібер – бог плодючості, тут – вино; Церера – богиня врожаю, тут – їжа.

132

Сіракузи – місто на східному узбережжі Сицилії. Гієрон правив у 478–466 рр. до Р. Х. У 465 р. в результаті бунту перемогла демократія.

133

Апулія – область в Італії.

134

Ганнібал – карфагенський полководець у війні проти римлян (Друга Пунічна війна). У 216 р. до Р. Х. завдав поразки римлянам при Каннах.

135

Розквіт правління Сифакса припадає на 203 р. до Р. Х.

136

Йдеться про Філіппа V (238–179 рр. до Р. Х.). Він уклав угоду з Ганнібалом проти Рима у 216 р.

137

Лемб – легкий швидкохідний багатовесловий військовий човен.

138

Понт – місцевість у Малій Азії між Вірменією та Віфінією, римська провінція.

139

Йдеться про Мітридата V (156–121 рр. до Р. Х.), який допомагав римлянам у Третій Пунічній війні.

140

Галати – кочові племена на території сучасної Туреччини. Війна з галатами була у 189 р. до Р. Х.

141

Луцій Корнелій Сципіон – консул у 190 р. до Р. Х. Вирішальною у війні з Антіохом була битва при Магнезії (190 р. до Р. Х.). Про перемогу над Антіохом розповідає Лівій.

142

Антіох III, царював приблизно від 222 до 187 р. до Р. Х.

143

Публій Корнелій Сципіон (235–183 рр. до Р. Х.). Був консулом, брав участь у Другій Пунічній війні

144

Лаодіцея – приморське місто в Сирії.

145

Брати Гракхи: 1) Тиберій Семпроній, 162–133 рр. до Р. Х.; 2) Гай Семпроній (153–121 рр. до Р. Х.). Відомі завдяки реформаторським нововведенням, проти яких виступав сенат. У результаті старшого брата вбили. Молодший продовжив його справу. Згодом здійнялася громадянська війна. Молодший Гракх закінчив самогубством.

146

Тепер Фермо.

147

Пунічних воєн (між Римом та Карфагеном) було всього три. Друга – 218–201 рр. до Р. Х.

148

Йдеться про статую Опіс (див. розділ 3).

149

Пессинунт – місто в Галатії.

150

I ст. до Р. Х.

151

Сталося це у 63 р. до Р. Х.

152

Луцій Катиліна – сенатор. У 63 р. до Р. Х. Цицерон викрив змову, яку той готував, що змусило Катиліну втекти з Рима.

153

Стола – довгий жіночий одяг.

154

Гай Марій (156 – 86 рр. до Р. Х.) – полководець і політичний діяч.

155

Кимбри – германське плем'я.

156

Битва при Акві Секстії, 102 р. до Р. Х.

157

Цезар, Гай Юлій (100 – 44 рр. до Р. Х.).

158

Анк Марцій – четвертий цар Рима.

159

Помпей (106 – 48 рр. до Р. Х.) у 67 році отримав надзвичайні повноваження для боротьби з піратами. Здобув перемогу над Мітридатом. Учасник 1-го тріумвірату (Красс, Цезар). Зазнав поразки від Цезаря, свого тестя, при Фарсалі. Втік у Єгипет, там його вбили за наказом Птолемея XIII.

160

Клієнт – людина, що залежала від свого патрона і користувалася його покровительством.

161

Едил – службова посада.

162

Марк Порцій Катон (Молодший) (95–46 рр. до Р. Х.). Був ворогом Цезаря. Втік в Утику (Північна Африка).

163

Марк Юній Брут (85–42 рр. до Р. Х.) – учасник змови проти Цезаря. Після вбивства втік, зібрав військо, але зазнав поразки і покінчив самогубством.

164

Октавіан, або Август – наступний імператор після Цезаря (докладніше див. "Життєписи дванадцяти цезарів").

165

Проскрибовані – оголошені поза законом.

166

Квінт Гортензій (114 – 50 рр. до Р. Х.) – оратор і юрист. Консул у 69 р. до Р. Х.

167

Сніг у Римі не випадає.

168

Касталія – джерело на Парнасі, присвячене Аполлонові та Музам.

169

Корніфіцій (I ст. до Р. Х.) – державний діяч, товариш Катулла.

170

Аристобол IV (31 – 7 рр. до Р. Х.); Александр народився 35 р. і загинув тоді ж, коли й брат.

171

Сталося це у 29 р. до Р. Х.

172

Клеопатра VII (69–30 рр. до Р. Х.).

173

Псилли – ворожбити та знахарі.

174

Першої версії дотримується і Светоній (докладніше див. "Життєписи дванадцяти цезарів").

175

Марк Антоній (83–30 рр. до Р. Х.).

176

Цинцинат – римський полководець і консул, вважався взірцем добродійства і хоробрості.

177

Фабрицій прославився справедливістю і благородством.

178

Курій вважався одним із найблагородніших мужів Рима.

179

Калігула – прізвисько Гая Цезаря. Імператор з 73 до 41 р. до Р. Х.

180

Тиберій – імператор (42 р. до Р. Х. – 37 р. після Р. Х.).

181

Германік (15 р. до Р. Х. – 19 р. після Р. Х.).

182

Нерон (37–68) – імператор з 54 р.

183

Гай – тобто Калігула.

184

Лектика – закриті ноші.

185

Змову розкрили у 65 р.

186

Хіліарх – керівник тисячі воїнів.

187

Луцій Анней Сенека (4 р. до Р. Х. – 65 р. після Р. Х.) – філософ, наставник імператора Нерона.

188

Вершники – другий (після сенаторів) сан аристократів.

189

Ростра – звичайно ніс корабля. Трофейними рострами прикрашали ораторські трибуни.

190

Вітелій Авл (12–69 рр.) – імператор.

191

Веспазіан Тит Флавій (9 – 79 рр.) – імператор з 69 р.

192

Проба – добрий, випробуваний, порядний (лат.).

193

Роки життя – орієнтовно 315–366.

194

Вільні мистецтва – діалектика, граматика, риторика.

195

Центон – поема, що складається з віршів різних поетів, "шматочки".

196

Фаустина Августа(Молодша) (130–176 рр.) – римська імператриця з 161 р.

197

Елагабал (або Геліогабал) – прізвисько Марка Аврелія Антоніна (204–222), римського імператора з 218 р. Був верховним жерцем сирійського бога сонця – Елагабала. Від цього й отримав своє прізвисько.

198

Каракалла (186–217 рр.) – прізвисько Марка Аврелія Севера Антоніна. Відомий також під іменем Септимій Бассіан. Під час його правління закінчився процес становлення Рима як столиці імперії. Славний також тим, що побудував терми у Римі (206 р).

199

Лат. varius – "різний".

200

Макрин (164–218), римський імператор з 217 р. Перший імператор, що не належав до сенатської аристократії. Походив із сану вершників. Родом з Кессарії.

201

Йдеться, очевидно, про те, що Елагабал походив із сирійської знаті.

202

Один із семи пагорбів Рима.

203

Пальміра (з арамейської – "пальмове місто") – великий торговий центр у Сирії. Від I ст. була під владою Римської імперії, Каракалла надав їй статус колонії. Оденат, чоловік Зеновії, значно розширив пальмірійські володіння, долучивши Месопотамію. Після вбивства Одената у 267 р. правління перебрала Зеновія (240–275 рр.).

204

Сарацини – арабське плем'я.

205

Лонгин – афінський ритор і філософ, представник неоплатонізму.

206

Авреліан – тобто імператор Луцій Авреліан, що правив у 270–275 рр.

207

Маркомани – германське плем'я. Осіли на території сучасної Чехії, у ході війни дійшли до Верхньої Італії.

208

Сьогодні Майнц.

209

Вільні науки – навчальний цикл із трьох вільних наук: граматики, діалектики, риторики.

210

Йдеться про Св. Петра.

211

Янікул – один із пагорбів Рима.

212

Матея 22, 13: "Киньте до зовнішньої темряви, буде плач там і скрегіт зубів".

213

Відома як Ірена Афінська (752–803 рр.). Правила з 797 до 802 р.

214

Йдеться про Константина V (718–775 рр.).

215

Леоказар, або Леон Хазарос (750–780 рр.).

216

Карл Великий (768–814) – король Франції, засновник Римської імперії Середньовіччя. Коронований у Римі папою Левом III у 800 р. Прагнув відновити Римську імперію. При дворі зібрав багато освічених людей, був ініціатором створення наукової "Академії" за античним зразком.

217

Боккаччо родом із Флоренції.

218

Оттон IV (1175–1218 рр.) – король Німеччини, імператор Римської імперії Середньовіччя.

219

Констанція (1154–1198).

220

Генріх VI (1165–1197) – син Фрідріха I.

221

Йдеться про Фрідріха II (1194–1250) – імператора. Отримав прізвисько "stupor mundi" (щось на зразок "тупість світу").

222

Сена – місто в Умбрії.

223

Мессана – сьогодні Мессіна.

224

Фрідріх III (1272–1337).

225

Ліпарі – один з Еолійських островів.

226

Роланд, або Орландо (1296–1361).

227

Йоанна I (1326–1382) – титулована королева Єрусалима і Сицилії (1343–1382).

228

Принц Карл (1298–1328).